

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ
ΤΜΗΜΑ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

**Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ.**

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ:

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ (ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ

ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΣΤΕΛΛΑ ΣΠΑΧΗ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ:114

ΡΕΘΥΜΝΟ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Οι ρίζες και οι πηγές της ηθικής του Καντ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η κατηγορική προσταγή ως ανώτατη αρχή του πρακτικού Λόγου.....	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Το αξίωμα της αυτονομίας της βούλησης και η σύνδεσή της με την ελευθερία	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η αρχή της αυτονομίας ως αρχή της ηθικότητας.....	79
ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ.....	96
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	97

Πρόλογος

Στην παρούσα εργασία επιχειρώ να πραγματευτώ την έννοια της ελευθερίας έτσι όπως την έχω αντιληφθεί μέσα από τη θεωρητική Φιλοσοφία του Καντ και τη σύνδεσή της με την ηθική πρακτική του ατόμου. Προσπαθώ δηλαδή να απαντήσω στο ερώτημα κατά πόσο η ελευθερία μπορεί να οδηγήσει το άτομο στο ηθικώς πράττειν. Κεντρικό ρόλο στην ηθική Φιλοσοφία του Καντ έχει η έννοια της αυτονομίας και η σύνδεσή της με την ελευθερία. Ξεκινώ την εργασία παρουσιάζοντας αρχικά τις φιλοσοφικές καταβολές της ηθικής Φιλοσοφίας του Καντ, που έχουν τις ρίζες τους στις ιδέες του Διαφωτισμού και μορφοποιούνται σε πρώτο επίπεδο την περίοδο της λεγόμενης κριτικής Φιλοσοφίας. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στο ιστορικό υπόβαθρο της κριτικής Φιλοσοφίας του Καντ και πώς αυτή η περίοδος της φιλοσοφικής του σκέψης θέτει τις βάσεις της ηθικής και πρακτικής του Φιλοσοφίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναδεικνύεται μέσα από μελέτες σημαντικών φιλοσόφων ο κεντρικός ρόλος της κατηγορικής προσταγής στην ηθική πρακτική και επιδιώκεται να αποδειχτεί ότι η ελευθερία της βούλησης του ατόμου εδράζεται στη συγκρότηση καθολικών και αντικειμενικών αρχών του Λόγου. Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η έννοια της αυτονομίας, η οποία δεν ταυτίζεται με μια πράξη ελευθερίας, αλλά παρουσιάζεται ως συνθήκη συναρτημένη αφενός με μια *a priori* αρχή του Λόγου και αφετέρου με μια εν δυνάμει ικανότητα του ατόμου να ενεργεί αυτόνομα. Στο τελευταίο και επιλογικό κεφάλαιο διευρύνεται η ανάλυση της σχέσης ελευθερίας και αυτονομίας μέσα από την παράθεση αξιολογών θέσεων πολλών φιλοσόφων, οι οποίοι συγκλίνουν στην παραδοχή ότι η αυτονομία και η ελευθερία είναι ισότιμες, χωρίς όμως να ταυτίζονται και ότι η αυτονομία συνδέεται με μια έννοια ελευθερίας.

1. Οι ρίζες και οι πηγές της καντιανής Ηθικής.

Σύμφωνα με την *Encyclopedie de la Pleiade*,¹ η διδασκαλία του Κάντ κατά την περίοδο του 1763-64, διακρίνεται από τρεις αλλαγές: α) ασκούσε κριτική στον Wolff. β) δήλωνε ότι ήταν πλατωνιστής και εξέφραζε δυνατά τον θαυμασμό του για τον Ρουσσώ. Παράλληλα μελετώντας έμαθε τον Locke, τον Hutcheson και τον Hume. Από αυτούς ο Κάντ, αλλά και από όλη τη Φιλοσοφία του Διαφωτισμού μαθαίνει ότι η Μεταφυσική δεν είναι το μόνο θεμέλιο της επιστήμης και της ηθικής ή με άλλα λόγια στρέφει τη φιλοσοφική του μελέτη στην απάντηση του ερωτήματος: «πώς είναι δυνατή η Μεταφυσική ως επιστήμη». Έτσι θέτει ένα μεγάλο επιστημολογικό και μεθοδολογικό πρόβλημα, που υπαγορεύεται κατά μεγάλο μέρος από την κίνηση του Διαφωτισμού.

Στην πραγματικότητα ο Κάντ, επιχειρεί να οδηγήσει τη Μεταφυσική σε μία νεωτερική κατεύθυνση. Η μέθοδος της παραδοσιακής Μεταφυσικής του Wolff ταιριάζει στα μαθηματικά σε μία, δηλαδή ιδεατή επιστήμη, που δεν αγγίζει ούτε την ύπαρξη ούτε τις αιτιώδεις σχέσεις. Ο Κάντ ένιωθε πλέον υποχρεωμένος να στρέψει την προσοχή του στις σχέσεις ανάμεσα στις μορφές και στα αντικείμενα της γνώσης και να συλλάβει τον τρόπο με τον οποίο οι παραστάσεις μπορούν να αποδώσουν τα αντικείμενα. Για να διαμορφώσει το δικό του φιλοσοφικό σύστημα το δρόμο του «κριτικισμού» θα διεξάγει ένα διμέτωπο αγώνα: προς τον δογματισμό και τον ορθολογισμό (Leibniz – Wolff) από το ένα μέρος και προς τον σκεπτικισμό του εμπειρισμού (David Hume) από το άλλο. Απέριψε αμέσως τις εύχρηστες λύσεις τόσο του ορθολογισμού όσο και του εμπειρισμού.

Εγκαταλείπει την προγενέστερη θέση, ότι η νόηση είναι ικανή να γνωρίσει με τις έννοιες και τις κρίσεις της, τα πράγματα που δεν είναι δοσμένα στην εμπειρία και να τα γνωρίσει στο περιεχόμενό τους «καθ'εαυτά», ως φαινόμενα δηλαδή που δεν είναι δοσμένα στο χώρο και το χρόνο. Αρνείται ότι η νόηση αποκτά πλήρη αυτονομία απέναντι στην εποπτεία. Αντιστρατεύεται το πνεύμα του Wolff ότι η Μεταφυσική μας αποκαλύπτει δύο κόσμους: ένα φυσικό κόσμο αισθητών δεδομένων, που έχουν διαρθρωθεί από τις έννοιες της νόησής μας και ένα κόσμο υπεραισθητό, που κλείνει μέσα του την ψυχή, τον κόσμο και τον Θεό. Ενδεικτικό της στάσης του Κάντ είναι το παρακάτω απόσπασμα από την *Κριτική του Καθαρού Λόγου*: «ώστε η ίδια η [Μεταφυσική] να αποτελεί μάλλον αγωνιστικό στίβο που προορίζεται αποκλειστικά για την άσκηση των δυνάμεων σε αγώνες επιδιώξεων, όπου και ένας μαχητής δεν μπόρεσε ως τώρα να κατακτήσει και τον παραμικρότερο τρόπο και να θεμελιώσει τη νίκη του σε μία σταθερή κατοχή. Άρα δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η

¹ *Encyclopedie de la Pleiade, Ιστορία της φιλοσοφίας*, τομ. Α', *Η καντιανή επανάσταση*, μετάφρ. Κυριάκου Σ. Κατσιμάνη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2^η έκδοση, 1982, σ. 21

πορεία της ως τώρα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα απλό ψηλαφητό και το χειρότερο από όλα ανάμεσα σε ψιλές έννοιες».²

Αντιθέτως, για τον Καντ η Μεταφυσική μπορεί να αποτελέσει μια επιστήμη, που στηρίζεται σε δεδομένες πραγματικότητες και όχι σε έννοιες. Η Μεταφυσική οφείλει να θέσει ως στόχο της να αναλύσει αυτά τα περίπλοκα και ασαφή δεδομένα της εμπειρίας και να τα ανάγει στα έσχατα στοιχεία τους, που δεν μπορούν από κει και πέρα να αναλυθούν. Η γνώση των στοιχείων αυτών δεν μας είναι έμφυτη, αλλά αυτά αποκαλύπτονται στην διάρκεια της ίδιας της εμπειρίας. Η μέθοδος που εκθέτει ο Καντ είναι παρόμοια με τη μέθοδο του Νεύτωνα, η οποία οδηγεί στην αποκάλυψη των απλών εννοιών, που είναι πιο πολλές στη Μεταφυσική παρά στη φυσική. Αναφέρει χαρακτηριστικά στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*: «Έπρεπε να θεωρήσω ότι τα παραδείγματα των Μαθηματικών και της Φυσικής, που χάρη σε μια αιφνίδια επανάσταση έγιναν, ότι είναι σήμερα, είναι αρκετά αξιοσημείωτα, για να κινήσουν τη σκέψη να αναλογιστεί το ουσιαστικό θέμα της αλλαγής του τρόπου σκέπτεσθαι, που υπήρξε τόσο ωφέλιμη στις επιστήμες αυτές, και να ενθαρρύνουν την προσπάθεια τουλάχιστον για μίμησή τους, εφόσον φυσικά ο λογικός χαρακτήρας των γνώσεών επιτρέπει αναλογία προς τη Μεταφυσική».³

Άρα, κατά τον Καντ, η ανάλυση της εμπειρίας μας δίνει τους κανόνες για την εξήγηση των φαινομένων. Από δω και στο εξής η Μεταφυσική είναι εμπειρική, όσον αφορά στα δεδομένα της αντικείμενα και νοησιαρχική στην έλλογη πραγματευσή τους.

Αν και ο Leibniz του αποκαλύπτει ότι η καθολικότητα και η αναγκαιότητα είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της επιστήμης, που η εμπειρία δεν μπορεί ούτε να δώσει ούτε να εγγυηθεί, ο Lambert του μαθαίνει να κάνει διάκριση στη Μεταφυσική ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο της γνώσης στην οποία το περιεχόμενο απορρέει από την εμπειρία και η εμπειρία από την νόηση. Οπωσδήποτε ο χαρακτήρας της Μεταφυσικής είναι εντελώς διαφορετικός, αφού το αντικείμενό της δεν είναι δοσμένο στην εποπτεία και δεν δημιουργείται ούτε και από την νόηση. Ο κριτικισμός έρχεται να ερευνήσει την γνώση και τις γνωστικές μας ικανότητες στην περίπτωση της Μεταφυσικής μας γνώσης. Η μέθοδος σύμφωνα με την οποία η έρευνα αυτή θα οργανωθεί είναι η υπερβατολογική μέθοδος, που διαφοροποιείται από την εμπειρική μέθοδο.

«Κριτικισμός»⁴ είναι ένας όρος, ο οποίος καλύπτει μία θεωρητική κριτική, μία πρακτική κριτική και μία κριτική της κρίσης, που εκτίθεται σε τρία δημοσιευμένα έργα ανάμεσα στο 1781 και το 1790 και με αντίστοιχους τίτλους: *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (1781, δεύτερη έκδοση ξαναδουλεμένη το 1787), *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (1788), *Κριτική της Κρίσης*

² I. Καντ, *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (εφεξής: *ΚΚΛ*) Β XV (ελλην. μετάφρ. σ. 43).

³ I. Καντ, *ΚΚΛ*, Β XVI (ελλην. μετάφρ. σ. 44).

⁴ Encyclopedie de la Pleiade, *Ιστορία της φιλοσοφίας, Η καντιανή επανάσταση*, ο. π. (υποσ.1) σ. 21.

(1790). Ο κριτικισμός αποτελεί μία έρευνα πάνω στη δυνατότητα, την προέλευση, την οριοθέτηση και την οντολογική αξία της Μεταφυσικής. Η υπερβατολογική μέθοδος αποτελεί τον πυρήνα του κριτικισμού. Η μέθοδος αυτή συνίσταται στο να αναζητήσουμε τις *a priori* προϋποθέσεις, που καθιστούν δυνατό ένα αντικείμενο γνώσης και που εξασφαλίζουν με αυτή και μόνον την ιδιότητα ένα χαρακτήρα αναγκαιότητας. Κάθε *a priori* στοιχείο που εντάσσεται σε αυτό το σύνολο των προϋποθέσεων μίας γνώσης είναι υπερβατολογικό, όρος που δεν ταυτίζεται με το υπερβατικό.

Το υπερβατικό δηλώνει μία πραγματικότητα που βρίσκεται έξω από τη διαδικασία της γνώσης, ενώ το υπερβατολογικό είναι ένα στοιχείο της διαδικασίας αυτής, που δεν συναντά κανείς έξω από αυτήν. Η υπερβατολογική μέθοδος δεν απαιτεί να ξεκινήσουμε από μία γνώση απόλυτα πρώτη που να μην υποδηλώνει κάποια εκ των προτέρων προϋπόθεση. Αντίθετα στην κριτική Φιλοσοφία αναγνωρίζεται: Πρώτον, η ύπαρξη καθολικών και αναγκαίων γνώσεων, δεύτερον η ύπαρξη και η αντικειμενική αξία επιστημών, όπως τα Μαθηματικά και η μηχανική Φυσική, τρίτον, η αποδοχή ότι η αναγκαιότητα έχει μοναδική προέλευση *a priori* του Λόγου, και τέλος ότι η εμπειρία δεν είναι ένας καθαρός συνδυασμός αντιλήψεων, αλλά υποδηλώνει μία συνδυασμένη δραστηριότητα της αισθητικότητας και της νόησης.

Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, ο Κάντ χρησιμοποιεί μια νεωτερική προσέγγιση, η οποία επιχειρεί δηλαδή να αναλύσει το Λόγο στις στοιχειώδεις λειτουργίες του ή στις *a priori* εποπτείες και να δείξει με ποιο τρόπο η εποπτεία καθιστά δυνατά τα μαθηματικά, τις έννοιες ή τις αρχές, τη φυσική και τις ιδέες, από μία ορισμένη άποψη, τη Μεταφυσική. Αντίθετα, στα *Προλεγόμενα* χρησιμοποιεί την αναλυτική προσέγγιση, ξεκινά από τις συγκροτημένες αυτές επιστήμες και αναπτύσσει κάθε φορά τα *a priori* στοιχεία που υποδηλώνονται σε αυτές.

Ο σκοπός του κριτικισμού κατευθύνεται προς τον έλεγχο των αρχών των δύο αντίπαλων ρευμάτων της Νοησιαρχίας (παραγωγική μέθοδος) και του Εμπειρισμού (επαγωγική μέθοδος), ώστε η Μεταφυσική να οικοδομηθεί και να διεκδικήσει τον τίτλο μίας πραγματικής επιστήμης. Το μέσο που χρησιμοποιεί ο Καντ για αυτόν τον σκοπό είναι μία θεωρία της επιστήμης ή μία μάθηση που μας διδάσκει κάτω από ποιες προϋποθέσεις μία επιστήμη είναι δυνατή και αντικειμενική. Το ζητούμενο είναι η δυνατότητα της επιστήμης ως θεωρητικής γνώσης του Λόγου, και η εφαρμογή της ως πρακτικής γνώσης του Λόγου. Κάθε αναγκαιότητα θεμελιώνεται πάνω στο Λόγο: «Η αντίληψη και η εμπειρία μας παρέχουν μία γνώση γι' αυτό που είναι, ποτέ για αυτό που πρέπει να είναι. Η θεμελιωδέστερη προϋπόθεση της κριτικής σκέψης είναι εκείνη της περατότητας της γνώσης. Μεταβάλλοντας σε κύριο φιλοσοφικό ερώτημα τις προϋποθέσεις της γνώσης, γίνεται ο Καντ ο Κοπέρνικος της Φιλοσοφίας, εφόσον αντιστρέφει την αναζήτηση του Λόγου προς τα πράγματα σε α-

ναζήτηση της ίδιας της βαθύτερης ουσίας του Λόγου και της προοπτικής του στη διαχρονικότητα της επιστήμης καθ'εαυτήν».⁵

Πώς γίνεται, όμως μία γνώση να ακολουθήσει τον ασφαλή δρόμο μίας επιστήμης; Ο Λόγος με τα σαφώς καθορισμένα όρια του δεν συμπλέκεται με τα όρια των άλλων επιστημών, αν και αποτελεί προπαιδευτική μάθηση κάθε επιστήμης. Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* αναφέρει: «και όμως υπάρχουν καθαρές θεμελιώδεις αρχές a priori που εγώ δεν θα ήθελα ουσιαστικά να τις αποδώσω στον καθαρό νου, για το λόγο ότι δεν αντλούνται από καθαρές έννοιες αλλά από καθαρές εποπτείες, (μολονότι μέσω του νου, αλλά ο νους είναι η ικανότητα για σχηματισμό εννοιών. Τα μαθηματικά έχουν τέτοιες αρχές και όμως η εφαρμογή τους στην εμπειρία, άρα το αντικειμενικό τους κύρος και μάλιστα η δυνατότητα τέτοιας συνθετικής γνώσεως a priori (η παραγωγή των αρχών αυτών) βασίζεται πάντα στον καθαρό νου».⁶

Και στον τομέα της Φυσικής υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα που συντείνουν προς το ότι ο Λόγος δεν ακολουθεί ως δεσμώτης την φυσική πραγματικότητα, αλλά συμπορεύεται μαζί του βάσει αρχών που ο ίδιος ο Λόγος εννοεί και κρίνει πριν επαληθεύσει μέσω της πραγματικότητας. Οι a priori αυτές γνώσεις, βεβαιώνει ο Κάντ, έχουν χαρακτήρα αναγκαίο και καθολικό. Οι τελευταίες δεν είναι συγκεκριμένα δεδομένα της εμπειρίας, ωστόσο αποτελεί γεγονός ότι μπορούμε να κάνουμε διπλή χρήση αυτών των a priori στοιχείων.

Οι πηγές και οι ιστορικές ρίζες της κριτικής και ηθικής φιλοσοφίας του Κάντ βρίσκονται μέσα στις εσωτερικές συνθήκες της Γερμανίας και έξω από αυτήν, στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στις χώρες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία), όπου οι αστικοί κοινωνικοί μετασχηματισμοί βρίσκονται σε πολύ πιο προχωρημένο στάδιο από εκείνο της Γερμανίας. Επιπλέον στις χώρες αυτές η αστική πνευματική αναγέννηση ήταν περισσότερο ριζοσπαστική από εκείνη της Γερμανίας. Η αστική αγγλική Επανάσταση του 17^{ου} αιώνα, η οποία εδραιώθηκε μέσα από τραγικές κοινωνικές εξελίξεις, και εξέφρασε το σκληρό ταξικό αγώνα της αστικής τάξης στην Ευρώπη, για την κατάκτηση της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής εξουσίας και τον παραμερισμό από αυτήν της απαρχαιωμένης Ευρωπαϊκής Φεουδαρχίας, είχε τεράστια απήχηση και επίδραση στη διαμόρφωση των ηθικών και κοινωνικών αντιλήψεων του Κάντ. Ακόμα, όμως ισχυρότερη επίδραση δέχτηκε ο Κάντ από την ιδεολογία της γαλλικής Επανάστασης και ιδιαίτερα από το γαλλικό υλισμό. Ο Κάντ είχε ως κοινωνικό πρότυπο τη γαλλική Επανάσταση και ως πνευματικό πρότυπο την ιδεολογία και την φιλοσοφία της.

⁵ Encyclopedie de la Pleiade, ο.π., σ. 37.

⁶ I. Kant, *ΚΚΑ*, Α 199/B 160 (σ. 182).

«Κύρια φροντίδα του Καντ, που ως γνήσιο παιδί του αιώνα των Φώτων, θαύμαζε το έργο του Newton και τις φυσικές επιστήμες, ήταν αφενός να γκρεμίσει το είδωλο της δογματικής Μεταφυσικής και αφετέρου να προστατεύσει την επιστημονική γνώση από τις επιθέσεις του σκεπτικισμού».⁷ Ο στόχος του ήταν ξεκάθαρος: να δημιουργήσει σταθερές ηθικές και πολιτικές δομές που θα άνοιγαν το δρόμο της προόδου και του Διαφωτισμού. Η θεωρία αυτή απευθυνόταν τόσο σε αυτούς που γοητευμένοι από τις προόδους των φυσικών επιστημών αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό το ενδεχόμενο να υπάρξουν παρόμοια επιτεύγματα στην ηθική, αλλά και σε εκείνους που θεωρούσαν ότι η ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων καθορίζεται αποκλειστικά από εγωιστικά κίνητρα ή από δογματικές ηθικές αρχές, όπως τις θεϊκές εντολές, την ατομική τελείωση ή κάποια απροσδιόριστη ηθική αίσθηση.

Ωστόσο, ούτε στιγμή ο Καντ δεν αμφιβάλλει για την ύπαρξη μίας δημιουργικής αρχής και αιτίας του κόσμου, για τη διάκριση μεταξύ αισθητού και νοητού κόσμου, του κόσμου των φαινομένων και του κόσμου των *όντως όντων*. Η αμφιβολία του Καντ δεν αναφέρεται στις ίδιες τις μεταφυσικές αλήθειες, αλλά στον τρόπο που βεβαιώνονται από τη σκέψη. Στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, ο Καντ γράφει χαρακτηριστικά: «Η Μεταφυσική, μία ολότελα απομονωμένη επιστήμη του θεωρητικού Λόγου, που αίρεται κυριολεκτικά πάνω από τα διδάγματα της εμπειρίας και μάλιστα στηριζόμενη σε ψιλές έννοιες (όχι όπως στα Μαθηματικά που τις εφαρμόζουν στην εποπτεία) και που συνεπώς ο Λόγος ο ίδιος πρέπει να μαθητεύει στον εαυτό του, δεν είχε ως τώρα μία τόσο ευνοϊκή τύχη, ώστε να μπορέσει να πορευτεί τον ασφαλή δρόμο της Επιστήμης. Παρόλα αυτά είναι παλαιότερη από τις άλλες και θα μπορούσε να διατηρηθεί και όταν ακόμα όλες οι άλλες μαζί θα είχαν καταποντισθεί στην άβυσσο μίας βαρβαρότητας που εξαφανίζει τα πάντα. Γιατί στη Μεταφυσική ο Λόγος περιέρχεται αδιάκοπα σε αμηχανία ακόμα και όταν θέλει να κατανοήσει a priori (όπως ο ίδιος καυχείται) τους νόμους εκείνους που επιβεβαιώνει η πιο κοινή εμπειρία».⁸

Στόχος της ηθικής του Καντ είναι η αναζήτηση της ανώτατης αρχής της ηθικής. Αυτή η αρχή για να έχει κύρος πρέπει να διέπεται από αναγκαιότητα και παράλληλα να μπορεί να δεσμεύσει όλα τα έλλογα όντα. Για αυτό η ανώτατη ηθική αρχή δεν μπορεί να αναζητηθεί στον εξωτερικό κόσμο ή στην ανθρώπινη φύση αλλά στις a priori έννοιες του καθαρού πρακτικού Λόγου. Αναφέρει ο Καντ στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*: «Ο Λόγος από τον οποίο και μπορεί να πηγάζει κάθε κανόνας που οφείλει να περιέχει αναγκαιότητα, θέτει βέβαια σε τούτη την επιταγή του αναγκαιότητα (διότι χωρίς αυτήν δεν θα ήταν προστακτική), αλλά τούτη είναι μόνον υποκειμενικώς εξαρτημένη και δεν μπορούμε να την προϋποθέτουμε στον ίδιο βαθμό σε όλα τα υποκείμενα. Αλλά για τη νομοθεσία του Λόγου απαιτεί-

⁷ Ε. Π. Παπανούτσος εις: I. Kant, *Δοκίμια*, εισαγωγή -μετάφραση-σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη 1971, σ. 23.

⁸ I. Kant, *ΚΚΑ*, Β XIV (σ. 43).

ται αυτός να χρειάζεται να προϋποθέτει μόνον τον ίδιο τον εαυτό του, διότι ο κανόνας είναι τότε μόνον αντικειμενικός και καθολικός έγκυρος, όταν ισχύει χωρίς τυχαίους υποκειμενικούς όρους που διακρίνουν το ένα έλλογο όν από το άλλο». ⁹

Ουσιαστικά ο Καντ αναζητούσε μία *Μεταφυσική των Ηθών* που συνιστά την κατεξοχήν ηθική και όχι μια πρακτική ανθρωπολογία, δηλαδή μια μονομερή μελέτη της ηθικής συμπεριφοράς των ανθρώπων. Αναμφίβολα, κεντρικά έργα της ηθικής Φιλοσοφίας του Καντ είναι: Τα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* (1785) και η *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (1788). Οι κανονιστικές, ωστόσο, προϋποθέσεις του ηθικώς πράττειν του Καντ, αναδεικνύονται πληρέστερα στη *Μεταφυσική των Ηθών* (1797), καθώς και στα *Δοκίμια* του με ποικίλα περιεχόμενα: «Ίδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολίτικο» (1784), «Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι Διαφωτισμός» (1784), «Πιθανή αρχή της ιστορίας του κόσμου» (1786), «Το τέλος όλων των πραγμάτων» (1794), «Το φιλοσοφικό σχέδιασμα για την αιώνια ειρήνη» (1795).

Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης στο έργο του *Ιστορία και Μέθοδος*, διαπιστώνει ότι το καντιανό αίτημα για ελευθερία της σκέψης και συνεπώς της ηθικής πράξης στρέφεται εναντίον των περιορισμών που δέχονταν η ελεύθερη σκέψη από το κράτος της εποχής του Καντ. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το καντιανό φυσικό δίκαιο συνδέει την προβληματική μίας «έλλογης» συγκρότησης της κοινωνίας και της ιστορίας με μία θεωρία της συναίνεσης την οποία είχε συλλάβει ως κοινωνικό συμβόλαιο. Η νομικό – πολιτική ιδέα του συμβολαίου υπολαμβάνει ότι «όλοι» οι επιμέρους δρώντες είναι σύμφωνοι με τα αποτελέσματα της θεωρίας: Ότι δηλαδή η αστική κοινωνία στηρίζεται σε μια αρχική συμφωνία των κοινωνικά δρώντων οι οποίοι έβλεπαν στην κοινωνία αυτή την πραγμάτωση του δικού τους Λόγου. Αυτή η ιδέα του έλλογου χαρακτήρα μίας συναίνεσης των κοινωνικά δρώντων θεμελιώνει και τις κοινωνικές επιστήμες». ¹⁰

Το καντιανό αίτημα της θεμελίωσης της ηθικής πράξης σε έλλογες αρχές, σύμφωνα με τον Ψυχοπαίδη, στρέφεται ενάντια στην καταπίεση της πράξης, η οποία με τη σειρά της μειώνει το κύρος και την ελευθερία της σκέψης. Αν και η σκέψη, κατά τον Καντ είναι ανεξάρτητη από εξωτερικά δεδομένα είναι, ωστόσο, πιθανόν να περιέλθει σε μία ιδιόμορφη εξάρτηση από το ιστορικό και κοινωνικό *γίνεσθαι*, που δεν εμποδίζει τη σκέψη αυτή καθεαυτή, αλλά ενδεχομένως να εμποδίζει τη μετάδοσή της με αποτέλεσμα να μειώνει την ορθότητα της σκέψης, η οποία προϋποθέτει διαρκή διάλογο και επικοινωνία.

Κατά τον Ψυχοπαίδη, οι παρατηρήσεις αυτές του Καντ καθιστούν σαφές το γεγονός ότι η Φιλοσοφία αναγνωρίζει την εξάρτησή της από την πολιτική κατάσταση στην οποία ασκείται το φιλοσοφείν και τη δυσκολία να υποτάσσεται το έλλογο υποκείμενο μόνο σε τέτοιους

⁹ Ι. Καντ, *ΚΠΑ*, V 21 (ελλ. μετάφρ. σ. 37-38).

¹⁰ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, μετάφραση Λένα Σακαλή, Αθήνα: Σμίλη 1994, σ. 14.

νόμους, τους οποίους θέτει στον εαυτό του ο ίδιος ο Λόγος. Για να διατηρηθεί αυτή η αυτονομία του Λόγου, πρέπει ο Λόγος να υπομείνει την ένταση μεταξύ των νόμων που θέτει ο ίδιος στον εαυτό του και του θετικού δικαίου της εποχής του. Αν ο Λόγος δεν υπομείνει την εντασιακή αυτή σχέση, κινδυνεύει να υποκατασταθεί από την ανορθολογική δράση μιας αισθητικής ιδιοφυΐας που προτιμά μία χρήση του σκέπτεσθαι χωρίς νόμους ή μία χρήση που ρυθμίζεται αυθαίρετα βάσει υποκειμενικών αρχών.

Ο Καντ, αναφέρει ο Ψυχοπαίδης, εγείρει την αξίωση το θετικό δίκαιο να μην αντιβαίνει στο Λόγο, διότι δεν υιοθετεί την αρχή ότι οι νόμοι γενικά θεμελιώνονται στον Λόγο, αλλά ακολουθεί αυστηρά ένα κριτήριο που προσιδιάζει στην εσωτερική φύση του Λόγου, δηλαδή το κριτήριο της γενικότητας του νόμου. Είναι αντίθετος στην σκέψη που δεν γνωρίζει «κανένα καθήκον» και που προκαλεί την αντίδραση της πολιτείας και τον περιορισμό της ορθότητας της σκέψης.

Η εξουσία, τονίζει ο Καντ, θα στραφεί εναντίον των λεγόμενων πνευματικών ανθρώπων, για αυτό απαιτεί από την Φιλοσοφία πολιτική ευθύνη σε μία εποχή που η φιλοσοφική σκέψη βρίσκεται ήδη σε πολλούς κινδύνους. Αντιθέτως, ο Καντ προτείνει τον φιλοσοφικό αναστοχασμό ακριβώς στην ανάπτυξη της κριτικής που αποτελεί όρο της πραγμάτωσης της ελευθερίας και του διαφωτισμού. Αναφέρει ο Καντ στο *Δοκίμια* του: «Για τούτον τον Διαφωτισμό τίποτε άλλο δεν απαιτείται παρά ελευθερία και μάλιστα η πιο αβλαβής από καθετί που μπορεί να ονομαστεί ελευθερία, δηλαδή η ελευθερία να κάνει κανείς δημόσια χρήση του Λόγου του στο καθετί. Και όμως ακούω από παντού να φωνάζουν: «μη συλλογίζεστε!».¹¹

Ο Ψυχοπαίδης στο έργο του *Ιστορία και Μέθοδος*, παρατηρεί ότι ολόκληρο το έργο του Καντ διαπνέεται από το ιδεώδες της αυτονομίας, ένα ιδεώδες του Διαφωτισμού που ελέγχει κριτικά την εποχή του και αναστοχάζεται την ιστορική κατάσταση της διαμόρφωσης των σύγχρονων αστικών σχέσεων μέσα από την παραδοσιακή φεουδαρχική τάξη και στρέφεται κατά της παραδοσιακής οργάνωσης της σκέψης και της ζωής.

Στο γνωσιοθεωρητικό επίπεδο, η καντιανή έννοια του Λόγου απορρίπτει την εμπειρική πολλαπλότητα ως πεδίο θεμελίωσης των επιστημών και αναγορεύει σε θεμελιώδη αρχή τους την *a priori* μορφή της διάνοιας. Έτσι η πολλαπλότητα των εμπειρικών συνθηκών υποβάλλεται σε κριτικό έλεγχο σύμφωνα με το κριτήριο ενός γενικού νόμου. Η κριτική του Λόγου προβαίνει στη διάκριση μεταξύ του νόμου των φυσικών επιστημών, στον οποίο υπάρχει το εμπειρικό υλικό, και του πρακτικού νόμου, τον οποίο θέτει η ελεύθερη βούληση στον εαυτό της και αποφασίζει για τις διεκδικήσεις που προκύπτουν από τόσο διαφορετικές νομοθεσίες. Γράφει για τους πρακτικούς νόμους ο Καντ: «Οι πρακτικές αρχές είναι προτά-

---

¹¹ Ι. Καντ, *Δοκίμια*, εισαγωγή – μετάφραση - σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη 1971, σ. 44.

σεις που περιέχουν έναν καθολικό καθορισμό της θέλησης στον οποίο υπάγονται περισσότεροι πρακτικοί κανόνες. Αυτοί είναι υποκειμενικοί ή γνώμονες, εάν ο όρος [τους] αναγνωρίζεται ως έγκυρος για τη θέληση κάθε έλλογου όντος».¹²

Ο Λόγος, δηλαδή, οφείλει να διορίσει ένα δικαστήριο που από την μία πλευρά θα εξασφαλίζει τις δίκαιες διεκδικήσεις και από την άλλη να αποκρούει κάθε αβάσιμη και αλαζονική αξίωσή του. Η διασφάλιση των διεκδικήσεων της σκέψης συνιστά, κατά τον Ψυχοπαίδη, ένα σύγχρονο αίτημα που είναι συνυφασμένο με την υποχρέωση, οι αποφάσεις να λαμβάνονται βάσει αρχών, οι οποίες δεν επιτρέπουν προνόμια κατά την κρίση επί μέρους διεκδικήσεων. Η θέση αυτή του Καντ, που τοποθετεί τον Λόγο ως δικαστή φανερώσει μία σύγχρονη συνείδηση, που αντιπαρατίθεται σε ξεπερασμένες παραδοσιακές αντιλήψεις. Η συνείδηση αυτή έχει ως αφετηρία, το ότι ο Λόγος κατανοεί μόνο εκείνο που δημιουργεί ο ίδιος σύμφωνα με το δικό του σχέδιο και το ότι πρέπει να προχωρεί βάσει αρχών, που προσδιορίζουν οι κρίσεις σύμφωνα με σταθερούς νόμους και να αναγκάζει τη Φύση να απαντά στα ερωτήματα και όχι να την ακολουθεί πειθήνια και να ποδηγετείται από αυτήν. Και αυτό, διότι σε αντίθετη περίπτωση, παρατηρήσεις που είναι τυχαίες και δεν έχουν προκύψει βάσει ενός προηγούμενου καταρτισμένου σχεδίου δεν συγχέονται σε ένα αναγκαίο νόμο, πράγμα που ο Λόγος αναζητά και έχει ανάγκη. Ο Λόγος, κατά τον Καντ, οφείλει να απευθύνεται στη Φύση χρησιμοποιώντας, αφενός τις αρχές βάσει των οποίων και μόνον, μπορούν να ισχύσουν όμοια φαινόμενα ως νόμοι και αφετέρου το πείραμα, το οποίο επινόησε βάσει αυτών των αρχών, προκειμένου να διδαχθεί από τη Φύση όχι με την ιδιότητα του μαθητή αλλά του δικαστή. Ο Καντ πίστευε ότι μόνο οι φυσικές επιστήμες μπορούσαν να ανταποκριθούν στα αυστηρά όρια που επέβαλλε η κριτική του Λόγου.

Η κοπερνίκεια αντιστροφή στις επιστήμες, αναφέρει ο Ψυχοπαίδης, στο έργο του *Ιστορία και Μέθοδος*, κατανοείται από τον Καντ ως «επανάσταση» στην οποία αντιστοιχεί μία αλλαγή του «τρόπου σκέψης». Η αντιστροφή αυτή στον τρόπο σκέψης διεκδικεί αμεροληψία για την ίδια, που θα πρέπει να αποκτήσει δημόσιο χαρακτήρα. Ο Καντ, αναφέρει ο Ψυχοπαίδης, συνδέει τους όρους δυνατότητας της γνώσης των φυσικών επιστημών με πολιτισμικούς όρους στην υπερβατολογική θεμελίωση της θεωρίας του. Όπως το φυσικό Δίκαιο έτσι και η κριτική του Λόγου, ξεπέρασε τη φυσική κατάσταση της γνωσιοθεωρίας και βρίσκεται πλέον σε εκείνη την «αστική κατάσταση», όπου η κάθε δικαιολογημένη διεκδίκηση προστατεύεται μέσω της δικαστικής λειτουργίας του Λόγου.

Η λειτουργία αυτή του Λόγου στα πλαίσια της καντιανής Φιλοσοφίας συνιστά μία δυνατότητα οικοδόμησης μίας θεωρίας του *πρακτικού*, η οποία προκύπτει μέσω της αναδρομής του Λόγου. Οι γενικές, δηλαδή, κατηγορίες της γνώσης της Φύσης, η εγκυρότητα των οποίων

---

¹² I. Καντ, *KPL*, V 19 (ελλην. μετάφρ. σ. 35).

συνδέεται με τη δυνατότητα εφαρμογής τους σε αντικείμενα της εμπειρίας, στην περίπτωση της πρακτικής τους χρήσης οδηγούν στο αίτημα της επιβολής μίας νομοθεσίας κατ'εξοχήν ρυθμιστικής για το πράττειν. Η σχέση θεωρητικής και πρακτικής αξιολόγησης στην καντιανή μεθοδολογία, αντανακλά τη μοντέρνα, για την εποχή, αντίληψη του Καντ για το χαρακτήρα των φυσικών και των πρακτικών επιστημών και για την αλληλοδιαπλοκή τους. Η αντίληψη αυτή υπερβαίνει από θεωρητική άποψη το δογματισμό των παραδοσιακών θεωριών, οι οποίες συνδέουν τις γνώσεις για τη Φύση με τελικές αιτίες και διερευνά τους όρους της δυνατότητας της γνώσης της Φύσης. Επιπλέον, στο επίπεδο της πρακτικής χρήσης, εισάγει κριτήρια αξιολόγησης που προσανατολίζονται προς γενικούς πρακτικούς και ηθικούς κανόνες.

Η ηθική του Καντ προϋποθέτει μία κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων, που υποτάσσει την εξωτερική φύση και την ίδια την (κατ'αίσθηση) φύση των μελών της, στους νόμους της διανοίας και του Λόγου. Ωστόσο, κατά την ανάπτυξη ενός επιστημονικού θεωρητικού πλαισίου για την ανάλυση του *πράττειν*, προκύπτουν σύνθετα μεθοδολογικά ερωτήματα, τα οποία αφορούν την θεωρητική κατασκευή των στάσεων των δρώντων.

Η καντιανή μεθοδολογία λαμβάνει υπόψη το γεγονός, ότι οι δρώντες μπορούν να υιοθετήσουν τις πλέον διάφορες στάσεις και σκοπιές, ανάλογα με τα αντίστοιχα συμφέροντα και τις καταστάσεις τους, αλλά είναι δυνατόν να υιοθετήσουν και τη σκοπιά των ηθικών κινήτρων και να δράσουν σύμφωνα με αυτά.

Ο Καντ, δέχεται ότι το ηθικώς *πράττειν* παρουσιάζει σταθερά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και υψηλό βαθμό ομοιομορφίας για αυτό άλλωστε αναπτύσσει μία Φιλοσοφία των *σκοπών και των μέσων* προκειμένου να τα εντάξει στις πρακτικές τυπολογίες της. Κατά τη διερεύνηση του ηθικώς *πράττειν*, η επιστήμη οφείλει να αξιολογεί το *πράττειν* ανάλογα προς την αναφορά του στην έλλογη ή εγωιστική διάσταση της πράξης. Αναπόφευκτα, προκύπτει η θεμελιακή διάκριση μεταξύ της θεωρητικής στάσης, η οποία ορμάται από αισθησιακά κίνητρα και εκείνης που ορμάται από έλλογα ηθικά κίνητρα. Η επιστήμη θέτει τους απόλυτους κανόνες αξιολόγησης, ενώ παράλληλα θέτει και ορισμένους σχετικούς κανόνες. Οι σχετικοί κανόνες θεωρούνται δομικά στοιχεία ενός έλλογου τρόπου δράσης και η σχέση τους με τους απόλυτους ηθικούς κανόνες, αναλύεται και διερευνάται με αφετηρία την κριτική του Λόγου.

Η επιστημονική αυτή στάση απέναντι στο ηθικό *πράττειν* αποκλείει, σύμφωνα με τον Ψυχολογία, τον επιστήμονα από τις διεργασίες του *πράττειν*. Ο Καντ θεωρεί ότι ο επιστήμονας λαμβάνει μέρος στη γνωστική διαδικασία και μόνο, αποκλείοντας έτσι από την επιστημονική διαδικασία πρακτικές αξίες, οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μία αλυσίδα γεγονότων προς τις κατευθύνσεις που υποδεικνύει η Φιλοσοφία. Ο Καντ αντιπαραθέτει ένα ιδεώδες της επιστήμης το οποίο αναφέρεται στο γίγνεσθαι έτσι όπως έχει κάθε φορά ιστο-

ρικά διαμορφωθεί. Επιχειρεί να καταδείξει ότι οι ίδιες οι ιστορικές πρακτικές ενέχουν ως κίνητρο την τάση προς ευδαιμονία.

2. Η κατηγορική προσταγή ως ανώτατη αρχή του πρακτικού Λόγου.

Ο Καντ στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, δηλώνει στους αναγνώστες του ότι ματαιοπονούν, όταν επιζητούν να θεμελιώσουν την αναγκαιότητα και τη δεσμευτικότητα της ηθικής στην εμπειρία: «Αν έως τώρα αντλήσαμε την έννοια του καθήκοντος από την κοινή χρησιμοποίηση της πρακτικής λογικής μας, αυτό δεν σημαίνει διόλου ότι η έννοια του καθήκοντος είναι εμπειρική». ¹³ Ο Καντ ανακαλύπτει πολύ γρήγορα ότι η εμπειρία δεν μπορεί να είναι πηγή αναγκαίας γνώσης για το ηθικώς πράττειν και δεν μπορεί να χρησιμεύσει μέσα στην ηθική τάξη, ώστε να προσφέρει μία επαρκή βάση στην κανονιστική σκέψη, διότι οι άνθρωποι παρασυρμένοι από τα εγωιστικά κίνητρα δεν επιδεικνύουν καμία σταθερότητα ως προς την εφαρμογή της ηθικής.

Το πρόβλημα έγκειται στο ότι αναζητούμε την αναγκαιότητα του ηθικού *πράττειν* σε λάθος μέρος. Στα *a priori* αξιώματα του καθαρού αλλά και ταυτόχρονα του πρακτικού Λόγου βρίσκεται η αναγκαιότητα και η δεσμευτικότητα της ηθικής και εκεί θα πρέπει να την αναζητήσουμε. Τα εμπειρικά παραδείγματα δεν μας βοηθούν, γιατί η αξία τους απορρέει από προϋπάρχοντες ηθικούς κανόνες και αρχές που θα πρέπει ήδη να γνωρίζουμε. Επομένως, απαιτείται μία *Μεταφυσική των Ηθών*, που μας απομακρύνει από τον κόσμο της εμπειρίας. Αυτό συνεπάγεται μελέτη της ίδιας της έλλογης φύσης στην πλέον αφηρημένη μορφή της. Γράφει, ο Καντ στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*: «Η υπερβατολογική παραγωγή όλων των *a priori* εννοιών έχει λοιπόν μία αρχή προς την οποία πρέπει να προσανατολιζέται η όλη έρευνα δηλ την ακόλουθη: ότι αυτές οι έννοιες πρέπει να αναγνωρίζονται υποχρεωτικά *a priori* όροι της δυνατότητας των εμπειριών (είτε της εποπτείας η οποία απαντά μέσα σε αυτήν είτε της νοήσεως). Γι αυτόν ακριβώς τον λόγο έννοιες, οι οποίες παρέχουν την αντικειμενική βάση της δυνατότητας της εμπειρίας, έχουν χαρακτήρα αναγκαιότητας. Αλλά η εξέλιξη της εμπειρίας, μέσα στην οποία αυτές απαντούν, δεν αποτελεί την παραγωγή τους (αλλά την επίδειξή τους), γιατί τότε αυτές θα μπορούσαν να είναι μόνο τυχαίες». ¹⁴

Η Μεταφυσική των Ηθών εξετάζει την ιδέα και τα αξιώματα μίας ενδεχόμενης καθαρής βούλησης και όχι τις πράξεις και τις συνθήκες της ανθρώπινης βούλησης γενικά. Τα έλλογα όντα, εξαιτίας της έλλογης ιδιότητά τους διαθέτουν τη βούληση να ενεργούν σύμφωνα με την παράσταση των νόμων που διαθέτουν. Η βούληση που ενεργεί με αυτόν τον τρόπο συνιστά τον πρακτικό Λόγο. Ο Καντ συχνά διακρίνει το θεωρητικό από τον πρακτικό Λόγο και υποστηρίζει την προτεραιότητα του πρακτικού Λόγου. Ο Λόγος είναι ενιαίος, αλλά διακρίνεται κατά την εφαρμογή του ανάλογα με τον σκοπό που επιδιώκεται (θεωρητικό ή πρακτικό).

¹³ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 406 (ελλην. μετάφρ. σ. 51).

¹⁴ Ι. Καντ, *ΚΚΑ*, A 1/ B 1 (ελλην. μετάφρ. σ. 71- 72).

Εάν ο Λόγος καθορίζει απόλυτα τη βούληση των όντων, χωρίς την παρέμβαση κάποιου άλλου στοιχείου, οι πράξεις του είναι αναγκαίες τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά. Αναφερόμαστε σε μία αγαθή βούληση, που από μόνη της υποτάσσεται σε αντικειμενικούς πρακτικούς νόμους. Εάν υπάρχει κάτι το απεριόριστα καλό, αυτό είναι η αγαθή βούληση. Ο Καντ ανακαλύπτει μέσα στην αγαθή βούληση μία απόλυτη αξία. Η αξία της δεν εξαρτάται από τα αποτελέσματα που προκαλεί, αλλά από αυτό που επιθυμεί και προσπαθεί να επιτύχει χρησιμοποιώντας κάθε μέσο. «Η καλή θέληση δεν είναι καλή εξαιτίας όσων πετυχαίνει ή δημιουργεί και ούτε εξαιτίας της ικανότητάς της να πραγματοποιεί ένα προτιθέμενο σκοπό αλλά μόνο με το ότι θέλει, δηλαδή με το ότι είναι καθ $\square$ αυτήν καλή· και εάν ιδωθεί καθ ' αυτήν, είναι ασύγκριτα πολυτιμότερη από κάθε τι που θα μπορούσε ποτέ η ίδια να πετύχει για να ικανοποιήσει κάποια ροπή ή έστω ακόμα και όλες μαζί τις ροπές».¹⁵

Εάν η βούληση δεν καθορίζεται απόλυτα από το λόγο, αλλά υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες, όπως η άγνοια, το συναίσθημα και άλλες κλίσεις, τότε οι πράξεις της είναι αντικειμενικά αναγκαίες αλλά υποκειμενικά ενδεχόμενες, στην περίπτωση αυτή ο Λόγος εξαναγκάζει τη βούληση, αφού η υπακοή της δεν είναι δεδομένη. «Μόνο τότε ο Λόγος, μόνον εφ' όσον καθορίζει αφ' εαυτού τη θέληση (δεν είναι στην υπηρεσία των κλίσεων), είναι ένα αληθινό ανώτερο επιθυμητικό, στο οποίο υποτάσσεται το παθολογικώς καθορισμένο επιθυμητικό, και διαφέρει από τούτο πραγματικώς και μάλιστα ειδικώς έτσι, ώστε ακόμα και η ελάχιστη ανάμειξη των παρορμήσεων των κλίσεων να ζημιώνει τη δύναμη και την υπεροχή του Λόγου, όπως και το ελάχιστο εμπειρικό στοιχείο, ως όρο σε μία μαθηματική απόδειξη, υποβιβάζει και καταστρέφει την αξία και τη δύναμή της. Σε ένα πρακτικό νόμο, ο Λόγος καθορίζει άμεσα τη θέληση όχι δια μέσου ενός παρεμβαλλόμενου συναισθήματος της ηδονής και της λύπης, ούτε καν για τον νόμο αυτόν και μόνο το ότι μπορεί να είναι πρακτικός και καθαρός Λόγος, του επιτρέπει να υιοθετεί».¹⁶

Με αυτήν την τοποθέτηση ο Καντ αποσυνδέει την ηθική στάση του ατόμου από εξωτερικούς παράγοντες που ενδέχεται να οδηγήσουν τη βούληση σε θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα τα οποία ο δρων δεν είχε την πρόθεση να προκαλέσει. Έτσι εκμηδενίζεται ο παράγοντας ηθική τύχη ή ηθική ατυχία. Μερικές ιδιότητες, όπως η ιδιοσυγκρασία (αιματώδης, χολερική, φλεγματική) ή κάποιες συγκυρίες, μπορούν να υποβοηθούν την καλή θέληση και να διευκολύνουν το έργο της, ωστόσο δεν έχουν καμία δική τους απόλυτη αξία. Η αγαθή βούληση υπόκειται στην επίδραση και την καθοδήγηση του Λόγου.

Η ηθική αξία μίας πράξης που γίνεται δεν έγκειται στον σκοπό που επιδιώκεται αλλά στο γνώμονα σύμφωνα με τον οποίο αποφασίζεται. Ο γνώμονας είναι μία *υποκειμενική αρχή*

¹⁵ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 395 (ελλην. μετάφρ. σ. 35).

¹⁶ I. Καντ, *ΚΠΛ*, V 25 (ελλην. μετάφρ. σ. 43-44).

της βούλησης. Ο γνώμονας με τον οποίο αποφασίζεται η ηθική πράξη που γίνεται από καθήκον πρέπει να ενέχει μία έννοια σεβασμού προς τον καθολικό νόμο. Ο Καντ στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* του διακρίνει τον γνώμονα ως υποκειμενική αρχή από τον ηθικό νόμο ως αντικειμενική αρχή του πράττειν: «Γνώμονας είναι το υποκειμενικό αξίωμα των πράξεων και πρέπει να διακριθεί από το αντικειμενικό αξίωμα, δηλαδή τον ηθικό νόμο. Ο γνώμονας περιλαμβάνει τον πρακτικό κανόνα, ο οποίος καθορίζει τη λογική σύμφωνα με τις συνθήκες του υποκειμένου (συχνά σύμφωνα με την άγνοια του ή με τις ροπές του). Ο γνώμονας είναι λοιπόν το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο το υποκείμενο πράττει. Αλλά ο νόμος το αντικειμενικό αξίωμα που ισχύει για κάθε έλλογον, και άρα το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο κάθε έλλογον οφείλει να πράττει· δηλαδή ο νόμος είναι μία προστακτική».

17

Κάθε έλλογον *όν οφείλει* να νοήσει τους γνώμονές του ως καθολικούς νόμους. Μία πράξη είναι επιτρεπτή μόνον, εάν μπορούν όλοι να δρουν βάσει της αρχής που την επιβάλλει. Πιο συγκεκριμένα, ο Καντ επισημαίνει ότι κάθε πρακτική αρχή διακρίνεται από την *ύλη* και την *μορφή* της. Η ύλη είναι το αντικείμενο της βούλησης που υπόκειται σε ένα εμπειρικό όρο (λ.χ. η παράσταση της ηδονής, της εξουσίας, του πλούτου κ.τ.λ.). Στην περίπτωση αυτή οι σχετικές πρακτικές είναι εμπειρικές (ενδεχόμενες, υποκειμενικές) και δεν μπορούν να αποτελέσουν πρακτικό νόμο. Αλλά από ένα νόμο, εάν αφαιρεθεί κάθε ύλη, δηλαδή κάθε εμπειρικό στοιχείο, δεν απομένει τίποτε άλλο από μία μορφή και μόνο μίας καθολικής νομοθεσίας, δηλαδή μίας ιδέας που μπορεί να ασκεί πλήρη εξουσία πάνω σε όλα τα υποκειμενικά κίνητρα (γνώμονες) και να καταστεί καθολικός – ηθικός νόμος. Στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, αναφέρει ο Καντ: «Οι εμπειρικοί καθοριστικοί λόγοι δεν είναι κατάλληλοι για μια εξωτερική καθολική νομοθεσία, εξίσου όμως ούτε για την εσωτερική νομοθεσία· διότι ο καθένας θέτει ως θεμέλιο της κλίσης το υποκείμενό του, καθένας όμως έχει ένα διαφορετικό υποκείμενο, αλλά ακόμη και στο ίδιο υποκείμενο κατέχει άλλοτε τούτη και άλλοτε μία άλλη κλίση, το προβάδισμα της επιρροής. Είναι απολύτως αδύνατον να βρεθεί ένας νόμος που θα τις κυβερνούσε στο σύνολό τους υπό τον όρο αυτόν, δηλαδή με ολοσχερή συμφωνία».¹⁸

Ο Κωνσταντίνος Σαργέντης στο δοκίμιό του: «Η έννοια του γνώμονα στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ»,¹⁹ μελετώντας τα ηθικά συγγράμματα του Καντ διακρίνει τα εξής βασικά χαρακτηριστικά του γνώμονα:

---

¹⁷ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 420 (ελλην. μετάφρ. σ. 91).

¹⁸ I. Καντ, *ΚΠΛ*, V 28 (ελλην. μετάφρ. σ. 49).

¹⁹ Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 90.

A) Γνώμονας είναι μία βουλευτική πρόταση που εκφράζει μία απόφαση του υποκειμένου και διατυπώνεται σε πρώτο, δεύτερο ή τρίτο ενικό πρόσωπο.

B) Ως υποκειμενικές αρχές οι γνώμονες έχουν μία *ύλη* και ένα *περιεχόμενο*, δηλαδή ένα σκοπό και όχι μόνο μορφή.

Γ) Παρότι οι γνώμονες είναι βουλευτικές προτάσεις έχουν ένα κανονιστικό στοιχείο. Αυτό δηλώνεται με ένα οφείλιν, που αναφέρεται στην υπαγωγή μεμονωμένων περιπτώσεων κάτω από μία καθολική πρόταση.

Δ) Οι γνώμονες είναι προϊόντα του πρακτικού Λόγου. Τους γνώμονες δεν τους «έχουμε» αλλά τους «φτιάχνουμε», είναι κανόνες που οι έλλογα ενεργούντες υιοθετούν ελεύθερα.

Ε) Οι γνώμονες είναι αποφάσεις, εφόσον δημιουργούνται και υιοθετούνται ελεύθερα από τους πράττοντας. Ο δρων έχει ή δύναται να αποκτήσει τη συνείδηση των αυτοεπιβαλλόμενων κανόνων του. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι, όταν κάποιος υιοθετεί ένα γνώμονα, έχει απαραίτητα συνείδηση αυτού. Ο γνώμονας που καθορίζει μία πράξη μπορεί να διαφεύγει της συνείδησής μας, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της εκμάθησης μίας γλώσσας, στην οποία αναφέρονται οι Schonecker και Wood:

«__ Τουλάχιστον τη μητρική μας γλώσσα δεν την μαθαίνουμε με το να κατανοούμε, να οικειοποιούμαστε και να θυμόμαστε συνειδητά ή ασυνειδητά. Ακολουθούμε αυτούς τους κανόνες, παρόλο που δεν το κάνουμε συνειδητά και παρόλο που πιθανώς, αν μας ρωτούσαν, δεν θα ήμασταν καν σε θέση να αρθρώσουμε τους κανόνες που ακολουθούμε».²⁰

Ζ) Οι γνώμονες περιορίζουν τους μεταβαλλόμενους όρους της δράσης του πράττοντος και περιέχουν ένα καθολικό καθορισμό της βούλησης, εκφράζουν δηλαδή τον χαρακτήρα του πράττοντος και αποτελούν σταθερές στάσεις που τηρεί ο πράττων χωρίς εξαιρέσεις. Για αυτό, άλλωστε, διακρίνονται από τους *επιμέρους* κανόνες που είναι μεταβαλλόμενοι και περιστασιακοί. Οι γνώμονες αποκαλύπτουν το χαρακτήρα του πράττοντος, του παρέχουν τη δυνατότητα να μπορεί να αναστοχάζεται πάνω στον εαυτό του και να διαμορφώνει ένα υποκείμενο πράξης προστατευμένο από τους μεταβαλλόμενους περιβαλλοντικούς όρους, όπου ζει και πράττει.

Η) Δεν πράττουν πάντα οι άνθρωποι βάσει κάποιων γνώμωνων. Ο άνθρωπος που ενεργεί με γνώμονες αυτοδεσμεύεται σύμφωνα με σταθερές αρχές. Σύμφωνα με τον Καντ, λίγοι μόνο άνθρωποι υιοθετούν και ακολουθούν γνώμονες. Στις «Παρατηρήσεις» του λέει χαρακτηριστικά: «πολλοί λίγοι από τους ανθρώπους λειτουργούν σύμφωνα με αρχές». (II, 27) και στην *Ανθρωπολογία* του επαναλαμβάνει ότι «το να πράττεις κανείς σύμφωνα με αρχές είναι κάτι το σπάνιο». (VII, 292).

---

²⁰ Κ. Σαργέντης, «Η έννοια του γνώμονα στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ», στο: Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, υποσ. 22, σ. 90.

Καταλήγοντας, ο Σαργέντης τονίζει ότι τα τρία τελευταία χαρακτηριστικά των γνωμόνων οδηγούν στην έννοια ενός σταθερού χαρακτήρα, διότι αρχικό μέλημα του Καντ υπήρξε η δημιουργία σταθερών και δεσμευτικών αρχών για ένα σταθερό χαρακτήρα στον πρακτικό βίο του ανθρώπου, μέλημα πρωτίστως ηθικό και όχι φρονησιακό: «Αυτό που γεφυρώνει την έννοια του χαρακτήρα με την ηθικότητα είναι η έννοια του φρονήματος, που σημαίνει την ποιοτική διάσταση του χαρακτήρα ή αλλιώς, τον χαρακτήρα ως ένα θεμελιώδη γνώμονα του πράττοντος σε σχέση με τον ηθικό νόμο.²¹ Κριτήριο της ηθικής αποτίμησης των πράξεων αποτελεί ο γνώμονας σύμφωνα με τον οποίο έγινε η πράξη. Μία πράξη για να είναι ηθική πρέπει να πληρούνται δύο όροι, ένας αντικειμενικός και ένας υποκειμενικός. Η ίδια η πράξη πρέπει να είναι αντικειμενικά καθορισμένη από τον ηθικό νόμο και ο γνώμονας να είναι υποκειμενικά καθορισμένος από το συναίσθημα του σεβασμού για τον ηθικό νόμο. Γράφει ο Καντ στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*: «Σε όλες τις ηθικές κρίσεις είναι μέγιστης σπουδαιότητας να προσέχουμε με την μέγιστη ακρίβεια την υποκειμενική αρχή όλων των γνωμόνων, ώστε όλη η ηθικότητα των πράξεων να συνίσταται στην αναγκαιότητα του από *καθήκον* και από το σεβασμό στον νόμο και όχι από αγάπη και συμπάθεια για κείνο που πρόκειται να δημιουργήσουν οι πράξεις».²²

Σύμφωνα με τον Καντ, μόνο τα έλλογα όντα μπορούν να ενεργούν σύμφωνα με την παράσταση των νόμων δηλαδή με αξιώματα. Η βούληση είναι η ικανότητα των έλλογων όντων να επιλέγουν εκείνο το οποίο ο Λόγος ανεξάρτητα από ροπές αναγνωρίζει πρακτικά ως αναγκαίο. Εφόσον, η βούληση αυτοκαθορίζει τις πράξεις της σύμφωνα με τα *a priori* αξιώματα δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας πρακτικός Λόγος. Εάν ο Λόγος δεν καθορίζει τη βούληση αλλά αυτή υποτάσσεται στις υποκειμενικές συνθήκες ροπών, τότε οι πράξεις της βουλήσεως που αναγνωρίζονται αντικειμενικά ως αναγκαίες, είναι υποκειμενικά τυχαίες. Γράφει ο Καντ για τις κλίσεις: «Οι φυσικές κλίσεις είναι θεωρούμενες αυτές καθ' εαυτές καλές, δηλαδή μη απορριπτές και είναι όχι μονάχα μάταιο, αλλά θα ήταν και επιζήμιο και μεμπτό το να θέλει κάποιος να τις ξεριζώσει· αντιθέτως πρέπει μόνο να τις χαλιναγωγεί κανείς, για να μην δημιουργούνται προστριβές ανάμεσά τους, αλλά να μπορούν να εναρμονίζονται μέσα σε ένα σύνολο που λέγεται ευδαιμονία. Ο Λόγος, όμως, που το πραγματοποιεί αυτό, λέγεται φρόνηση».²³

Με τον όρο ροπή εννοεί ο Καντ τον υποκειμενικό λόγο που δημιουργεί την επιθυμία μίας απόλαυσης, που έχει αποκτηθεί από την εμπειρία. Οι ροπές είναι δυνατόν να είναι *έμφυτες* ή *επίκτητες* και είναι δυνατόν να διακριθούν σε τρία επίπεδα: «*πρώτον*, είναι η αδυναμία

²¹ Κ. Σαργέντης, «Η έννοια του γνώμονα στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ», στο: Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 93.

²² Κ. Σαργέντης, «Η έννοια του γνώμονα στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ», στο: Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 122.

²³ Ι. Καντ, *Θρησκεία*, VI 58 (ελλην. μετάφρ. σ. 111).

της ανθρώπινης καρδιάς κατά τη τήρηση εν γένει των γνωμόνων που έχει αποδεχθεί ή η ασθένεια της ανθρώπινης φύσης, δεύτερον, η ροπή για την ανάμειξη ανήθικων ελατηρίων με τα ηθικά (ακόμη και αν συμβαίνει αυτό με καλή πρόθεση και με γνώμονες του αγαθού), δηλαδή η φαυλότητα· τρίτον, η ροπή για την αποδοχή κακών γνωμόνων, δηλαδή η κακοήθεια της ανθρώπινης Φύσης ή της ανθρώπινης καρδιάς».²⁴

Ο Λόγος εξαναγκάζει τη βούληση με τη διατύπωση μίας *προστακτικής* που εκφράζεται με το «πρέπει», που συνιστά έτσι μία παράσταση του αντικειμενικού πρακτικού νόμου. Ο εξαναγκασμός είναι αμιγώς εσωτερικός και δεν έχει τίποτα κοινό με τον εξωτερικό εξαναγκασμό, που συνίσταται σε κυρώσεις ή αμοιβές (λ.χ. αυτόν του δικαίου). Επεξηγεί χαρακτηριστικά ο Καντ: «Σε αντίθεση προς τη θεϊκή θέληση, η οποία είναι πάντα απόλυτα ορθολογική και ανεπηρέαστη από τα εμπειρικά κίνητρα, η ανθρώπινη θέληση συχνά επηρεάζεται από τάσεις (ροπές, ορμές, επιθυμίες) υποκειμενικές, οι οποίες αποβλέπουν στην ατομική ευτυχία».²⁵

Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*,²⁶ οι προστακτικές διακρίνονται σε υποθετικές και κατηγορικές. Οι υποθετικές προστακτικές θέτουν τα μέσα που είναι αναγκαία για να πραγματοποιηθεί ένας ενδεχόμενος ή πραγματικός σκοπός. Έχουν τη μορφή «εάν α, τότε είναι αναγκαίο το β». Ορίζουν τι είναι καλό για την επίτευξη του σκοπού και όχι, εάν ο ίδιος ο σκοπός είναι καλός. Οι προστακτικές προστάζουν είτε *υποθετικά* είτε *κατηγορικά*. Οι υποθετικές προστακτικές μπορεί να καθορίζονται από αυθαίρετα και ανήθικα κίνητρα (εάν θέλω να γίνω γρήγορα πλούσιος, πρέπει να ληστέψω μία τράπεζα). Αντίθετα οι κατηγορικές προστακτικές, που είναι και οι προστακτικές της ηθικής, ορίζουν ότι μία πράξη πρέπει να γίνει λόγω της μορφής της και της πηγής της και όχι εξαιτίας του περιεχομένου της ή του σκοπού που με αυτήν επιδιώκεται. Η κατηγορικότητα τους έγκειται στο ότι η εκτέλεσή τους είναι επιβεβλημένη και δεν εξαρτάται από μία προϋπόθεση ή συνέπεια. Έχουν τη μορφή: Α' είναι κατά ανάγκη Β'. Η πράξη εδώ είναι αντικειμενικά αναγκαία, ακριβώς επειδή «πρέπει να διαπραχθεί».

Οι υποθετικές προστακτικές διακρίνονται σε τεχνικές και πραγματιστικές. Οι πρώτες ορίζουν τους κανόνες δεξιότητας και σχετίζονται με υποκειμενικούς στόχους. Οι δεύτερες αφορούν τη σύνεση, δηλαδή το πώς θα κατορθώσει κανείς να γίνει ευτυχισμένος. Έχουν μεγάλο βαθμό αντικειμενικότητας, αφού όλες επιδιώκουν την ευτυχία, αλλά η αντικειμενικότητα αυτή περιορίζεται από το γεγονός, ότι κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται διαφορετικά την ευτυχία του. Επομένως οι υποθετικές προστακτικές έχουν χαρακτήρα προβληματικό,²⁷

---

²⁴ I. Καντ, *ό.π.*, VI 29 (ελλ. μετάφρ. σ. 59-60).

²⁵ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 413 (ελλην. μετάφρ., σ. 59, σημ. 73).

²⁶ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 414-417 (ελλην. μετάφρ. σ. 60-65).

²⁷ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 415 (ελλην. μετάφρ. σ. 62).

διότι αποσκοπούν σε ένα ενδεχόμενο σκοπό (η θέληση δεν είναι βέβαιη κατά πόσο θέλει να πραγματοποιήσει αυτό τον σκοπό). Απεναντίας η κατηγορική προστακτική έχει βεβαιωτικό χαρακτήρα και αποτελεί βεβαιωτικό πρακτικό αξίωμα, (ο σκοπός εδώ είναι αντικειμενικά αναγκαίος και ισοδυναμεί με καθήκον) και επομένως ισχύει ως αποδεικτικό ηθικό αξίωμα (έχει τη μορφή A και είναι κατά ανάγκη B). Οι προστακτικές γενικά αποτελούν τον πρακτικό κανόνα σύμφωνα με τον οποίο ενεργεί μία θέληση. Αν η θέληση είναι εμπειρικά εξαρτημένη, ενεργεί υποθετικά, εάν ενεργεί με βάση τους a priori όρους της λογικής, τότε είναι αγαθή βούληση και ενεργεί κατηγορικά.

Οι κατηγορικές συνιστούν πρακτικές αρχές, που καθορίζουν την ενέργεια της βούλησης με ένα πλαίσιο πρακτικών κανόνων. Αν οι κανόνες αυτοί ορίζονται υποκειμενικά συνιστούν τους γνώμονες της πράξης, εάν ορίζονται αντικειμενικά συνιστούν πρακτικούς νόμους. Αναφέρεται στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*: «Οι πρακτικές αρχές είναι προτάσεις που περιέχουν ένα καθολικό καθορισμό της θέλησης, στον οποίο υπάγονται περισσότεροι πρακτικοί κανόνες. Αυτοί είναι υποκειμενικοί ή γνώμονες, εάν ο όρος [τους] θεωρείται από το υποκείμενο ως έγκυρος μόνο για τη θέληση του· είναι όμως αντικειμενικοί ή πρακτικοί νόμοι, εάν ο όρος [τους] αναγνωρίζεται ως έγκυρος για τη θέληση κάθε έλλογου όντος».²⁸

Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η άποψη του Ανδρουλιδάκη, που διατυπώνεται στα *επιλεγόμενα* του παραπάνω έργου για το πώς ορίζεται το *πραξιακό κίνητρο* μέσα από την καντιανή ηθική: «Η καντιανή ηθική στηρίζεται σε ορισμένες κύριες παραδοχές ή προϋποθέσεις, που αποτελούν συγχρόνως ουσιώδη χαρακτηριστικά της γνώρισμα. Όλα ανάγονται τελικώς στο θεμελιώδη χαρακτήρα της ως ηθικής του Λόγου. Σύμφωνα με το χαρακτήρα αυτόν, οι ηθικές αρχές δεν είναι μερικές, ενδεχόμενες, σχετικές και υποκειμενικές, αλλά καθολικές αναγκαίες και αντικειμενικές. Τούτο ακριβώς φανερώνει ότι δεν είναι εμπειρικές αλλά στηρίζονται στον ορθό Λόγο. Ο Καντ δεν αμφισβητεί τη σημασία και μάλιστα την αναγκαιότητα της εμπειρίας και της «γνώσης του κόσμου». Αλλά σε αυτήν στηρίζονται όχι οι ηθικές, αλλά οι λοιπές πρακτικές αρχές, όχι η ηθική, αλλά η «πρακτική ανθρωπολογία». Η πρώτη διακρίνει ανάμεσα στο *είναι* και στο *δέον*, στο ερώτημα τι συμβαίνει και τι κάνουν πράγματι οι άνθρωποι, και στο ερώτημα τι οφείλουν να κάνουν.

Ηθικές, συνεπώς, είναι οι πράξεις που γίνονται από καθήκον και όχι όσες εναντιώνονται στο καθήκον ή είναι απλώς σύμφωνες με το καθήκον. Ο Καντ εννοεί ότι αυτό που έχει σημασία είναι ο δρών να έχει κίνητρό του ηθικές αρχές που πραγματώνουν την έννοια του καθήκοντος και όχι απλώς να ενεργεί με βάση το συμφέρον του ή τις ορμές του. Πάνω στη διάκριση καθήκοντος – συμφέροντος αναφέρει το εξής παράδειγμα: Είναι σύμφωνο προς το καθήκον να μην υπερυψώνει ο έμπορος τις τιμές. Ο έξυπνος έμπορος, όταν υπάρχει

---

²⁸ I. Καντ, *ΚΠΛ*, V 19 (ελλην. μετάφρ. σ. 35).

πολλή κίνηση δε τις υπερυψώνει αλλά διατηρεί μία σταθερή τιμή για όλους, ώστε ένα παιδί να αγοράζει από αυτόν, όπως κάθε άνθρωπος. Εξυπηρετούνται κατά αυτόν τον τρόπο όλοι τίμια. Η στάση αυτή του εμπόρου, κατά τον Καντ δεν αρκεί για να πεισθούμε ότι ο έμπορος έπραξε από αρχές τιμιότητας. Απεναντίας, το απαίτησε το συμφέρον του. Η πράξη αυτή διαπράχθηκε εμφανώς από εγωιστικό, συμφεροντολογικό υπολογισμό.

Το να πράττω το σωστό, επειδή απλώς με συμφέρει δεν στοιχειοθετεί ηθική πράξη. Το γεγονός ότι ο Καντ ανάγει το κίνητρο του καθήκοντος σε διακριτικό γνώρισμα των ηθικών πράξεων δεν σημαίνει ότι απορρίπτει κάθε άλλο κίνητρο, που θα συνόδευε τις πράξεις που γίνονται από καθήκον. Επιπλέον δεν ισχυρίζεται ότι οι ηθικές πράξεις δεν μπορεί να γίνονται με ευχαρίστηση, αλλά ότι η ευχαρίστηση δεν μπορεί να αποτελεί ούτε το μοναδικό ούτε και το πρωτεύον κριτήριο της διάπραξης και αποτίμησης τους. Γράφει στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*: «Όλες μαζί οι κλίσεις (οι οποίες μάλιστα μπορούν να συγκροτήσουν και ένα ανεκτό σύστημα, οπότε η ικανοποίησή τους λέγεται ατομική ευδαιμονία) συναποτελούν τον εγωισμό (Selbstsucht, Solipsismus). Αυτός είναι είτε η αγάπη του εαυτού μας, μια έναντι του εαυτού μας καλή θέληση που φθάνει υπεράνω όλων (philautia) είτε η αυταρέσκεια (Eigenliebe), η δεύτερη, αλαζονεία (Eigendunkel). Ο καθαρός πρακτικός Λόγος περικόπτει απλώς την φιλαυτία με το να την περιορίζει, επειδή είναι φυσική και ενεργός μέσα μας ήδη προ του ηθικού νόμου».²⁹

Ο Καντ δεν παραδέχεται ότι το αίτημα για ευτυχία είναι ηθικό αξίωμα. Στα *Δοκίμια* του αναφέρει: «Είχα προσωρινά εξηγήσει την Ηθική ως εισαγωγή σε μία επιστήμη που εκεί διδάσκει όχι πώς να είμαστε ευτυχείς, παρά πως πρέπει να γίνουμε όλοι άξιοι της ευτυχίας. Δεν παρέλειψα όμως τότε να παρατηρήσω ότι με τούτο δε ζητείται από τον άνθρωπο, όταν πρόκειται για την τήρηση του καθήκοντος να παραιτείται από τον φυσικό του σκοπό, την ευτυχία· γιατί αυτό δεν μπορεί, ούτε αυτός ούτε κανένα γενικά περατό έλλογο όν, αλλά να κάνει εντελώς αφαίρεση από τούτη την πρόθεση, όταν ακούγεται το παράγγελμα του καθήκοντος».³⁰

Επίσης, ο Καντ παραδέχεται ότι κανείς άνθρωπος δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι έχει με βεβαιότητα εκτελέσει το καθήκον του με πλήρη ανιδιοτέλεια, διότι το καθήκον είναι προϊόν και της εσωτερικής ζωής του ατόμου στην οποία ενυπάρχουν σαφώς παραστάσεις πολλών συνηθειών, κλίσεων που έχουν προσκολληθεί στην έννοια του καθήκοντος. Το φυσικό συναίσθημα πρέπει να διακριθεί από το ηθικό συναίσθημα. Το πρώτο οδηγεί σε πράξεις που κίνητρό τους δεν είναι ο άνευ όρων νόμος του Λόγου (καθήκον), αλλά ένας αυθαίρετα επιδιωκόμενος σκοπός, που ονομάζεται ευτυχία. Συνεπώς μια πράξη μπορεί να επιτυγχάνει

²⁹ Ι. Καντ, *ΚΠΛ*, V 73 (ελλην. μετάφρ. σ. 111).

³⁰ Ι. Kant, στη μελέτη του: «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: «τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο *Δοκίμια*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη 1971, σ. 115-116.

περισσότερο ή λιγότερο την ευτυχία να είναι καλύτερη ή χειρότερη από την άλλη. Η προτίμηση, όμως μίας κατάστασης από μία άλλη, δηλαδή η προαίρεση είναι ενέργημα της βούλησης που προϋποθέτει την ελευθερία από το φυσικό συναίσθημα και τον καθορισμό της βούλησης από το ηθικό συναίσθημα. Αυτό, κατά τον Καντ, δεν είναι αιτία αλλά αποτέλεσμα του καθορισμού της βούλησης από το Λόγο.

Η κατάσταση αυτή κατά την οποία συγκρούονται ορισμένοι σκοποί με τον ηθικό νόμο του καθήκοντος, δεν είναι απλά μία καλύτερη κατάσταση αλλά μία καθ'εαυτή αγαθή κατάσταση. Η βούληση επιδιώκοντας την ευτυχία ταλαντεύεται ανάμεσα στα ελατήριά της, τι να αποφασίσει, γιατί η ευτυχία ως φυσικό πραξιακό κίνητρο είναι πολύ αβέβαιη. Αντίθετα, όταν η βούληση θέτει στον εαυτό της το ερώτημα: Τι είναι εδώ καθήκον, τότε δεν έχει καμία δυσκολία να δράσει. Συνεπώς, λέει ο Καντ: «Επομένως το παλαιό τραγούδι: Ότι το συναίσθημα τούτο, δηλαδή μία ηδονή που την κάνουμε σκοπό αποτελεί την πρώτη αιτία του καθορισμού της βούλησης, άρα η ευτυχία (στην οποία ανήκει η ηδονή εκείνη ως στοιχείο) αποτελεί το λόγο κάθε αντικειμενικής αναγκαιότητας για δράση, επομένως κάθε υποχρέωσης και έχει τη θέση του ανάμεσα στα σοφολογιώτατα χεριεντίσματα. Όταν δεν μπορεί κανείς να σταματήσει ρωτώντας για την αιτία ορισμένου αποτελέσματος [για την αιτία αυτής της αιτίας κ.ο.κ.] καταλήγει στο τέλος να κάνει το αποτέλεσμά αιτία του εαυτού του».³¹

Κεντρικό ηθικό επιχείρημα της ηθικής του Καντ, είναι ότι, όποτε πράττουμε από καθήκον, ακόμα και σε αντίθεση με τις άλλες διαθέσεις μας, το μόνο πράγμα που θα μπορούσε να μας κινητοποιήσει είναι η καθαρά ορθολογική έκκληση μίας καθολικά έγκυρης πρακτικής αρχής:

«Εάν δεχθεί κανείς ότι ο καθαρός Λόγος μπορεί να εμπεριέχει έναν πρακτικώς, δηλαδή για τον καθορισμό της θέλησης επαρκή λόγο, τότε υπάρχουν πρακτικοί νόμοι· όπου όμως δεν συμβαίνει τούτο, εκεί θα είναι όλες οι πρακτικές αρχές απλοί γνώμονες».³²

Η θέση αυτή οδηγεί στην πρώτη διατύπωση που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε «Τύπο του καθολικού Νόμου». Ο καθολικός αυτός νόμος αποτελεί ουσιαστικά το ειδικό κίνητρο του καθήκοντος, το οποίο έχει ειδική συγγένεια με την αγαθή βούληση, γιατί μόνο αυτό μπορεί να μας περιορίζει ορθολογικά σε πράξεις ακόμα και σε αντίθεση με όλες τις εμπειρικές μας επιθυμίες και διαθέσεις. Αυτό δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από την α-

---

³¹ I. Kant, στη μελέτη του: «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: «τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο *Δοκίμια*, εισαγωγή – μετάφραση - σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη 1971, σ. 122.

³² I. Kant, *ΚΠΛ*, V 19 (ελλην. μετάφρ. σ. 35).

πόλυτη χωρίς όρους αξία του να ακολουθούμε μία αρχή που να δεσμεύει εξαιτίας και μόνο ότι η πηγή της ανάγεται στην ορθολογική βούληση, δηλαδή στο γεγονός ότι αναγνωρίζουμε μία *αρχή*, ικανή να νομοθετεί στον εαυτό μας ως έλλογα όντα, άρα και να νομοθετεί καθολικά για όλα τα λογικά όντα. Ενώ ο Καντ χρησιμοποιεί αυτές τις σκέψεις μόνο για να φτάσει στον τύπο του καθολικού νόμου, αυτές περιέχουν έμμεσα όλες τις κύριες ιδέες, ώστε να δημιουργείται ένα ολόκληρο σύστημα από διαφορετικούς, αλλά ουσιαστικά ισοδύναμους τύπους της ύψιστης ηθικής αρχής: «Πράττε έτσι, σαν να έπρεπε να γίνει ο γνώμονας της πράξης σου, μέσω της θέλησής σου, ένας καθολικός φυσικός νόμος».³³

Ωστόσο, με ποιόν τρόπο οι προστακτικές είναι δυνατές; Πώς μας πείθουν να ενεργούμε σύμφωνα με αυτές; Η δυσκολία εντοπίζεται, στο γεγονός ότι οι κατηγορικές προστακτικές αποτελούν *a priori* συνθετικές προτάσεις. Η θέση αυτή αποτελεί συγχρόνως και το θεμελιώδες ερώτημα της Μεταφυσικής του. Στα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, διατυπώνεται η θέση: «Αλλά δε χρειάζεται να αναζητήσουμε εδώ τη δυνατότητα τέτοιων προτάσεων, δηλαδή να αναρωτηθούμε, αν είναι δυνατές. Γιατί υπάρχουν αρκετές από αυτές, και μάλιστα η πραγματικότητά τους είναι ένα δεδομένο με αναμφισβήτητη βεβαιότητα. Μια και η μέθοδος που ακολουθούμε εδώ είναι αναλυτική, θα ξεκινήσουμε από το ότι τέτοια συνθετική, αλλά καθαρά λογική γνώση είναι πραγματική· τότε όμως πρέπει να διερευνήσουμε το θεμέλιο αυτής της δυνατότητας και να αναρωτηθούμε: Πώς είναι δυνατή αυτή η γνώση; Όστε με βάση αυτές τις αρχές της δυνατότητάς τους να μπορέσουμε να καθορίσουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες χρησιμοποιούνται, την έκταση και τα όρια αυτής της χρησιμοποίησης. Επομένως το κύριο ερώτημα, από το οποίο εξαρτώνται τα πάντα, διατυπωμένο με σχολική ακριβολογία έχει ως εξής: «Πώς είναι δυνατές συνθετικές προτάσεις *a priori*; ».³⁴

Συνθετικές είναι οι κρίσεις στις οποίες αποδίδεται στο υποκείμενο μία ιδιότητα, που δεν περιέρχεται ήδη σε αυτό και άρα δεν μπορεί να συναχθεί από αυτό, όπως συμβαίνει στις αναλυτικές προτάσεις. «Υπάρχουν συνθετικές κρίσεις που είναι *a posteriori* δηλαδή η καταγωγή τους είναι εμπειρική· αλλά υπάρχουν και συνθετικές κρίσεις που είναι βέβαιες *a priori* και που πηγάζουν από τον καθαρό νου και από τον καθαρό Λόγο».³⁵ Σύμφωνα με τον Καντ, εάν η απόδοση του κατηγορήματος στηρίζεται στην εμπειρία, η συνθετική κρίση είναι εμπειρική (*a posteriori*) εάν όχι, τότε είναι καθαρή *a priori*. Μια κατηγορική προσταγή συνιστά *a priori* συνθετική πρόταση, διότι: α) Το κατηγορούμενο δεν περιέρχεται στο υποκείμενο (το κατηγορούμενο μιας αναλυτικής πρότασης νοείται και προϋπάρχει μέσα στην έννοια του υποκειμένου) και β) Δεν προέρχεται από την εμπειρία.

³³ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 421 (ελλην. μετάφρ. σ. 71).

³⁴ Ι. Καντ, *Προλεγόμενα*, IV 5 (ελλην. μετάφρ. σ. 50).

³⁵ Ι. Καντ, *Προλεγόμενα*, IV 2 (ελλην. μετάφρ. σ. 37-38).

Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, τις αναλυτικές προτάσεις ο Καντ, τις ονομάζει «διασαφητικές» και τις συνθετικές «διευρύνουσες»,³⁶ γιατί οι πρώτες δεν προσθέτουν με το κατηγορούμενο τίποτα στην έννοια του υποκειμένου παρά μόνο την διαιρούν με την ανάλυση στις επιμέρους έννοιες, που είχαν ήδη νοηθεί μέσα σε αυτήν, ενώ οι άλλες προσθέτουν στην έννοια του υποκειμένου ένα κατηγορούμενο, που δεν είχε νοηθεί μέσα σε αυτήν και δεν θα μπορούσε να εξαχθεί με κανενός είδους ανάλυσή της. «Οι εμπειρικές κρίσεις αυτές καθαυτές είναι όλες τους συνθετικές».³⁷ Γιατί θα ήταν αδύνατον να θεμελιώσει κανείς μία κρίση αναλυτική στην εμπειρία, εφόσον δεν είναι απαραίτητη η εμπειρία για τον σχηματισμό της. Για παράδειγμα μπορώ να γνωρίζω την έννοια του «σώματος» από πριν, αναλυτικά μέσω των γνωρισμάτων της έκτασης, του αδιαπέραστου, της μορφής κτλ. που όλα νοούνται μέσα σε αυτή την έννοια. Αν, όμως στην έννοια του σώματος προσθέσω το κατηγορούμενο του βάρους, τότε διευρύνω τη γνώση μου και στρέφω το βλέμμα μου πίσω από την εμπειρία, από όπου άντλησα αυτήν την έννοια του σώματος και συνεπώς την προσθέτω συνθετικά ως κατηγορούμενο σε εκείνη.

Πρόκειται, δηλαδή, για προτάσεις που αναφέρονται σε κάτι που αφορά τον κόσμο της εμπειρίας μας, μας υπαγορεύουν τους γνώμονες των πράξεων μας, χωρίς ωστόσο, να έχουν εμπειρική προέλευση αλλά ορθολογική. Έτσι η αναφορά σε συγκεκριμένα εμπειρικά παραδείγματα μπορεί να αποδειχθεί παραπλανητική. Για το λόγο αυτό ο Καντ προβαίνει στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* σε μια πιο ενδελεχή διερεύνηση της έννοιας της κατηγορικής προσταγής, συνδέοντας την a priori προέλευση της κατηγορικής προσταγής με τη θέληση. Γράφει στο παραπάνω έργο: «Συνδέω την πράξη με τη θέληση ως ανεξάρτητη από κάθε ροπή, αλλά την συνδέω a priori και άρα με αναγκαιότητα (αν και μόνο αντικειμενικά· δηλαδή προϋποθέτοντας την ιδέα μιας λογικής, η οποία έχει απόλυτη επιβολή πάνω σε όλα τα υποκειμενικά κίνητρα). Αυτή είναι μία πρακτική πρόταση, που δεν συμπεραίνει αναλυτικά τη θέληση μίας πράξης από μία άλλη δεδομένη θέληση (γιατί δεν έχουμε τόσο τέλεια θέληση). αλλά συνδέει άμεσα τη θέληση μίας πράξης με την έννοια της θέλησης ενός έλλογου όντος, ως έννοιας η οποία δεν περιέρχεται μέσα στην θέληση της πράξης».³⁸ Άρα το έλλογο ον οφείλει να ενεργεί έτσι, ώστε ο γνώμονας της βούλησής του να μπορεί συγχρόνως να είναι η αρχή μίας καθολικής νομοθεσίας για όλα τα έλλογα όντα.

Αποφασιστική για τον ορισμό της ύψιστης ηθικής αρχής είναι η ιδέα της «κατηγορικής προσταγής». Για να διατυπώσει ο Καντ την θεμελιώδη ηθική αρχή, έχουμε ήδη αναφέρει, ότι διαιρεί τις πρακτικές αρχές γενικά σε υποθετικές και κατηγορικές. Οι υποθετικές αρχές επιτάσσουν μία πράξη ως μέσο για να επιτευχθεί ένας σκοπός, ενώ οι κατηγορικές επι-

³⁶ Ι. Καντ, *ΚΚΛ*, Α 7/ Β 11 (ελλην. μετάφρ. σ. 82).

³⁷ Ι. Καντ, *ΚΚΛ*, Β 11 (ελλην. μετάφρ. σ. 83).

³⁸ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, ΙV 420 (ελλην. μετάφρ. σ. 69, σημ. 89).

τάσσουν μία πράξη ως αναγκαία καθ' εαυτήν. Στις υποθετικές αρχές ο σκοπός μπορεί να είναι, θεμιτός ή αθέμιτος, αυτό που προέχει είναι αποκλειστικά και μόνο η επίτευξη του σκοπού. Στην περίπτωση αυτή οι αρχές που χρησιμοποιούμε ονομάζονται από τον Καντ «τεχνικές αρχές ή κανόνες της επιδεξιότητας». Απεναντίας μόνον οι κατηγορικές αρχές, που προσδιορίζουν μία πράξη όχι απλά ως μέσο αλλά ως απολύτως πρακτικά αναγκαία καθ' εαυτήν, δηλαδή ως καλή, συνιστούν ηθικές πράξεις: «Όλες οι προστακτικές προστάζουν είτε υποθετικά είτε κατηγορικά. Οι υποθετικές προστακτικές εκφράζουν την πρακτική αναγκαιότητα μιας ενδεχόμενης πράξης ως μέσου για κάτι άλλο, το οποίο θέλουμε (ή έστω είναι δυνατόν να το θέλουμε). Η κατηγορική προστακτική εκφράζει την αντικειμενική αναγκαιότητα μίας πράξης ανεξάρτητα από κάθε άλλο σκοπό».³⁹

Η πρώτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής με αναφορά στον καθολικό νόμο έχει ως εξής: «Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος».⁴⁰ Η προσταγή αυτή μας θεωρεί ενεργούντες που αυτοκατευθυνόμαστε, με την έννοια ότι μπορούμε να παραμερίσουμε τις φυσικές μας επιθυμίες και να στοχαζόμαστε τον τρόπο με τον οποίο τις ικανοποιούμε, ώστε να μας παρακινούν μόνο στη βάση τέτοιων στοχασμών.

Μία διάθεση, κλίση μας παρακινεί να πράξουμε μόνον, όταν επιλέγουμε να θέσουμε το αντικείμενο της, ως στόχο του εαυτού μας και αυτή η επιλογή μας ορίζει τα ακόλουθα μέσα για αυτόν τον στόχο. Όταν λ.χ. βλέπω ένα μήλο στο δέντρο και μου έρχεται η επιθυμία να το φάω, θα το φάω μόνο, εάν αποφασίσω πρώτα να κάνω στόχο μου να το φάω και έπειτα βρίσκω το μέσο για να πετύχω το στόχο μου. Με το να πράττω σύμφωνα με τη διάθεσή μου, παίρνω μία σειρά από αποφάσεις και δημιουργώ μέσα μου νέες επιθυμίες, που η πηγή τους δεν είναι απλά η πρωταρχική μου επιθυμία που προσπαθώ να ικανοποιήσω, αλλά πιο πολύ η εξάσκηση των δικών μου ικανοτήτων να βάζω στόχους, να βρίσκω το μέσο, ώστε να διατηρήσω το σχέδιο που εγώ έχω επιλέξει. Οι επιθυμίες, λοιπόν, μας παρέχουν «Εισαγόμενες πληροφορίες» σε μία ορθολογική διαδικασία αυτοδιαχείρισης, που εμπεριέχει την υιοθεσία και τη αναγνώριση εκ μέρους μας ορθολογικών κανόνων, καθώς και την απόφαση μας να ακολουθούμε ή όχι τους κανόνες που αναγνωρίζουμε.

Το να ορίσουμε ένα στόχο είναι η πιο βασική κανονιστική, αξιολογική πράξη, εφόσον, όπως υποστηρίζει ο Καντ, δεν υπάρχει πράξη χωρίς στόχο, που να παράγεται από αυτήν την ίδια. Η πράξη αυτή εμπεριέχει την ιδέα ενός αντικειμένου (ή μίας κατάστασης), που πρέπει να παραχθεί και επίσης την ιδέα ορισμένων μέσων, που χρειάζονται αυτή την παραγωγή. Με το να βάζω στόχο, υπάγομαι σε μία κανονιστική αρχή που με προστάζει να εκτελώ την

³⁹ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 414 (ελλην. μετάφρ. σ. 61).

⁴⁰ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 421 (ελλην. μετάφρ. σ. 71).

πράξη που απαιτείται ως μέσο για το στόχο. Ο Καντ ονομάζει αυτήν την αρχή, υποθετική προσταγή.

Ονομάζεται προσταγή, γιατί είναι μία διαταγή του Λόγου, που απαιτεί από τον πράττοντα να κάνει κάτι και «υποθετική», γιατί η διαταγή εξουσιάζει την πράξη μας μόνο υπό τον όρο, ότι επιθυμούμε το συγκεκριμένο στόχο.

Αντιθέτως μία προσταγή που δεν έχει τέτοιο όρο ονομάζεται «κατηγορική προσταγή»: «Επειδή κάθε πρακτικός νόμος εκφράζει μία ενδεχόμενη πράξη ως καλή, και άρα ως αναγκαία για ένα υποκείμενο το οποίο μπορεί να αποφασίζει πρακτικά με λογική, όλες οι προστακτικές είναι διατυπώσεις, που καθορίζουν μία πράξη, η οποία είναι αναγκαία σύμφωνα με το αξίωμα μίας από κάποια άποψη καλής θέλησης. Αν τώρα η πράξη είναι καλή μόνο ως μέσο για κάτι άλλο, τότε η προστακτική είναι υποθετική. Αν όμως η πράξη είναι καθ' εαυτήν καλή, είναι συνεπώς αναγκαίο αξίωμα μίας θέλησης η οποία αφ' εαυτής συμφωνεί με τη λογική, τότε η προστακτική είναι κατηγορική».⁴¹

Ο Καντ πιστεύει ότι, αν η καλή θέληση, που πράττει, ακολουθεί μία ορθολογική αρχή ακόμα και, όταν όλες οι εμπειρικές προτάσεις αντιτάσσονται, τότε μία τέτοια βούληση πρέπει να θεωρηθεί ότι ακολουθεί μία κατηγορική προσταγή. Γράφει στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*: «Ενώ οι ίδιες οι προστακτικές, όταν είναι εξαρτημένες, δηλαδή δεν καθορίζουν τη θέληση απλώς ως θέληση, αλλά μόνο όσον αφορά ένα επιθυμητό αποτέλεσμα, δηλαδή, όταν είναι υποθετικές προστακτικές, είναι μεν πρακτικές επιταγές, όχι όμως νόμοι. Τούτοι όμως πρέπει να καθορίζουν επαρκώς τη θέληση ως θέληση, πριν ακόμη ρωτήσω αν έχω καθόλου την απαιτούμενη ικανότητα για ένα επιθυμητό αποτέλεσμα ή τι πρέπει να κάμω για να το δημιουργήσω, άρα πρέπει να είναι κατηγορικοί, άλλως δεν είναι νόμοι».⁴²

Ο Καντ προχωρεί σε μία δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής με αναφορά στο νόμο της Φύσης: «Πράττε σαν να έπρεπε ο γνώμονάς της πράξης σου να γίνει με τη θέλησή σου καθολικός νόμος της Φύσης. Στα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική* ορίζει τη Φύση ως εξής: «Φύση είναι η ύπαρξη των πραγμάτων, κατά το μέτρο που αυτή η ύπαρξη καθορίζεται από καθολικούς νόμους».⁴³ Ο ορισμός αυτός εξετάζει τη Φύση σε σχέση με τη μορφή της ως πραγματικότητα που είναι οργανωμένη σε γενικούς νόμους, χωρίς να βασίζει τους ηθικούς νόμους σε κάποιους φυσικούς νόμους. Αντιθέτως, ο ηθικός νόμος είναι υπεραισθητό, αρχέτυπο κόσμος, του οποίου ο αισθητός κόσμος είναι ένα *έκτυπο*. Στη συνέχεια συζητά τέσσερις συγκεκριμένους γνώμονες, που αποτυγχάνουν να αντεπεξέλθουν στη βάσανο της κατηγορικής προσταγής, ατελείς γνώμονες. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι ένα έλλογο άτομο δεν επιτρέπεται να αυτοκτονήσει για να απαλλαγεί από

⁴¹ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 414 (ελλην. μετάφρ. σ. 61).

⁴² Ι. Καντ, *ΚΠΛ*, V 21 (ελλην. μετάφρ. σ. 37).

⁴³ Ι. Καντ, *Προλεγόμενα*, IV 14 (ελλην. μετάφρ. σ. 78).

τα βάσανά του, να δίνει υποσχέσεις που δεν σκοπεύει να τηρήσει, να αφήνει ακαλλιέργητα τα ταλέντα του και να αδιαφορεί για την ευτυχία των άλλων ατόμων.

Ο Λόγος που κάνει αυτή τη διάκριση (επιτρεπτοί – μη επιτρεπτοί γνώμονες) είναι, ότι η κατηγορική προσταγή απαιτεί απλώς να θέλουμε ο γνώμονας μας να γίνει καθολικός νόμος, επειδή πολλοί αποτρόπαιοι γνώμονες θα μπορούσαν να περάσουν με επιτυχία τη δοκιμασία της κατηγορικής προσταγής. Κάποιος για παράδειγμα, θα μπορούσε να αναγάγει σε καθολικό νόμο τον υποκειμενικό γνώμονά του, να αυτοκαταστρέφεται και κάποιος άλλος την επιθυμία του, οι ισχυροί να επιβάλλουν βίαια τη βούλησή τους στους ανίσχυρους. Έτσι η κανονιστική αξία της κατηγορικής προσταγής, ως υπέρτατου ηθικού νόμου της βούλησης, θα ήταν μηδαμινή. Το «να επιθυμώ κάτι», σημαίνει ότι θέλω κάτι που δεν είναι λογικά ακατόρθωτο, αλλά έρχεται σε αντίθεση με τη Φύση μου ως έλλογου όντος και ειδικότερα ανθρώπινου όντος. Γράφει στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*: «Αλλά εάν κοιτάξουμε την ίδια πράξη αφενός από την άποψη μίας θέλησης εντελώς σύμφωνης προς τη λογική, αφετέρου από την άποψη μίας θέλησης, επηρεασμένης από μία ροπή, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει εδώ αντίφαση αλλά ένας «ανταγωνισμός» της ροπής προς την ηθική επιταγή, ο οποίος μεταβάλλει την καθολικότητα του αξιώματος (universalitas) σε απλή γενικότητα (generalitas). Έτσι ώστε το αξίωμα τους προστακτικού Λόγου να ψευτοσυμβιβάζεται με τον γνώμονα. Αν και αυτός ο συμβιβασμός δεν μπορεί να δικαιωθεί, αν κριθεί αμερόληπτα, αποδείχνει εντούτοις ότι στην πραγματικότητα αναγνωρίζουμε την ισχύ της κατηγορικής προστακτικής, και (με όλο τον οφειλόμενο σεβασμό) επιτρέπουμε απλά στον εαυτό μας κάποιες εξαιρέσεις, τις οποίες θεωρούμε ασήμαντες και απαραίτητες».⁴⁴

Με άλλα λόγια, η κατηγορική προσταγή μας καλεί να σκεφτούμε με ποίους γνώμονες, μπορούμε να θέλουμε να είναι ηθικά επιτρεπτά για όλους και μας διατάζει να περιοριστούμε μόνο σε αυτούς τους γνώμονες. Προφανώς, ο Καντ νομίζει ότι είναι πιο εύκολο (ή πιο εννοιακό) να εφαρμόσουμε μία άλλη δοκιμασία επιτρεπτότητας στους γνώμονες, όχι ρωτώντας τον εαυτό μας, ποια μπορούμε να θέλουμε να είναι καθολικά επιτρεπτά, αλλά ποια μπορούμε να θέλουμε να ακολουθούνται στην πράξη ως καθολικοί νόμοι της Φύσης. Είναι, επομένως, αναγκαίος ένας νόμος για όλα τα έλλογα όντα, που θα κρίνει τις πράξεις τους σύμφωνα με τέτοιους γνώμονες, τους οποίους τα ίδια τα άτομα θέλουν να κάνουν καθολικούς νόμους. Αυτός ο νόμος, κατά τον Καντ, πρέπει να συνδέεται a priori με την έννοια της θέλησης ενός έλλογου όντος, με την ικανότητα δηλαδή που παρακινεί τον άνθρωπο να πράξει σύμφωνα με αυτούς τους νόμους. Στο σημείο αυτό, ο Καντ ερευνά το ορθολογικό μας κίνητρο για να υπακούμε μία κατηγορική προσταγή και τοποθετεί αυτό το κίνητρο στην ξεχωριστή αξία που θεμελιώνει την ηθικότητα, την οποία αναγνωρίζει σε ένα είδος

---

⁴⁴ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 424 (ελλην. μετάφρ. σ. 75-76).

σκοπού: «Τώρα αυτό που χρησιμεύει στη θέληση ως αντικειμενικό θεμέλιο για τον αυτοκαθορισμό της είναι ο σκοπός, και αν αυτός δίνεται μόνο από τη λογική; Πρέπει να ισχύει εξίσου για όλα τα έλλογα όντα. Αντίθετα αυτό που περιέχει το θεμέλιο για τη δυνατότητα της σκόπιμης πράξης, ονομάζεται μέσο. Το υποκειμενικό θεμέλιο του πόθου είναι το κίνητρο, το αντικειμενικό θεμέλιο της θέλησης είναι το *κινητικό αίτιο*· από εδώ πηγάζει η διαφορά ανάμεσα σε υποκειμενικούς σκοπούς που εξαρτώνται από κινητικά αίτια έγκυρα για κάθε έλλογο ον».⁴⁵

Ο Καντ αποδέχεται την ιδέα ότι κάθε πράξη έχει ένα σκοπό που τείνει να πραγματοποιήσει, αλλά επιμένει ότι οι σκοποί πρέπει να είναι συνεπείς με ηθικές αρχές. Το ερώτημα, λοιπόν, που γεννιέται είναι «Τι είδους ουσιαστική αξία μπορεί να μας δώσει ένα λόγο για να ακολουθήσουμε μία αρχή». Η απάντηση δίνεται ως εξής: «Ισχυρίζομαι λοιπόν ότι: Ο άνθρωπος και γενικά κάθε έλλογο ον *υπάρχει ως αυτό σκοπός και όχι απλά ως μέσο* για την αυθαίρετη χρήση της τάδε ή της δείνα θέλησης. Ο άνθρωπος πρέπει να θεωρείται πάντα *συνάμα σαν σκοπός* σε όλες τις πράξεις του, είτε αυτές στρέφονται προς τον εαυτό του είτε προς άλλα έλλογα όντα».⁴⁶ Με άλλα λόγια, η ουσιαστική αξία που θεμελιώνει μία κατηγορική προσταγή δεν μπορεί να είναι η αξία ενός μελλοντικού πράγματος που θα πραγματοποιηθεί ως συνέπεια της υπακοής μας, αλλά η αξία ενός πράγματος που ήδη υπάρχει, το οποίο θεμελιώνει την υπακοή μας στην προσταγή, γιατί μία τέτοια υπακοή εκφράζει την αναγνώριση από μέρος μας αυτής της αξίας.

Πάνω σε αυτή τη διατύπωση η Onora O'Neill, στο άρθρο της «A Simplified Account of Kant's Ethics», αναφέρει ότι το να χρησιμοποιείς τα άτομα μόνο σαν μέσο, σημαίνει ότι τους εμπλέκεις σε κάποια δράση στην οποία αδυνατούν βέβαια να δώσουν τη συγκατάθεσή τους. Ο Καντ δεν ισχυρίζεται ότι είναι λάθος να χρησιμοποιείς κάποιον ως μέσο. Προφανώς αυτό είναι αναπόφευκτο σε οποιαδήποτε συνεργασία. Όταν λ.χ. εξαργυρώνω μία επιταγή, χρησιμοποιώ τον ταμεία σαν μέσο, χωρίς τον οποίο δεν μπορώ να πάρω τα μετρητά. Ο ταμίας με τη σειρά του με χρησιμοποιεί ως μέσο για να βγάζει το μεροκάματό του. Σε αυτήν την περίπτωση ο καθένας συναινεί, όσον αφορά τη δική του συναλλαγή. Ο Καντ λοιπόν, θα έλεγε ότι χρησιμοποιούν ο ένας τον άλλο σαν μέσα, αλλά όχι μόνο ως μέσα. Ο καθένας υποθέτει ότι ο άλλος έχει τους δικούς του γνώμονες και δεν είναι απλώς ένα αντικείμενο που το διαχειρίζεσαι.

Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις που ένα άτομο χρησιμοποιεί ένα άλλο άτομο κατά τρόπο, που δεν υπάρχει δυνατότητα συγκατάθεσης· λ.χ. ο Γιώργος μπορεί να υποσχεθεί κάτι στη Βίκη, χωρίς να έχει καμία πρόθεση να τηρήσει την υπόσχεσή του. Αν η Βίκη δεχθεί την υπόσχεση του, τότε πραγματικά δε θα υποψιάζεται την πραγματική πρόθεση του Γιώργου.

⁴⁵ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 427 (ελλην. μετάφρ. σ. 79).

⁴⁶ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 428 (ελλην. μετάφρ. σ. 80).

Αν ήξερε ότι δεν θα τηρούσε την υπόσχεσή του, δε θα την δεχόταν ούτε θα βασιζόταν σε αυτόν να τη τηρήσει, θα ήταν σαν να μην υπήρχε υπόσχεση, γιατί οι επιτυχημένες ψευτό - υποσχέσεις ξεγελούν τα άτομα. Το εξαπατημένο άτομο είναι ένα εργαλείο, ένα απλό μέσο για τη συνομιλία αυτού που υπόσχεται. Ένα άτομο που δίνει ψεύτικες υποσχέσεις φέρεται στο άλλο άτομο που τι δέχεται σαν να είναι αντικείμενο και όχι άνθρωπος. Οι πιο συνηθισμένοι τρόποι χρησιμοποίησης των ανθρώπων ως μέσων, μπορεί να είναι η μεθοδευμένη ανάμειξή τους σε κάποια εμπορική απάτη, σε εγκληματική ενέργεια, καθώς και ο εξαναγκασμός, όπως για παράδειγμα, ένας πλούσιος απειλεί να χρεοκοπήσει έναν οφειλέτη, αν δεν πάρει και αυτός μέρος σε κάποια απάτη· τότε η πρόθεση του πιστωτή είναι ο εξαναγκασμός. Σύμφωνα με τον Καντ, τονίζει η Ο' Neill, πράξεις που βασίζονται σε προθέσεις που προϋποθέτουν εξαπάτηση ή εξαναγκασμό και που δεν έχουν τη συγκατάθεση του άλλου (διότι η συγκατάθεση αποκλείει και την εξαπάτηση και τον εξαναγκασμό) είναι ανήθικες. Όταν ενεργούμε βάσει αυτών των γνώμων, συμπεριφερόμαστε στους άλλους ως απλά μέσα, αντικείμενα και οι πράξεις μας είναι ανήθικες και άδικες.

Η τρίτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής, αναδεικνύει την ουσιαστική αξία της πράξης: «Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνον ως μέσο».⁴⁷ Αυτό δηλαδή που πρέπει να επιδιώκω με τους γνώμονες, που επιλέγω, είναι να καταστεί καθολικός νόμος η αντιμετώπιση όλων των ανθρώπων, ως αυτοσκοπών και ποτέ μόνον ως μέσων.

Η παραπάνω διατύπωση υποστηρίζεται από τον Καντ, με μια σειρά επιχειρημάτων, που απορρίπτουν ως δυνατούς σκοπούς τα αντικείμενα των εμπειρικών επιθυμιών ή κλίσεων. Μπορούμε να διακρίνομε ορισμένες κατηγορίες πράξεων (πέρα από τους γνώμονες που συζητούνται στο κείμενο) που θα απορρίπτονται από την καντιανή συλλογιστική.

Η τρίτη διατύπωση σε γενικές γραμμές μας επιτρέπει να απορρίψουμε ως ηθικές πράξεις:

α) Την άμεση πρόκληση βλαβών στους άλλους (σε σχέση με τη σωματική τους ακεραιότητα και την αξιοπρέπειά τους). «Άρα δεν μπορώ να διαθέσω τον άνθρωπο στο πρόσωπό μου, να τον φθείρω ή να τον σκοτώσω».⁴⁸ β) Την ψευδολογία και την εξαπάτηση, γιατί μέσω αυτών ο πράττων κατευθύνει τον τρόπο των άλλων, χειραγωγεί τις γνωστικές τους δοκιμασίες, δημιουργώντας σε αυτούς ψευδείς πεποιθήσεις προκειμένου να επιτύχει το σκοπό του. Καταργεί βασικά δικαίωμα των άλλων, όπως την ελευθερία και την ιδιοκτησία. γ) Την εκμετάλλευση, τη δημιουργία δηλαδή σχέσεων που αποσκοπούν στο να αποκομίζει ο πράττων περισσότερα ωφελήματα, προσφέροντας το λιγότερο δυνατόν δ) Τον ισχυρό προ-

⁴⁷ Κατά Onora O' Neill, «A Simplified Account of Kant's Ethics» στο: Steven M. Cahn, *Exploring Ethics, Introductory Anthology*, Oxford: Oxford University Press 2008, σ. 218.

⁴⁸ Onora O' Neill, στο ίδιο, σ. 221.

στατευτισμό. Με αυτό νοείται η ανεξέλεγκτη παρέμβαση στη ζωή των άλλων, προκειμένου ο δρων να επιτύχει τα συμφέροντα που θεωρεί ότι οι άλλοι πρέπει να έχουν ακόμα και αν δεν συναινούν με αυτά).

Σύμφωνα με την O' Neill,⁴⁹ η παραπάνω διατύπωση της κατηγορικής προσταγής επιβάλλει οι πράξεις μας να υπαγορεύονται από τα καθήκοντα που σχετίζονται με την έννοια του δικαίου και το οποίο είναι, κατά τον Καντ, τα πιο σημαντικά. Στο άρθρο αυτό η O' Neill, κάνει διακριτή τη διαφορά μεταξύ των υποχρεώσεων της ηθικής και της αγαθοεργίας που επιβάλλει μία συγκεκριμένη ηθική. Το να αγαθοεργείς, σημαίνει να αναζητάς την ευτυχία του άλλου και συνεπώς να στοχεύεις σε πράγματα που αναζητεί ο άλλος με τους δικούς του γνώμονες. Όταν θέλω να κάνω κάποιον ευτυχισμένο θα υιοθετήσω γνώμονες: α) που δεν αποσκοπούν στην εκμετάλλευση β) που θα στηρίζουν τα ηθικώς αποδεκτά σχέδια και τις δραστηριότητες του άλλου. Οι ευεργεσίες στοχεύουν στην ικανοποίηση των επιθυμιών του άλλου.

Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε πάντα να επιτυγχάνουμε αυτά που οι άλλοι επιθυμούν. Οι ανάγκες και οι επιθυμίες τους είναι πολλές και διάφορες και συχνά ασύμβατες. Οπότε η αγαθοεργία πρέπει να είναι επιλεκτική. Η δικαιοσύνη που περιέχεται στο νοηματικό περιεχόμενο της κατηγορικής προσταγής, απαιτεί να μην ενεργούμε πάντα σύμφωνα με τους γνώμονες των ατόμων που επιδιώκουμε να ωφελήσουμε, διότι αναμφίβολα υπάρχουν γνώμονες άδικοι. Οι υποστηρικτές του Καντ δεν προτίθενται να δουλεύουν ατελείωτα για την παραγωγή της ευτυχίας και την ελάττωση της δυστυχίας. Οι οπαδοί της θεωρίας του Καντ υποστηρίζουν ότι δε θα σφάλουν, ότι καμία από τις πράξεις τους δεν είναι άδικη και θεωρούν ότι έχουν εκπληρώσει το καθήκον τους, όταν οι πράξεις τους είναι ως ένα βαθμό πρακτικά ωφέλιμες.

Οι οπαδοί της καντιανής ηθικής, τονίζει η O' Neill, σε αντίθεση με τους οπαδούς της ωφελιμιστικής θεωρίας, τηρούν όλες τις απαιτήσεις της δικαιοσύνης. Δε συγκρίνουν τις ενέργειες του ατόμου για να διαπιστώσουν ποιες από αυτές έχουν τα καλύτερα αποτελέσματα. Μελετούν μόνο τις ενέργειες που σκέπτονται και ελέγχουν, αν αυτές δεν έχουν ως στόχο να χρησιμοποιηθεί κάποιο άτομο ως μέσο, αν συμβαίνει αυτό, οι πράξεις είναι αποδεκτές. Επίσης είναι υποχρεωτική η παράβλεψη μίας πράξης, που χρησιμοποιεί τα άτομα ως μέσα. Κατά την O' Neill, η ηθική θεωρία του Καντ έχει μικρότερη εμβέλεια αλλά μεγαλύτερη ακρίβεια από την ωφελιμιστική θεωρία. Οι καντιανοί δεν προσπαθούν να ανακαλύψουν, αν είναι δίκαιες οι πράξεις αυτών, των οποίων τους γνώμονες δεν γνωρίζουν και έτσι είναι απρόθυμοι να κρίνουν τις πράξεις (άλλων ατόμων) οι γνώμονες των οποίων δε θεωρούνται γνώμονες άλλων ατόμων ή θεσμών. Δεν μπορούν να ταξινομήσουν αξιολογικά τις διάφο-

---

⁴⁹ Onora O'Neill, στο ίδιο, σ. 215.

ρες πράξεις. Ωστόσο η θεωρία του Καντ προσφέρει μεγαλύτερη ακρίβεια από την ωφελιμιστική, όταν τα δεδομένα είναι ανεπαρκή. Συνήθως κάποιος μπορεί να διακρίνει, αν μία πράξη χρησιμοποιεί την άλλη μόνο ως μέσο, έστω και αν ο αντίκτυπος της πράξης στην ανθρώπινη ευτυχία είναι πολύ αμυδρός.

Μετά από αυτόν τον ορισμό ο Καντ διατυπώνει ένα αποφασιστικό επιχείρημα, ότι μόνο η ανθρωπότητα εννοούμενη με την τεχνική έννοια της έλλογης φύσης, δηλαδή ως της ικανότητας να θέτει σκοπούς, μπορεί να είναι σκοπός του εαυτού της. Πάνω σε αυτό διευκρινίζει: «Αυτό το αξίωμα, ότι η ανθρωπότητα και κάθε έλλογο πλάσμα είναι αυτοσκοπός (αξίωμα που περιορίζει σε ανώτατα βαθμό την ελευθερία των πράξεων), δεν πηγάζει από την εμπειρία. Αφενός, γιατί είναι καθολικό αξίωμα που ισχύει για όλα τα έλλογα όντα γενικά, και άρα δεν μπορεί να είναι εμπειρικό, αφετέρου, γιατί δεν παρουσιάζει την ανθρωπότητα ως υποκειμενικό σκοπό, αλλά [παρουσιάζει την ανθρωπότητα] ως αντικειμενικό σκοπό, ο οποίος οποιουσδήποτε σκοπούς και αν έχουμε, συγκροτεί ως νόμος τον ανώτατο περιοριστικό όρο κάθε υποκειμενικού σκοπού· πρέπει συνεπώς να πηγάζει από την καθαρή λογική».⁵⁰ Αν όμως ο σεβασμός προς την έλλογη φύση μας, μας επιβάλλεται εξωτερικά (λ.χ. από την θρησκεία ή την κοινωνία), τότε δε θα τηρούσαμε μία γνήσια ηθική στάση και θα ενεργούσαμε απλώς σύμφωνα με το καθήκον. Ο μόνος τρόπος για να μη συμβεί αυτό είναι η ίδια η βούληση μας να θέτει τις ηθικές αρχές της, να νομοθετεί και παράλληλα να αυτοδεσμεύεται σύμφωνα με τις αρχές που θέτει. Η θέληση λοιπόν δεν υποτάσσεται απλά στο νόμο, αλλά υποτάσσεται με τέτοιο τρόπο, ώστε πρέπει να θεωρηθεί και ως νομοθέτης και μόνο εξαιτίας τούτου υποτάσσεται στον νόμο (τον οποίο μπορεί να θεωρεί ως δημιουργήμα της). Με το επιχείρημα αυτό ο Καντ προχωρεί στο έσχατο θεμέλιο της ηθικής του, πρόκειται για το αξίωμα που θα ονομάζει «αυτονομία της βούλησης των έλλογων όντων» και αποτελεί επαγωγικά την τέταρτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής: «Κάθε έλλογο ον οφείλει να πράττει σύμφωνα με τον γνώμονα μιας θέλησης, η οποία ως καθολικός νομοθέτης θα μπορούσε να εκλάβει τον εαυτό της ως σκοπό: Γιατί μόνο τότε το ηθικό αξίωμα στο οποίο υπακούει η θέληση, είναι απόλυτο ως εντελώς ανεξάρτητο από κάθε συμφέρον».⁵¹

Οι τέσσερις διατυπώσεις της κατηγορικής προσταγής (με αναφορά στον γνώμονα, στο νόμο της Φύσης, στον αυτοσκοπό, στην αυτονομία), αποτελούν ουσιαστικά εκφάνσεις του ενός και μοναδικού ηθικού νόμου. Καθεμιά από αυτές τις διατυπώσεις περικλείει την άλλη. Η πρώτη διατύπωση απαιτεί να μπορούμε να θέλουμε να γίνει ο γνώμονας μας καθολικός νόμος. Η δεύτερη διατύπωση (με αναφορά στη Φύση) δηλώνει «αφού η καθολικότητα του νόμου συγκροτεί αυτό που ονομάζεται Φύση με το πιο γενικό νόημα (σχετικά με τη μορφή), δηλαδή συγκροτεί την ύπαρξη των πραγμάτων κατά το μέτρο που αυτή η ύπαρξη καθορί-

⁵⁰ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 431 (ελλην. μετάφρ. σ. 83, 84).

⁵¹ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 432 (ελλην. μετάφρ. σ. 85).

ζεται από καθολικούς νόμους». ⁵² Η προσταγή αυτή βλέπει τη Φύση σε σχέση με τη μορφή της ως πραγματικότητα δηλαδή που καθορίζεται με νόμους σε μία τάξη. Στον ορισμό αυτά επιμέρους φυσικά όντα δεν παίζουν κάποιο ρόλο, γιατί τότε η Φύση θα οριζόνταν σε σχέση με το περιεχόμενό της. Τα επιμέρους φυσικά όντα υποτάσσονται σε κάποιους καθολικούς νόμους.

Ο Καντ δε θεμελιώνει τους ηθικούς νόμους σε κάποιους φυσικούς νόμους, αποφεύγει τη σύγχυση αυτή τονίζοντας ότι: «Ο ηθικός νόμος παρέχει στην αισθητή Φύση τη μορφή ενός νοητού κόσμου». ⁵³ Η υποταγή δηλαδή της κατ' αίσθησιν Φύσης του ανθρώπου στους «νοητούς σκοπούς της ηθικής» προϋποθέτει μία ορισμένη κατάσταση αρμονικής ισορροπίας στην ανθρώπινη Φύση.

Η τρίτη διατύπωση (με αναφορά στον αυτοσκοπό) μας καλεί να αντιμετωπίσουμε τους άλλους ως αυτοσκοπούς σαν να ήμασταν καθολικοί νομοθέτες σε ένα βασίλειο έλλογων όντων. Η διατύπωση αξιώνει να αντιμετωπίσουμε ολόκληρη την ανθρωπότητα ως αυτοσκοπό και να νομοθετούμε μέσω των γνωμόνων μας καθολικά, με βάση αυτή την αρχή σαν να είμαστε μέλη ενός βασιλείου έλλογων.

Η τετάρτη διατύπωση, που εκφράζει την αρχή της αυτονομίας της βούλησης αποτελεί το θεμελιώδη όρο της ηθικής Φιλοσοφίας του Καντ, διότι δίνει μία ουσιαστική απάντηση στο ερώτημα «πώς θεμελιώνεται ο ηθικός βίος». Κατά τον Καντ, για να είμαστε πρακτικά ηθικοί ως άνθρωποι πρέπει να διαθέτουμε αυτόνομη βούληση. Εάν δεν διαθέτουμε, τότε αυτό που επιτάσσει ο ηθικός νόμος μέσω της κατηγορικής προσταγής είναι ανέφικτο. Στην περίπτωση της απουσίας της αυτονομίας, ο ηθικός νόμος θα ασκούσε επάνω μας ένα εξωτερικό εξαναγκασμό, θα μας ανάγκαζε να ενεργούμε βάσει κάποιων αρχών, αλλά η στάση μας δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ηθική. Με ποιόν τρόπο όμως είμαστε αυτόνομοι;

Ο Allen Wood στο δοκίμιο του «Τι είναι η ύψιστη αρχή της ηθικότητας», ⁵⁴ παρατηρεί ότι είναι πολύ συνηθισμένο, οι άνθρωποι όποια στάση και να έχουν σχετικά με το θέμα να παρανοούν, το τι είναι η αρχή της ηθικότητας, σε τι χρησιμεύει και τι ρόλο παίζει στην ηθική θεωρία και στο ηθικό λογισμό. Σύμφωνα με τον Wood, είναι θεμελιώδης αρχή της ηθικής φιλοσοφίας του Καντ ότι τα ηθικά ερωτήματα πρέπει να απαντηθούν από το Λόγο. Ο Λόγος ψάχνει πάντα την ενότητα και μάλιστα τη συστηματική ενότητα κάτω από τις λιγοστές δυνατές αρχές. Είναι αρκετά συνηθισμένο στην καθημερινή ζωή, οι ηθικές θεωρήσεις να είναι πολλαπλές και συχνά μεταξύ τους αντιθετικές. Αλλά, εάν δεν υπήρχε μία μοναδική αρχή στην οποία αυτές θα μπορούσαν να ανατρέξουν, τότε δε θα υπήρχε αντικειμενικά ορ-

⁵² I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 421 (ελλην. μετάφρ. σ. 71).

⁵³ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 421 (ελλην. μετάφρ. σ. 71, σημ. 93).

⁵⁴ Allen Wood, «The Supreme Principle of Morality», *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Paul Guyer (επιμ.), 2006, σ. 343.

θή απάντηση σε ηθικές ερωτήσεις και αυτό θα σήμαινε το τέλος όλης της ηθικής αντικειμενικότητας ίσως και όλης της ηθικής.

Το γεγονός βέβαια, επισημαίνει ο Wood, ότι υπάρχει μία ανώτερη αρχή δε σημαίνει ότι δεν μπορούν να υπάρχουν ηθικές ερωτήσεις που είναι δύσκολο να απαντηθούν στην πράξη, ούτε σημαίνει ότι οι ηθικές αποφάσεις παίρνονται άμεσα με το να αναφερόμαστε σε μία ανώτερη / ύψιστη αρχή. Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι η ηθική του Καντ συστήνει αποφάσεις και λύνει ευθέως τα ζητήματα της πρακτικής μας συμπεριφοράς. Και αυτό, γιατί ο Καντ διακρίνει την ηθική ερώτηση από τη *συνετή* ερώτηση. Είναι δηλαδή εύκολο να διαπιστώσουμε, ότι πολλές αποφάσεις που παίρνονται καθημερινά, όπως στον επιχειρηματικό κόσμο είναι ασφαλείς και συμφέρουσες, αλλά η ερώτηση, αν είναι ηθικά ορθές είναι λεπτή και δύσκολη.

Επιπλέον, είναι παραπλανητική η πολύ συνηθισμένη πεποίθηση ότι ο Καντ στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, προτείνει να παίρνουμε αποφάσεις, αφού πρώτα ορίσουμε τον ένα ή τον άλλο γνώμονα ως καθολικό νόμο. Αυτή η πεποίθηση αγνοεί το γεγονός ότι ο τύπος του καθολικού νόμου είναι το πρώτο βήμα στη διαδικασία του ορισμού της ύψιστης αρχής της ηθικότητας και συνεπώς αγνοεί τους άλλους πλουσιότερους και πιο οριστικούς ορισμούς αυτής της αρχής. Επίσης παραβλέπει ένα εξίσου σημαντικό γεγονός το ότι, δηλαδή, ο ορισμός του καθολικού νόμου μας δίνει μόνο μία αρνητική δοκιμασία για τους γνώμονες (ένας τρόπος να σκεφτούμε μερικά ως μη επιτρεπτά) και ότι δε θα μπορούσε ποτέ να μας πει με θετικούς όρους, ότι πρέπει να ακολουθήσουμε κάποιο συγκεκριμένο γνώμονα. Παραγνωρίζει το γεγονός ότι ο Καντ ποτέ δε χρησιμοποιεί την κατηγορική προσταγή (καθολικό νόμο) ως μία γενική διαδικασία για ηθικές αποφάσεις. Απεναντίας, ο Καντ δηλώνει καθαρά ότι η ύψιστη αρχή της ηθικότητας απαιτεί για την εφαρμογή μία πρακτική ανθρωπολογία, ώστε να μπορέσουμε να αποφασίσουμε αυτό που απαιτεί από εμάς η ύψιστη αυτή αρχή, κάτω από τις πραγματικές καταστάσεις της ανθρώπινης ζωής.

Σύμφωνα με τον Wood, εάν στραφούμε στην υπάρχουσα εκδοχή του Καντ για τον κοινό ηθικό λογισμό στη θεωρία της αρετής βλέπουμε ότι δεν καταλήγει στην καταγραφή των γνωμόνων που θα μπορούσαν να γενικευτούν, αλλά σε μια συλλογιστική που ξεκινά από ένα σύστημα καθηκόντων νομικών και ηθικών προς τον εαυτό μας και προς τους άλλους, σεβασμού και αγάπης. Μερικά από αυτά είναι «τέλεια» ή «αυστηρά»⁵⁵ και απαιτούν από εμάς ειδικές πράξεις ή παραλείψεις πράξεων. Ωστόσο, πολλά από αυτά είναι *ατελή* και απαιτούν από εμάς να θέτουμε μόνο ορισμένους σκοπούς και μας επιτρέπουν να τους ελέγχουμε. Ο Καντ αναγνωρίζει ξεκάθαρα ότι μπορεί να υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών «υποχρεωτικών λόγων» που προκύπτουν από τους ποικίλους στόχους μας

---

⁵⁵ Allen Wood, ό.π., σ. 343.

και ανησυχεί αρκετά για τις περιπτώσεις (περιπτωσιακές ερωτήσεις) στις οποίες ειδικές περιστάσεις μπορεί να μας υποχρεώνουν να τροποποιούμε ή να κάνουμε εξαιρέσεις ακόμα και σε ηθικούς κανόνες που μας υποχρεώνουν αυστηρώς.

Ο ρόλος μίας ανώτερης αρχής της ηθικότητας δεν συνίσταται στο να μας υπαγορεύει, τι να κάνουμε σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση, αλλά να υποστηρίζει και να δικαιολογεί ένα σύστημα γενικών ηθικών κανόνων και καθηκόντων και να προσφέρει ένα γενικό λόγο για να οργανώσουμε τις ειδικότερες περιπτώσεις. Με άλλα λόγια για το, αν η ύψιστη αρχή αντανακλά τις γενικές ιδέες της ορθολογικής αυτονομίας, την αξιοπρέπεια του κάθε έλλογου όντος, ως σκοπού του εαυτού του και τους νόμους σύμφωνα με τους οποίους κάθε άνθρωπος θα μπορούσε ορθολογικά να δεσμεύσει τη συμπεριφορά του. Ο Wood αποφαίνεται ότι «η ύψιστη ηθική αρχή δεν ισούται με μία ομοιόμορφη κανονιστική διαδικασία ηθικού λογισμού».⁵⁶ Επομένως θα έπρεπε να ζητάμε πολύ λιγότερα από μία τέτοια αρχή από ότι συνηθίζουν να ζητάνε οι φιλόσοφοι. Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι στοχεύουν συχνά στην παραγωγή ηθικών αρχών που μπορεί να έχουν πολύπλοκη δομή, γεμάτες δευτερεύουσες προτάσεις και διευκρινίσεις, γιατί με τέτοιες αρχές είναι ικανοί να «συλλάβουν» τις ηθικές μας ενοράσεις και οι ακριβόλογες δευτερεύουσες προτάσεις μας κάνουν ικανούς να αντιμετωπίσουμε έξυπνα αντιπαραδείγματα όλων των ειδών.

Οι τύποι του καθολικού νόμου του Καντ και του νόμου της Φύσης, όταν υποβληθούν σε σοφιστικές ερμηνείες, που στοχεύουν στην αντιμετώπιση δύσκολων αντιπαραδειγμάτων, εύκολα τροποποιούνται σε τέτοιου είδους αρχές (σοφιστείες). Αλλά τέτοιες αρχές συχνά μεταμφιέζουν περισσότερο παρά δηλώνουν τη θεμελιώδη βάση αξιών σύμφωνα με την οποία πρέπει να αποφασίζουμε. Η ορθή ερμηνεία της ύψιστης αρχής της ηθικότητας είναι αυτή, που θα εκθέτει την αρχή ως λιγότερη σχετική με την παραγωγή αποτελεσμάτων, για όλες τις περιπτώσεις που αντιστοιχούν ακριβώς με τις λεγόμενες «ενοράσεις» και αυτή που θα υποδεικνύει την ύψιστη αξία πάνω στην οποία θα μπορούν να θεμελιωθούν οι ηθικοί κανόνες και τα καθήκοντα.

Ο Κώστας Ανδρουλιδάκης, στο δοκίμιο του «Κριτικές της καντιανής ηθικής»,⁵⁷ αναφέρεται στις ειδικότερες μορφές ή στα είδη με τα οποία αναπτύσσεται το περιεχόμενο των ηθικών αρχών του Καντ:

1) Η «κατηγορική προσταγή» και στην πιο γενική της διατύπωση δεν περιλαμβάνει απλά και μόνο *μορφή* αλλά αποτελεί μία αρχή με περιεχόμενο: «Η συμφωνία της εμπειρικής βούλησης με την ιδεατή βούληση, τη στάση (ή γνώμονα) της οποίας μπορεί να θέλει κάποιος ως «καθολική νομοθεσία» να είναι ήδη ένας προσδιορισμός με περιεχόμενο. Και εί-

---

⁵⁶ Allen Wood, ό.π., σ. 343.

⁵⁷ Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 110.

ναι απλώς η υψηλή της καθολικότητα, η οποία μπορεί να μας παραπλανήσει σχετικώς». ⁵⁸

Αν, κατά τον Ανδρουλιδάκη, ισχύει αυτό για τη διατύπωση:

«Πράττε σαν να έπρεπε ο γνώμονας της πράξης σου να γίνει με τη θέλησή σου καθολικός νόμος της Φύσης». ⁵⁹ Η διατύπωση αυτή εμπεριέχει όλο το βάθος της θεμελιακής ηθικής αρχής της στωικής Φιλοσοφίας:

«ομολογουμένως ζην» και «ομολογουμένως τη φύσει ζην». ⁶⁰

2) Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* ο Καντ κάνει την εξής διάκριση: «Όλοι οι γνώμονες έχουν μία μορφή, οποία έγκειται στην καθολικότητα και ένα περιεχόμενο, δηλαδή ένα σκοπό». Η άποψη αυτή διατυπώνεται ως εξής: «Το έλλογο ον ως σκοπός σύμφωνα με τη Φύση του, άρα ως αυτοσκοπός, οφείλει να επιβάλλει σε κάθε υποκειμενικό γνώμονα έναν περιορισμό όλων των σχετικών και αυθαίρετων σκοπών» (*Θ.Μ.Η* σ. 91). Ειδικότεροι περιορισμοί των ηθικών αρχών, που αναγνωρίζει ο Καντ είναι οι ακόλουθοι:

α) Ο άνθρωπος και η ανθρώπινη προσωπικότητα, δηλαδή το όν εκείνο που είναι από τη Φύση του αυτοσκοπός και δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιείται ποτέ μόνον ως μέσο, αλλά πάντα συγχρόνως και ως σκοπός καθ' εαυτόν, επομένως διαθέτει απόλυτη αξία. Η έννοια της *αξιοπρέπειας* του ανθρώπου προσθέτει ένα νέο στοιχείο στο περιεχόμενο των ηθικών αρχών. Στο σημείο αυτό γίνεται σαφής η πρωτοποριακή σημασία της αντιπαράθεσης μεταξύ της σχετικής αξίας των υλικών αγαθών και της απόλυτης αξίας του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Ανδρουλιδάκη, η διάκριση αυτή του Καντ αποτελεί «την κορυφαία φιλοσοφική έκφραση μίας θεμελιακής αντίληψης της αρχαίας ελληνικής σκέψης».

β) Το ύψιστο αγαθό, δηλαδή η σύνδεση της ηθικότητας με την ευδαιμονία. Ο Καντ δίνει δύο σημασίες του όρου «ύψιστο»: i) το ανώτατο ii) το ολοκληρωμένο ή τελειότατο. Ως ανώτατο αγαθό, δηλαδή ως όρο απόλυτο του αγαθού, που ο ίδιος δεν υπόκειται σε κάποιον άλλο όρο, θεωρεί ο Καντ την αρετή ή την πράξη, που στηρίζεται στον ηθικό νόμο και το καθήκον, δηλαδή την ηθικότητα. Ωστόσο η ηθικότητα δεν νοείται από τον Καντ ως το ύψιστο ή το ολοκληρωμένο αγαθό. Ως τέτοιο νοείται η συνύπαρξη της ηθικότητας και της ευδαιμονίας, δίνοντας προτεραιότητα στο σκέλος της ηθικότητας, ενώ η ευδαιμονία αποτελεί δευτερεύον στοιχείο του ύψιστου αγαθού· είναι εκείνο που το ολοκληρώνει.

Ο Καντ, κατά τον Ανδρουλιδάκη, εισάγει μία νέα θεμελιώδη έννοια, εκείνη του τελικού σκοπού που την συνδέει με την έννοια του ύψιστου αγαθού. Ως τελικός σκοπός νοείται το

⁵⁸ Κατά Κ. Ανδρουλιδάκη, «Κριτικές της καντιανής ηθικής», στο: Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 116, υπος. 14.

⁵⁹ Ι. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 421 (ελλην. μετάφρ. σ. 71).

⁶⁰ Κατά Κ. Ανδρουλιδάκη, «Κριτικές της καντιανής ηθικής», στο: Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 117, υπος. 16.

«ύψιστο αγαθό στον κόσμο που είναι δυνατό μέσω της ελευθερίας» και αποτελείται: I) από την ευδαιμονία υπό τον όρο ii) της ηθικότητας, που είναι η αξιότητα να είναι κανείς ευτυχιμένος. Σχετικά με τη σχέση ηθικού νόμου και τελικού σκοπού, ο Καντ αναφέρει «Ο ηθικός νόμος, ως μορφολογικός όρος που θέτει ο Λόγος για τη χρήση της ελευθερίας μας, είναι δεσμευτικός για μας αφ' εαυτού, χωρίς να εξαρτάται από κάποιον σκοπό που θα ήταν ουσιαστικός όρος του· παρ' όλα αυτά, μας καθορίζει, και μάλιστα a priori, έναν τελικό σκοπό, τον οποίο μας δεσμεύει να τον επιδιώκουμε και αυτός είναι το ύψιστο μέσω της ελευθερίας δυνατό αγαθό στον κόσμο».⁶¹ Από το παραπάνω παράθεμα συνάγεται ότι οι έννοιες του τελικού και του ύψιστου αγαθού ταυτίζονται.

γ) Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, ο Καντ εισάγει την έννοια των «σκοπών» που είναι συγχρόνως καθήκοντα. Αντιδιαστέλλει την έννοια του δικαίου (που περιέχει ένα περιορισμό της ελευθερίας μορφολογικό) με ένα γενικώς ισχύοντα νόμο από την ηθική (που περιλαμβάνει και ένα περιεχόμενο). Αντίστοιχα προβαίνει στη διάκριση ανάμεσα στον: i) μορφολογικό καθοριστικό λόγο της βούλησης και ii) στον «ουσιαστικό» καθοριστικό λόγο (περιεχόμενο) ο οποίος συνίσταται σε έναν αντικειμενικό σκοπό. Αυτός ακριβώς είναι ο σκοπός, ο οποίος νοείται *ως καθ' εαυτόν* δηλαδή *ως καθήκον*. Ο Καντ, πάλι διακρίνει τα καθήκοντα σε: i) εκείνα που αναφέρονται στον τύπο (τη μορφή) του ηθικού καθορισμού της θέλησης, δηλαδή στην γενικότητα, και σε ii) εκείνα που δεν χαρακτηρίζονται μόνο από την μορφή του ηθικού καθορισμού της βούλησης, αλλά περιέχουν και ένα ορισμένο σκοπό (ύλη, αντικείμενο βούλησης) που θα πρέπει να προσδιορισθεί. Ο σκοπός που είναι συγχρόνως καθήκον αποκαλείται από τον Καντ «καθήκον αρετής». Οι σκοποί – καθήκοντα είναι, κατά τον Καντ: i) η ατομική τελειότητα και ii) η ευδαιμονία των άλλων.

Οι σκοποί αυτοί είναι προφανές ότι οδηγούν στην διάκριση των καθηκόντων: i) σε καθήκοντα έναντι του εαυτού μας ii) σε καθήκοντα έναντι των άλλων. Τα πρώτα επιδιώκουν την ατομική τελειότητα, τα δεύτερα την ευδαιμονία των άλλων. Συνεπώς η ατομική τελειότητα και η ευδαιμονία των άλλων μπορούν να θεωρηθούν ως τελικοί σκοποί της ηθικής πράξης και οι πρώτες αρχές του ειδικού μέρους της ηθικής.

Σύμφωνα με τον Ανδρουλιδάκη, η αναγνώριση της ευδαιμονίας υπό τον όρο της ηθικότητας είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο της ηθικής του Καντ που δεν έχει αποτιμηθεί επαρκώς. Κατά την γνώμη του, γίνεται μία μονομερής κριτική εναντίον του Καντ, ως προς το ότι η ηθική του υποβαθμίζει το αίτημα της ανθρώπινης ευτυχίας και ότι διογκώνει την αντίθεση μεταξύ του καθήκοντος και των φυσικών επιθυμιών.

Απεναντίας, τονίζει ο Ανδρουλιδάκης, μία πιο προσεκτική μελέτη της καντιανής ηθικής αποκαλύπτει ότι η ευδαιμονία από τον Καντ αναγνωρίζεται στα σωστά της μέτρα. Και για

⁶¹ I. Καντ, *ΚΚΔ*, Β 423, (ελλην. μετάφρ. σ. 412).

του Λόγου το αληθές παραθέτει το παρακάτω απόσπασμα από το δοκίμιο του: «Είχα προσωρινά εξηγήσει την ηθική ως εισαγωγή σε μία επιστήμη που εκεί διδάσκει όχι πώς να είμαστε ευτυχείς, παρά πώς πρέπει να γίνουμε άξιοι της ευτυχίας. Δεν παρέλειψα όμως τότε να παρατηρήσω ότι με τούτο δε ζητείται από τον άνθρωπο, όταν πρόκειται για την τήρηση του καθήκοντος, να παραιτείται από το φυσικό σκοπό, την ευτυχία· γιατί αυτό δεν το μπορεί ούτε ο αυτός ούτε κανένα γενικά περατό έλλογο ον· αλλά να κάνει εντελώς *αφαίρεση* από τούτη την πρόθεση, όταν ακούγεται το παράγγελμα του καθήκοντος». ⁶² Το παραπάνω παράθεμα καθιστά σαφές το γεγονός, ότι ο Καντ αρνείται να θεωρήσει την ατομική ευτυχία χωρισμένη από τον αναγκαίο όρο της αρετής ως το κριτήριο της ηθικότητας.

Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης κινείται και η Onora O' Neill στο άρθρο της «A Simplified Account of Kant' Ethics», τονίζοντας τα πλεονεκτήματα της καντιανής ηθικής έναντι της ηθικής των ωφελμιστών. Σύμφωνα με την O' Neill, οι ωφελμιστές δίνουν αξία στην ευτυχία και στη μείωση της δυστυχίας. Αφιερώνουν τη ζωή τους στην επίτευξη της καλύτερης ισορροπίας μεταξύ ευτυχίας και μιζέριας. Για τους ωφελμιστές, η ξεχωριστή ηθική υπόσταση του ανθρώπου απορρέει από το γεγονός ότι είναι μέσα στην παραγωγή της ευτυχίας. Για παράδειγμα, ίσως χρειαστεί να χάσουν τη ζωή τους μερικοί (με οποιοδήποτε τρόπο) για χάρη της πλήρους ευτυχίας. Αυτό θεωρείται από τους ωφελμιστές ηθικό, διότι δεν υπάρχει για αυτούς διάκριση μεταξύ δικαιοσύνης και αγαθοεργίας. Για παράδειγμα ο καπιταλισμός, αν και υποκινείται από την απληστία και τον εγωισμό, ωστόσο παράγει ασύγκριτη ευημερία για πολλούς.

Απεναντίας, η καντιανή ηθική θεωρεί την ανθρώπινη ζωή πολύτιμη, επειδή ακριβώς οι άνθρωποι φέρουν την ορθολογική ζωή. Αυτή η ικανότητα καθιστά τον άνθρωπο λογικό και αυτόνομο ον, που δεν μπορεί να χρησιμοποιείται μόνο ως μέσο για την ευχαρίστηση ή την ευτυχία κάποιου άλλου. Μπορούμε, σύμφωνα με την καντιανή ηθική δικαιολογημένα ή μεγαλόπρεπα να ρισκάρουμε ή να θυσιάσουμε τη ζωή μας για άλλους. Κάνοντας αυτό ακολουθούμε τους γνώμονες μας και κανείς δεν μας χρησιμοποιεί σαν απλό μέσο. Κανείς άλλος δεν έχει το δικαίωμα, είτε με εξαναγκασμό ή με εξαπάτηση να χρησιμοποιήσει τη ζωή μας προς όφελος των άλλων.

Σε μια κοινωνία, όπου όλοι έχουν κοπιάσει για να μην χρησιμοποιούν τους άλλους μόνον ως μέσο, καταλήγουν με λιγότερη ευτυχία ή με λιγότερους ζωντανούς από ότι κοινωνίες με συμμορφωμένους ωφελμιστές, που δεν τους ενδιαφέρει, αν η σκόπιμη θυσία απρόθυμων αποτελεί αδικία (για τους θυσιασμένους). Από την άλλη παρατηρεί η O' Neill, «ότι κανείς

---

⁶² I. Καντ, στη μελέτη του: «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», εισαγωγή – μετάφραση - σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη 1971, σ. 115, 116.

δεν θα γινόταν εργαλείο για την επιβίωση ή την ευτυχία του άλλου σε μία κοινωνία με συμμορφωμένους καντιανούς». ⁶³

3. Το αξίωμα της αυτονομίας της βούλησης και η σύνδεσή της με την έννοια της ελευθερίας.

Ένα σημαντικό κεφάλαιο της ηθικής του Καντ αποτελεί η θεωρία της ελευθερίας. Η έννοια της ελευθερίας αποτελεί μια έννοια κλειδί που επιτρέπει τη μετάβαση από τη γνωσιοθεωρία του Καντ (*Κριτική του Καθαρού Λόγου*) σε προβλήματα πρακτικά, δηλαδή ηθικά, που αποτελούν το αντικείμενο των τριών έργων του Καντ: *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, *Η Μεταφυσική των ηθών*. Η ελευθερία είναι το θεμέλιο της ύπαρξης του ηθικού νόμου το οποίο γνωρίζουμε a priori ως ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός του Λόγου. Αυτή η προεμπειρική γνώση του ηθικού νόμου συνιστά συγχρόνως και τη γνώση του θεμελίου της ύπαρξης του. Έτσι, ο ηθικός νόμος αποτελεί με τη σειρά του το θεμέλιο της γνώσης της ελευθερίας. Ως τέτοια έννοια η ελευθερία αποτελεί τη δύναμη να αρχίζει κανείς από μόνος του μια κατάσταση, και συνιστά ανεξαρτησία από τον καθορισμό της Φύσης, όπου ως «Φύση» νοούνται, οι ροπές οι επιθυμίες και γενικά οποιοσδήποτε αισθητηριακός ή ψυχολογικός προσδιορισμός ως όρος της περατότητας του ανθρώπου. Ακριβώς, επειδή η ελευθερία έχει αυτόν τον υπερβατολογικό ή μη εμπειρικό χαρακτήρα είναι η πέτρα του σκανδάλου για όλους τους εμπειριστές.

Σύμφωνα με τη θέση της τρίτης Αντινομίας του Λόγου (θέση: Υπάρχουν μέσα στον κόσμο αιτίες που ενεργούν ελεύθερα. Αντίθεση: Δεν υπάρχει ελευθερία, όλα είναι Φύση, δηλαδή

---

⁶³ Κατά Onora O' Neill, «A Simplified Account of Kant's Ethics» στο: Steven M. Cahn, *Exploring Ethics, Introductory Anthology*, Oxford: University Press 2008, σ. 223.

φυσική αναγκαιότητα) κατά τον Καντ, η φυσική αιτιότητα δεν επαρκεί για να εξηγήσει τα φαινόμενα του κόσμου, δεν πρέπει μόνο να προσδιορίζουμε αιτίες, αλλά να λάβουμε υπόψη την ελευθερία και την αυθορμησία. Σύμφωνα με την αντίθεση το αίτημα της υπερβατολογικής ελευθερίας σημαίνει απελευθέρωση από την αποδοχή μιας απροσδιόριστης αιτίας που θα αποδιοργάνωνε ολόκληρο το φυσικό σύστημα. Ο τρόπος με τον οποίο ο Καντ πραγματεύεται την τρίτη αντινομία αποτελεί μια απόπειρα να συμβιβάσει την αιτιοκρατία με την ελευθερία. Αιτιοκρατία είναι η πεποίθηση ότι κάθε συμβάν έχει και μία αιτία, υπό τη έννοια μιας ικανής προηγούμενης συνθήκης. Ο Καντ ανήκει στους ήπιους αιτιοκράτες, που πρεσβεύουν ότι η αιτιοκρατία και η ελευθερία είναι συμβατές, και επομένως δέχονται ότι η ανθρώπινη ελευθερία είναι πραγματική.

Ο Καντ επιχειρεί να αποδείξει ότι η ελευθερία, εάν κατανοηθεί σωστά, είναι συμβατή με την αιτιοκρατία. Ένα συμβάν μπορεί κάλλιστα να καθορίζεται από η Φύση και συγχρόνως να βασίζεται στην ελευθερία. Η ανθρώπινη βούληση είναι για τον Καντ αισθησιακή, αλλά και ελεύθερη· αυτό σημαίνει ότι επηρεάζεται μεν από το πάθος, αλλά δίχως να την επιβάλλει το πάθος. «Η παράσταση της ελευθερίας δεν περιέχει καμία εσωτερική αντίφαση, εφόσον παραδέχεται κανένας τον κριτικό διαχωρισμό μας σε δύο τρόπους παραστάσεως (της κατ' αίσθησιν και της νοητικής) και τον συνεπαγόμενο περιορισμό των καθαρών εννοιών της νοήσεως».⁶⁴ Ο άνθρωπος έχει μια δύναμη αυτοκαθορισμού ανεξάρτητα από τον εξαναγκασμό των αισθησιακών παρορμήσεων. Η ενέργεια του αυτοκαθορισμού έχει δύο πλευρές, την αισθητή (που είναι αντιληπτή από την εμπειρία) και τη νοητή (που μόνο η διάνοια μπορεί να συλλάβει).

Πιο συγκεκριμένα, ο Καντ στον πρόλογο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, αναφέρεται στα όρια του καθαρού θεωρητικού Λόγου και έχει διαχωρίσει τα φαινόμενα από τα πράγματα καθαυτά. Διαπιστώνει όμως την επιφύλαξη, ότι παρόλο που δεν μπορούμε να γνωρίσουμε κάτι ως πράγμα νοούμενο, τίποτε δεν μας εμποδίζει να το νοούμε, αρκεί να μην πέφτουμε σε αντίφαση με τον εαυτό μας.⁶⁵ Εξετάζει την τρίτη αντινομία με αυτή την οπτική. Αν θεωρήσουμε την ανθρώπινη ψυχή μόνο ως πράγμα καθαυτό, τότε λέγοντας, ότι είναι υποταγμένη στην φυσική αναγκαιότητα, αλλά ταυτόχρονα ότι έχει και ελεύθερη βούληση, πέφτουμε σε προφανή αντίφαση. Αν, όμως λάβουμε υπόψη τις δυο όψεις του αντικειμένου της ανθρώπινης ψυχής, ως φαινόμενο και ως πράγμα καθαυτό, τότε μπορούμε να νοούμε την ανθρώπινη βούληση, από την μια πλευρά ως φαινόμενο υποταγμένη κατά αναγκαιότητα στο φυσικό νόμο και επομένως ως μη ελεύθερη και από την άλλη ως πράγμα καθαυτό μη υποταγμένη στο φυσικό νόμο και επομένως ελεύθερη.⁶⁶

⁶⁴ I. Καντ, *ΚΚΑ*, Β XXVIII (ελλην. μετάφρ. σ. 55).

⁶⁵ I. Καντ, *ΚΚΑ*, Β XXVI (ελλην. μετάφρ. σ. 53).

⁶⁶ I. Καντ, *ΚΚΑ*, Β XXVII (ελλην. μετάφρ. σ. 54).

Η ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης, συνεπώς δεν μπορεί ως ιδιότητα της ανθρώπινης ψυχής (ενός αντικειμένου δηλαδή που δεν μπορούμε να το γνωρίσουμε ως πράγμα καθαυτό) να γίνει γνωστή μέσω της εποπτείας. Ωστόσο, μπορούμε να νοούμε την ελευθερία. Γίνεται έτσι εφικτή, περιορίζοντας την επίδραση του θεωρητικού Λόγου, η πρακτική διερεύνηση του καθαρού Λόγου. Ο Καντ αφαιρεί από τον καθαρό θεωρητικό Λόγο την έπαρση των υπέρμετρων άμεσων εποπτειών του με στόχο να ανταποκριθεί στην αναγκαία πρακτική χρήση του καθαρού Λόγου.⁶⁷ Η πρακτική χρήση του καθαρού Λόγου που επιδιώκει ο Καντ να απελευθερώσει από τον θεωρητικό Λόγο είναι η Ηθική, γιατί χωρίς την ελευθερία τη δυνατότητα, δηλαδή, του ανθρώπου ως πράγμα καθαυτό να αυτοκαθορίζεται, να είναι αυτόνομος, είναι αδύνατη η κατηγορική προσταγή, το θεμελιώδες αξίωμα της Ηθικής. Η ύπαρξη συνθετικής εκ των προτέρων γνώσης δίνει στον Καντ τη δυνατότητα να επιχειρήσει μια αντιστροφή της επιστημολογικής θεώρησης της Μεταφυσικής. Η Μεταφυσική δεν είχε καταφέρει να πορευτεί τον ασφαλή δρόμο της επιστήμης,⁶⁸ όπως η Φυσική και τα Μαθηματικά. Ο Καντ συνδυάζει την γνώση με την εμπειρία, όπως οι νεωτεριστές ορθολογιστές. Ζητά από το Λόγο να συμπορεύεται με τη Φύση κρατώντας στο ένα χέρι τις αρχές και στο άλλο το πείραμα.⁶⁹

Σύμφωνα με την συνθετική *a priori* γνώση, υπάρχουν δύο καθαρές μορφές αισθητής εποπτείας ο χρόνος και ο χώρος, καθώς και οι αλήθειες που γνωρίζουμε για το χρόνο και τον χώρο, όπως για παράδειγμα η αρχή της αιτιότητας.

Ο τρόπος που μέσα στην καντιανή Φιλοσοφία λύνεται ο περίφημος αντινομικός δεσμός του προβλήματος της ελευθερίας, είναι κατά τον Ε. Παπανούτσο,⁷⁰ μια από τις σημαντικότερες κατακτήσεις του φιλοσοφικού στοχασμού. Έπρεπε, δηλαδή, να θυσιαστεί η ελευθερία και μαζί με αυτήν η ευθύνη και ο καταλογισμός που είναι βασικές προϋποθέσεις της ηθικής ζωής, στο καθολικό κύρος του νόμου της αιτιώδους αλληλουχίας ή αντίστροφα, να θυσιαστεί στην ιδέα της ηθικής ελευθερίας η γενική εφαρμογή του νόμου της αιτιότητας, και μαζί με αυτήν η έννοια της αυστηρή νομοτέλειας των φαινομένων που είναι το βάθρο και η προϋπόθεση της επιστήμης. Μέσα στο δίκτυο των αιτίων και των αποτελεσμάτων που συνέχει τα πάντα σαν αντικείμενα γνώσης, η αποδοχή της ελευθερίας της βούλησης σήμανε την αποδοχή του αναίτιου, του άναρχου, του έξω νόμου, επομένως ένα ρήγμα που όχι απλώς χαλάρωνε τους δεσμούς, αλλά και κατέστρεφε ολόκληρη τη νομοτέλεια του σύμπαντος.

Στο δύσκολο αυτό πρόβλημα, ο Καντ στηρίχθηκε στην αντίληψη ότι η αληθινή ελευθερία δεν είναι η λεγόμενη απόλυτη ελευθερία εκλογής ή η κατάσταση, όπου η βούληση στέκε-

⁶⁷ Ι. Καντ, *ΚΚΛ*, Β XXX (ελλην. μετάφρ. σ. 56).

⁶⁸ Ι. Καντ, *ΚΚΛ*, Β XIV (ελλην. μετάφρ. σ. 43).

⁶⁹ Ι. Καντ, *ΚΚΛ*, Β XIII (ελλην. μετάφρ. σ. 42).

⁷⁰ Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη 1995, σ. 314.

ται αδιάφορη απέναντι σε αντίθετες κατευθύνσεις, αλλά η δύναμη της ψυχής να ελευθερώνεται από τα πάθη και να στρέφεται προς το αγαθό. Και ξεχώρισε την αρνητική, από τη θετική έννοια της. Κατά το αρνητικό νόημά της η ελευθερία είναι η ανεξαρτησία των πράξεων από τον καθολικό νόμο της αιτιότητας, ένα είδος ανομίας που δεν συμβιβάζεται με την έννοια της καθολικής νομοτέλειας. Κατά το θετικό, όμως, νόημα της, ελεύθερη είναι η βούληση που καθορίζεται από τον ηθικό νόμο. Πάνω από τη φυσική νομοτέλεια, υπάρχει μια άλλη νομοτέλεια, που εκφράζεται με το κατηγορικό πρόσταγμα του ηθικού νόμου. Όταν η βούληση δεν κινείται από ορμές, κλίσεις, αλλά υπακούει σε μια δύναμη διάφορη από τη Φύση και τις αιτιώδεις σχέσεις του κόσμου των φαινομένων, εισορμά μέσα στη σειρά των γεγονότων και γίνεται Λόγος διάφορων πράξεων, χωρίς να διασπά εκείνες τις σχέσεις, γιατί εισάγει πάλι μια αιτιότητα. Απορρέουν, δηλαδή, από αυτήν γεγονότα που ενυπάρχουν κανονικά μέσα στο πλέγμα της αιτιώδους αλληλουχίας, δένονται με τα επόμενα με το δεσμό αιτίας αποτελέσματος.

Αυτήν την αιτιότητα ο Καντ την ονομάζει «αιτιότητα από ελευθερία».⁷¹ Με αυτήν την εντελώς ιδιότυπη αιτιότητα έρχεται σε συνάφεια ο νοητός κόσμος, όπου ανήκει ο ηθικός νόμος που πηγάζει a priori από τον καθαρό Λόγο, με τον αισθητό, με την περιοχή των φαινομένων, γιατί φαινόμενα είναι και οι πράξεις που απορρέουν από την υπακοή της βούλησης στο κατηγορικό πρόσταγμα του ηθικού νόμου. Όπως και πριν, έτσι και τώρα η σειρά των αιτιωδών σχέσεων συνεχίζεται αδιατάρακτη, απλώς στο σημείο της επαφής η φυσική αιτιότητα παίρνει μια άλλη ροπή μέσα στην αλληλουχία των γεγονότων.

Αν τώρα ο νόμος που καθορίζει τη βούληση, έχει τεθεί από μια άλλη, μια ξένη νομοθετική εξουσία, η βούληση θα ήταν βέβαια ελεύθερη απέναντι στην φυσική αιτιότητα, αλλά θα ήταν δούλη στον νόμο που τη δεσμεύει και την υποχρεώνει σε υπακοή. Θα γλίτωνε, δηλαδή, από τον ένα ζυγό και για να υπαχθεί σε έναν άλλο. Αλλά εδώ επεμβαίνει η έννοια της αυτονομίας. Αυτόνομη, επομένως ελεύθερη είναι η βούληση, που καθορίζεται από τον ηθικό νόμο που η ίδια θέτει στον εαυτό της επομένως ο καθαρός πρακτικός Λόγος, όχι όμως και το εγώ σαν πραγματικό πρόσωπο. Σύμφωνα με τον Παπανούτσο, με την έννοια της αυτονομίας του καθαρού πρακτικού Λόγου, η ελευθερία αποδίδεται όχι στο ηθικό νοούμενο, ως πραγματική προσωπικότητα, αλλά σε ένα είδος πρακτικής συνείδησης αντίστοιχης με την θεωρητική συνείδηση, που σαν υπερβατολογικό υποκείμενο, αποκτά αντικειμενική γνώση του κόσμου με την βοήθεια των a priori μορφών της καθαρής νόησης.

Ένα τέτοιο καθολικό, υπερβατολογικό υποκείμενο, πρακτικό και όχι θεωρητικό, είναι η καθαρή βούληση, που υποτάσσεται σε ένα δικό του καθολικό και όχι μερικό νόμο, θεωρείται και είναι ελεύθερο. Το ηθικό εγώ σαν πραγματική προσωπικότητα, σαν ορισμένο άτομο

---

⁷¹ Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Αθήνα -Γιάννινα: Δωδώνη 1995, σ. 316.

με τη δική του βούληση, περιορισμένο, καθώς είναι και πεπερασμένο, δεν ταυτίζεται με αυτήν την καθολική ηθική συνείδηση, και επομένως δεν αυτονομείται. Υποτάσσεται στο νόμο που θέτει όχι αυτό το ίδιο, αλλά εκείνη η καθολική, η καθαρή βούληση, ο πρακτικός Λόγος που θέτει τον ηθικό νόμο.

Αν και εμείς, παρατηρεί ο Παπανούτσος, ζητούμε να εξηγήσουμε με την ατομική ελευθερία, το δυνατόν και το νόμιμο της προσωπικής ευθύνης, ο πρακτικός Λόγος μας διδάσκει ότι η πρακτική συνείδηση εν γένει στην καθαρότητά της (ανεξάρτητη από αισθητά ελατήρια) και στην καθολικότητα της (σαν υπερβατολογικό υποκείμενο των γνήσιων ηθικών πράξεων), είναι ελεύθερη, γιατί η ίδια είναι νομοθέτης των αρχών στις οποίες υπακούει. Έτσι, όμως, αποδεικνύεται η ελευθερία του Λόγου, κατά την πρακτική χρήση του, όχι η ελευθερία της ατομικής βούλησης, της πραγματικής ηθικής προσωπικότητας.

Ο Καντ, συνεπώς, επαναπροσδιορίζει το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης· μεταθέτει την έννοια της ελευθερίας από το επίπεδο της ατομικής βούλησης, όπου έπρεπε να εξετασθεί η νομιμότητά της, στο επίπεδο των αρχών της ηθικής βούλησης γενικά, όπου η ελευθερία, ισοδύναμη με την αυτονομία, σημαίνει το αυθύπαρκτο των ηθικών αξιών, την αυτοτέλεια και αυτάρκεια της ηθικής συνείδησης στην καθολικότητά της. Σε αυτή τη μετάθεση τον ώθησε το βασικό αίτημα της ηθικής του θεωρίας, το ότι η γνήσια και μόνη αρχή που πρέπει να ρυθμίζει την ηθική ζωή πηγάζει από το Λόγο, που είναι αυθύπαρκτη και αυτοτελής και μη αναγώγιμη νομοθετική ισχύ.

Ταύτιση, δηλαδή, ο Καντ την ηθική βούληση κατά την απόλυτη προσαρμογή της στις αρχές του Λόγου με αυτή την απρόσωπη δύναμη και εξουσία και πίστεψε ότι, αφού ο Λόγος χάρη σε αυτή τη συνάφεια θα της μεταδώσει την αυτονομία του, εξασφαλίζεται εντελώς η αμφισβητούμενη από τους σκεπτικούς και εμπειρικούς ελευθερία της. Έτσι, όμως, βεβαίωσε άλλη μια φορά την ελευθερία του Λόγου, όχι όμως και την ελευθερία της προσωπικής βούλησης που αποτελεί την πραγματική απορία του προβλήματος. Και αν ακόμα υποθέσουμε, ότι με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύεται ότι η βούληση είναι ελεύθερη, αυτή η ελευθερία κατοχυρώνεται μόνο από τη μια πλευρά, απέναντι, δηλαδή, στον νόμο της φυσικής αναγκαιότητας και όχι απέναντι στον ηθικό νόμο που προστάζει κατηγορηματικά και χωρίς όρους. Η αυτονομία της ηθικής βούλησης δεν είναι και ελευθερία της βούλησης. Με το να λέμε ελεύθερη τη βούληση που πράττει το αγαθό δεν αποδεικνύεται ακόμα ότι η βούληση είναι ελεύθερη να πράττει ή να μην πράττει το αγαθό. Η πρώτη ελευθερία είναι προνόμιο της βούλησης κατά τον καθορισμό της από το παράγγελμα του ηθικού νόμου, να μην υπόκειται στη δέσμευση της φυσικής αναγκαιότητας· η δεύτερη ελευθερία είναι πλήρης και ακέραιη ελευθερία, το προνόμιο, δηλαδή, της βούλησης να στέκεται και απέναντι στον ηθικό νόμο αδέσμευτη και χωρίς εξαναγκασμό, ελεύθερη να δεχτεί αλλά και να απορρίψει τις εντολές του.

Ο Nikolai Hartmann,⁷² παρατηρεί στο σημείο αυτό: «Το συνηθισμένο λάθος, όπου πέφτουν οι θεωρίες της ελευθερίας, βρίσκεται στην προϋπόθεση ότι μια βούληση είναι τόσο περισσότερο ηθική όσο έχει σταθερή κατεύθυνση προς ηθικές αξίες και καθορίζεται από αυτές. Αληθινό είναι τούτο, αλλά μόνο με την προϋπόθεση μιας ατομικά ελεύθερης απόφασης (Entscheidung) υπέρ της ηθικής αρχής. Χωρίς αυτήν κάθε πλήρωση αξιών (Werterfüllung) δεν είναι ηθικότητα. Ακόμη και αν καθοριζότανε το πρόσωπο δίχως όρους από ηθικές αρχές, δεν θα ήταν βέβαια για τούτο 'ηθικά αγαθό', γιατί δεν θα ήταν ηθικά ελεύθερο. Η συνείδηση θα ήταν τότε εντελώς υποταγμένη, και μάλιστα σε μια εξουσία που θα βρισκότανε έξω ή πάνω από αυτήν. Με αυτή την εξουσία δεν μπορεί να ταυτισθεί, επομένως δεν μπορεί να είναι υπεύθυνη για εκείνο που κάτω από τον καθορισμό της πράττει, θέλει ή ακόμη απλώς ευνοεί. Μια τέτοια βούληση δεν θα ήταν ούτε αγαθή ούτε κακή. Θα στεκότανε κάτω από τον ηθικό νόμο (ή κάτω από αξίες) όπως το φυσικό γίνεσθαι στέκεται κάτω από φυσικούς νόμους. Σε αυτήν θα ήταν αδύνατη μαζί με την ηθικότητα και η ανηθικότητα. Επομένως μια ηθικά τέλεια βούληση με το νόημα .....τούτο, θα ήταν μάλλον ηθικά αδιάφορη· δηλαδή, δεν θα ήταν καθόλου ηθική βούληση..... Ηθικότητα είναι μόνο η προς αξίες ανταπόκριση (das wertentsprechen) ενός ελεύθερου όντος, ενός όντος που ακριβώς απέναντι στις αξίες μπορεί να παίξει και διαφορετικά'.....Εδώ υπάρχει κάτι που πραγματικά μας κάνει βαθιά να δυσανασχετούμε, μια αντινομία που δίνεται μέσα στην ουσία του ίδιου του ηθικού Πρέπει.....Οι αξίες απαιτούν να εξουσιάζουν δίχως όρους τη ζωή του φορέα τους· και όμως οι ίδιες ακριβώς απαιτούν αυτή η εξουσία τους να μην είναι κυριαρχία δίχως όρους. Έχουν την αξίωση να καθορίζουν εντελώς αυτό ακριβώς το ανθρώπινο ον που στέκεται με κάποια δύναμη απέναντί τους σαν κάτι που δεν καθορίζεται εντελώς από αυτές».

Ο Παπανούτσος παρατηρεί, ότι ο Καντ προκειμένου να απαλλάξει το αλληλένδετο των εννοιών της ελευθερίας και της ηθικότητας από την υπόνοια του φαύλου κύκλου, σημειώνει ότι ελεύθεροι είμαστε ως έλλογα όντα, ως μέλη ενός κόσμου νοητού, και ηθικοί, από τον ηθικό νόμο στις πράξεις μας καθορισμένοι ως όντα που ανήκουν και στο νοητό και στον αισθητό κόσμο. Στο σημείο, όμως αυτό παραβλέπει τη διπλή ελευθερία του ανθρώπου: ελευθερία και απέναντι στη Φύση και απέναντι στον ηθικό νόμο. Ελεύθεροι είμαστε και σαν έλλογα όντα και σαν όντα που ανήκουν στο νοητό και μαζί στον αισθητό κόσμο. Και από τις δύο απόψεις η ελευθερία μας είναι αυτονομία: α) αυτονομία της ηθικής βούλησης, εφόσον η ίδια νομοθετεί τις αρχές της, θεσπίζει τους νόμους της και β) αυτονομία της προσωπικής βούλησης με το νόημα ότι στην εξουσία της είναι να υπακούει ή όχι στα παραγγέλ-

⁷² «N.Hartmann Ethik, σ. 627-628 και Max Scheler, Max Scheler Der Formalismus in der Ethik und die Materiale Wertethik, σ. 387». Κατά: Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Αθήνα -Γιάννινα: Δωδώνη 1995, σ. 327, υποσ. 227.

ματα του ηθικού νόμου. Ο Καντ δεν βλέπει καθαρά αυτή τη δεύτερη αυτονομία. Μια και μόνο αυτονομία αντιπαραθέτει στην αυτονομία του πρακτικού Λόγου: Την αυτονομία της Φύσης. Τη βούληση που δεν υπακούει στον πρακτικό Λόγο, τη θεωρεί δούλη της Φύσης. Απέδειξε εσφαλμένη τη διαζευκτική κρίση: ή φυσική αιτιότητα ή ηθική ελευθερία, και από ένα πλάγιο δρόμο θέτει ο ίδιος πάλι την ίδια δίπολη διάζευξη: ή Λόγος και ελευθερία ή Φύση και δουλεία. Το τρίτο ενδεχόμενο: Ελευθερία, και απέναντι στο Λόγο και απέναντι στη Φύση, που αίρει τη διάζευξη, δεν το βλέπει. Η Ηθική του είναι διαρκική: Από το ένα μέρος ο Λόγος με τον ηθικό νόμο που υπαγορεύει, από το άλλο μέρος η Φύση που σκλαβώνει τη βούληση σε σκοπούς ανάξιους του ανθρώπου. Όταν παραδίνεται στη Φύση ο άνθρωπος είναι ανελεύθερος· ελεύθερος είναι, όταν καθορίζεται από το Λόγο και υπακούει στο νόμο του.

Όπως, όμως, τονίζει ο Παπανούτσος, ελευθερία δεν είναι μόνο ανεξαρτησία από τη φυσική αιτιότητα, έτσι και ελευθερία δεν είναι η πλήρης και η απόλυτη εξάρτηση της προσωπικής βούλησης από τον ηθικό νόμο. Ελεύθερο πραγματικά είναι μόνο το ον εκείνο, που στον εαυτό του στηριγμένο μπορεί να πάρει στάση προσωπική απέναντι και στα πράγματα και στις αξίες, και μόνο του να αποφασίσει υπεύθυνα για την τύχη του. Η άρση του φυσικού ζυγού δεν οδηγεί απόλυτα τον άνθρωπο στην κατεύθυνση του ηθικού νόμου έτσι και η ανεξαρτησία απέναντι στην νομοθετική ισχύ δεν τον οδηγεί, κατά ανάγκη στην Φύση, γιατί εκτός από την αυτονομία του Λόγου και την αυτονομία της Φύσης, υπάρχει και μία τρίτη αυτονομία που την παράβλεψε ο Καντ: Η αυτονομία της ηθικής προσωπικότητας.⁷³ Το προνόμιο αυτής της αυτονομίας είναι η πλήρης και πραγματική ελευθερία της βούλησης. Ανάλογα με τον τρόπο που αντιμετωπίζει αυτή η αυτονομία τις άλλες δύο, έτσι κρίνεται η ελευθερία του ανθρώπου και αποτιμάται η ευθύνη του.

Σύμφωνα με τον Henry E. Allison⁷⁴ το αξιολογικό πρόβλημα στην έννοια της ελευθερίας προέρχεται κυρίως από την επιμονή του Καντ ότι η ελευθερία εμπεριέχει ένα υπερβατολογικό – μη εμπειρικό – συστατικό που απαιτεί η πηγές του υπερβατολογικού ιδεαλισμού να συμφιλιωθούν με την «αιτιότητα της Φύσης». Εκτός από την «εξωτερική ελευθερία ή ελευθερία της δράσης», που είναι εμπειρικά προσβάσιμη ή την ψυχολογική έννοια της ελευθερίας, που διακρίνεται σε βαθμούς, ο Καντ διακρίνει την υπερβατολογική από την πρακτική ελευθερία. Κατά τον Allison και οι δύο φαίνεται να περιέχουν απροσδιοριστία με την έννοια της ανεξαρτησίας και τον προσδιορισμό της από προηγούμενες αιτίες. Επιπλέον, ο Καντ μέσα σε αυτό το πλαίσιο κατανοεί την ελευθερία και ως απόλυτη αυθορμησία (αρνητική ελευθερία) που είναι η προϋπόθεση της ορθολογικής δράσης και ως *αυτονομία* (θε-

⁷³ «N. Hartmann Ethik, σ. 645-647. Κατά: Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη 1995, σ. 327 υπος. 227.

⁷⁴ Henry Allison, «Kant on Freedom of the will». *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, επιμ. Paul Guyer 2006, σ. 381.

τική ελευθερία) που είναι μία προϋπόθεση του κατάλληλου ηθικού κινήτρου (δράσης από καθήκον μόνον). Η έννοια της ελευθερίας, συνεπώς, είτε ως αυθορμητισμός είτε ως αυτονομία υπαγορεύει μια ανεξαρτησία από τη φυσική αιτιότητα, και πρέπει να διερευνηθεί υπό το πρίσμα αυτό η σχέση μεταξύ ελευθερίας και υπερβατολογικού ιδεαλισμού.

Μένοντας στην ιστορική αναδρομή της έννοιας της ελευθερίας ο Allison διαπιστώνει ότι ο Christian Wolff τονίζει ακόμη πιο πολύ τα ντετερμινιστικά στοιχεία στην ιδέα της ελευθερίας.⁷⁵ Οι ελεύθερες πράξεις είναι για τον Wolff αυτές που εκτελούνται με βάση αυτά που ο νους αντιλαμβάνεται ότι είναι καλύτερα. Έτσι, απορρίπτει τον χαρακτηρισμό της ελευθερίας ως ικανότητα επιλογής μεταξύ δύο αντίθετων πραγμάτων - επειδή αυτό θα παραβίαζε την αρχή του επαρκούς Λόγου - αλλά την όριζε ως ικανότητα της ψυχής μέσω της δύναμης της επιλογής να διαλέγει ανάμεσα σε δύο εξίσου δυνατά πράγματα αυτό, που αρέσει περισσότερο. Για τον Wolff υπάρχει μία νοητική ικανότητα «η γνωστική», οι άλλες δύο παραδοσιακά αποδεκτές ικανότητες (βούληση και επιθυμία) είναι υποταγμένες κάτω από αυτήν, ως έκφραση που δείχνει τον βαθμό της γνωστικής ικανότητας καθενός ατόμου.

Συνεπώς, ο δρων «θα διαλέγει» αναγκαστικά αυτό που θεωρεί καλύτερο σε μια δεδομένη κατάσταση, γεγονός που δεν υποσκάπτει την ελευθερία της επιλογής. Αυτή διατηρείται, γιατί η δράση προσδιορίζεται γνωστικά από αυτό που αντιλήφθηκε (ορθά ή όχι) ότι είναι το καλύτερο και δεν είναι αποτέλεσμα εξαναγκασμού από εξωτερικές δυνάμεις. Επιπλέον ο Wolff, όπως πολλοί στοχαστές του 18^{ου} αι. επέμενε ότι μία τέτοια αντίληψη για την ελευθερία δεν είναι μόνο συμβατή με την ηθική, αλλά απαιτείται από αυτήν, γιατί η εναλλακτική ελευθερία - η ονομαζόμενη ελευθερία της αδιαφορίας - αφαιρεί από τον δρώντα οποιοδήποτε κίνητρο ή λόγο να ενεργεί.

Βασικός ισχυρισμός του Crusius είναι ότι η διάκριση των δύο αυτών προϋποθέσεων της ελευθερίας οδηγεί στη διαπίστωση, ότι η αδυναμία μας να κατανοήσουμε ή να εξηγήσουμε την ελευθερία δεν αποκλείει την πραγματικότητά της. Απεναντίας, επιμένει στην πραγματικότητα της ελευθερίας ως μίας βασικής δύναμης της ψυχής, η οποία μπορεί να γνωρίζεται ως πραγματική, έστω και αν παραμένει ανεξήγητη. Στα πλαίσια της επιστημολογίας του ο Crusius διακρίνει δύο είδη γνώσης: α) τα η συμβολική β) την εννοιακή. Η πρώτη προσλαμβάνει τα πράγματα βάσει των σχέσεων τους με κάτι άλλο και η δεύτερη αποτελείται από μία άμεση συνείδηση. Έτσι, μπορούμε να έχουμε μία άμεση βεβαιότητα των πραγματικότητων που δεν μπορούμε να καταλάβουμε. Η ελευθερία είναι μία τέτοια πραγματικότητα.

---

⁷⁵ Henry Allison, ο.π., σ. 384, 385.

Ο κριτικός Καντ έμεινε στην θεωρία της αδυναμίας να κατανοήσουμε την ελευθερία και αρνήθηκε ότι την γνωρίζουμε.⁷⁶ Κατά τον Καντ αυτή η άρνηση είναι συνέπεια του περιορισμού της γνώσης μας στα φαινόμενα, δηλαδή στα πράγματα, όπως φαίνονται σύμφωνα με τις αισθητικές μορφές. Αφού η ιδέα της υπερβατολογικής ελευθερίας είναι η σκέψη ενός υποκειμένου, που δεν προσδιορίζεται από αισθητικές προϋποθέσεις, δεν μπορεί να ειπωθεί ότι την γνωρίζουμε. Ωστόσο, ο Καντ επιμένει εξίσου στην δυνατότητα και στην αναγκαιότητα να σκεφτούμε την ελευθερία μας, κατανοητή ως απόλυτο αυθορμητισμό. Η ελευθερία γίνεται έτσι αντιληπτή ως μία υπερβατική ιδέα (μία αναγκαία ιδέα του Λόγου), η οποία απαιτείται για τη σκέψη του εαυτού μας ως κατανοούντων και ενεργούντων.

Ο Καντ αναγνώριζε, εντούτοις, ότι η ιδέα του απόλυτου αυθορμητισμού δε δικαιολογεί την ελευθερία με την πρακτική έννοια, δηλαδή την ελευθερία της βούλησης, όπως κατανοείται συνήθως. Το πρόβλημα προέρχεται από το γεγονός, ότι ο γνωστικός μας αυθορμητισμός φαίνεται να βεβαιώνεται αφ' αυτού με ένα τρόπο που ο πρακτικός μας αυθορμητισμός δεν κατορθώνει. Αφού, λοιπόν, ο αυθορμητισμός με αυτή την έννοια είναι μία αναγκαία συνθήκη για τη σκέψη, δεν μπορώ να σκεφτώ τον εαυτό μου σκεπτόμενο, χωρίς να τον αποδώσω ως κατηγορούμενο στο νου μου. Διατυπωμένο με καρτεσιανούς όρους: Δεν μπορώ να αμφιβάλλω με συνέπεια ότι είμαι σκεπτόμενος, γιατί αυτή η αμφιβολία είναι σκέψη, αλλά φαίνεται δυνατόν να αμφιβάλλει κανείς ότι έχει βούληση ή ισότιμα ότι ο Λόγος μας είναι πρακτικός. Ωστόσο, μία τέτοια μορφή επιχειρήματος δεν μπορεί να μεταφερθεί άμεσα στο πρακτικό επίπεδο, διότι από όσο ξέρουμε, θα μπορούσαμε να μην είμαστε τίποτα περισσότερο από σκεπτόμενα αυτόματα, όντα που είναι ικανά για σκέψη, αλλά οι πράξεις των οποίων κυβερνώνται από το ένστικτο και όχι από τον πρακτικό λόγο.

Η επιρροή του Crusius είναι εμφανής. Για τους δύο στοχαστές ο διαχωρισμός νόησης και βούλησης παραπέμπει σε δύο διακριτές δυνάμεις του νου, ο οποίος αφήνει το περιθώριο να δεχτούμε ότι θα μπορούσαμε να έχουμε την πρώτη (νόηση) χωρίς την τελευταία (βούληση). Αντίθετα από τον Crusius, ο Καντ δεν αρνείται μία τέτοια κατάσταση στηριζόμενος στη θεολογία, αλλά φαίνεται να πιστεύει ότι πρόκειται για μία δυνατότητα, που δεν μπορεί να αποκλεισθεί από τις πηγές του θεωρητικού Λόγου.

Σύμφωνα με τον Ι. Θεοδωρακόπουλο,⁷⁷ ο χωρισμός μεταξύ αισθητού και νοητού κόσμου, όπως τον έκαμε πρώτος ο Πλάτων, αποτελεί για τον Καντ τη μόνη δυνατότητα να στηρίξει την ελευθερία του ανθρώπου. Μέσα στον αισθητό κόσμο δεν υπάρχει καμία θέση για την ελευθερία του ανθρώπου. Η ελευθερία του ανθρώπου είναι νοητή μόνο εφόσον το υποκείμενό της τοποθετηθεί στον νοητό κόσμο και να επισημανθεί ο νοητός του χαρακτήρας. Αν,

---

⁷⁶ Henry Allison, *ό.π.*, σ. 389.

⁷⁷ Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Τ'ΙΙΙ: *Γνωσιολογία, ηθική φιλοσοφία, αισθητική*, Αθήνα: 1975, σ. 263.

όμως η ελευθερία του ανθρώπου είναι νοητή μόνον, εφόσον ο λειτουργός της τοποθετηθεί μέσα στον νοητό κόσμο, τότε η ελευθερία απειλείται από μια παντοδύναμη ιδέα, η οποία ανήκει επίσης στον νοητό κόσμο, δηλαδή από την ιδέα του Θεού. Ενώ δηλαδή η ελευθερία για να νοηθεί, πρέπει να είναι ανεξάρτητη από το μηχανισμό της φύσεως και από την ακολουθία του χρόνου, με την ανεξαρτησία της αυτή και τη νοητή της ύπαρξη η ελευθερία εμπίπτει στη σφαίρα της θεϊκής παντοδυναμίας. Εφόσον καταφάσκει κανείς την ύπαρξη του θεού είναι υποχρεωμένος να νοήσει το θεό ως την πηγή των όντων, από την οποία εξαρτώνται τα πάντα, συνεπώς και εμείς, η ιδέα της ελευθερίας είναι ασυμβίβαστη με την ιδέα του Θεού.

Αν η έσχατη αιτία του Είναι μας, καθώς και των πράξεών μας κείται μέσα σε ένα παντοδύναμο ον, το οποίο δεν έχουμε τη δύναμη να επηρεάσουμε, τότε είμαστε αυτόματα, που έχουν την ψευδαίσθηση ότι είμαστε ελεύθεροι. Η αντινομία μεταξύ της ιδέας του Θεού και της ελευθερίας του ανθρώπου είναι άλυτη, εφόσον ο χώρος και ο χρόνος θεωρούνται ως χαρακτηριστικά της θεϊκής ουσίας και ενέργειας. Η ελευθερία είναι αδύνατη μέσα στην ακολουθία του χρόνου. Η αντινομία μεταξύ της ιδέας του Θεού και της ελευθερίας του ανθρώπου αίρεται, κατά τον Καντ, αν δεχτούμε την υποκειμενικότητα του χρόνου και του χώρου, αν δηλαδή τα δύο αυτά γνωρίσματα αποδοθούν μόνον στον άνθρωπο. Η θεϊκή ύπαρξη πρέπει να νοηθεί έξω από τον χρόνο. Οι ανθρώπινες πράξεις δεν είναι ποτέ έξω χρόνου, αλλά πάντοτε εν χρόνω. Συνεπώς θα ήταν παράλογο να ισχυριστούμε ότι ο Θεός είναι η αιτία των πράξεών μας. Όταν ο αίτιος των πράξεων μου δεν είμαι εγώ ο ίδιος, αλλά ένα άλλο ον που έχει τη δύναμη να με κινεί, τότε δεν είμαι ελεύθερος. Επιπλέον, όταν εγώ ο ίδιος είμαι μόνον η χρονική αιτία των πράξεών μου, τότε είμαι ανελεύθερος. Διότι για να πράξω προσδιορίζομαι από τις προηγούμενες καταστάσεις του εσωτερικού και του εξωτερικού κόσμου.

Πώς όμως είναι δυνατόν το ίδιο υποκείμενο να έχει εμπειρικό και νοητό χαρακτήρα; Ή πως είναι δυνατόν οι ίδιες πράξεις να είναι τη μια φορά αποτέλεσμα του εμπειρικού μου χαρακτήρα και την άλλη ενεργήματα του νοητού μου χαρακτήρα; Ο Καντ λέει, ότι η αυτοσυνειδησία του ανθρώπου απαιτεί μια διπλή αυτοθεώρηση. Όταν θεωρώ τον εαυτό μου ως αντικείμενο της πείρας μου, μου παρουσιάζεται ως απλώς κρίκος του κόσμου των αισθήσεων, δηλαδή ως αναγκαίο σημείο μέσα στην χρονική αιτιότητα και ακολουθία. Επιπλέον έχω τη δυνατότητα να θεωρήσω τον εαυτό μου ως κάτι χωριστό από όλα τα εμπειρικά φαινόμενα, ως προϋπόθεση όλων των εμπειρικών φαινομένων, η οποία όμως δεν είναι η ίδια εμπειρική. Όταν θεωρώ τον εαυτό μου ως εμπειρικό χαρακτήρα, είμαι και εγώ ο ίδιος και οι πράξεις μου εξαρτημένες χρονικά από τα προηγούμενα και συνεπώς είμαι ανελεύθερος. Όταν, όμως, θεωρώ τον εαυτό μου ως νοητή προσωπικότητα, είμαι από όλους τους χρονικούς προσδιορισμούς ελεύθερος.

Υπάρχει η άλλη πλευρά του εαυτού μου, η νοητή. Αυτή δεν υπόκειται στη χρονική αιτιοκρατία, αλλά ρυθμίζεται από νόμους που ο ίδιος ο νους θέτει στον εαυτό του. Ο εμπειρικός μου χαρακτήρας υπόκειται στα φυσικά αίτια, ο νοητός μου όμως χαρακτήρας υπακούει σε νόμους, που ο ίδιος θέτει στον εαυτό του, και κατά τούτο είναι ελεύθερος. Ο εμπειρικός μου χαρακτήρας είναι ετερόνομος, ενώ ο νοητός μου χαρακτήρας αυτόνομος.

Αν, όμως, το ίδιο υποκείμενο ενώνει μέσα του τον εμπειρικό και τον νοητό χαρακτήρα, τον ανελεύθερο και τον ελεύθερο, τότε η ελευθερία φαίνεται να είναι συνδεδεμένη με μια αντίφαση. Η αντίφαση έγκειται σε τούτο, ότι έχουμε μέσα μας από το ένα μέρος το φυσικό νόμο της αιτιότητας, τον οποίο ποτέ δεν μπορούμε να αποβάλλουμε, από το άλλο μέρος έχουμε τη δυνατότητα της ελευθερίας ως νοητοί χαρακτήρες. Πώς είναι, λοιπόν δυνατόν να άρουμε λογικά αυτή την αντίφαση; Ο Καντ πιστεύει ότι η μοναδική δυνατότητα που έχουμε να συμφιλιώσουμε λογικά τα δύο αυτά αντίθετα πράγματα είναι, να δεχθούμε ότι όλες οι πράξεις μας είναι αναγκαία αποτελέσματα του εμπειρικού μας χαρακτήρα· ο ίδιος, όμως, ο εμπειρικός χαρακτήρας είναι ριζωμένος μέσα στον νοητό μας χαρακτήρα και για αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως μια πράξη της ελευθερίας μας. Με άλλα λόγια ο εμπειρικός μας χαρακτήρας είναι δημιούργημα του νοητού χαρακτήρα και συνεπώς είναι έργο της ελευθερίας.

Κάθε πράξη μας είναι αναγκαία, όπως ο καρπός του δέντρου. Όμως η ίδια η πράξη είναι συνάμα ελεύθερη, γιατί μαζί με τον εμπειρικό χαρακτήρα, έχει τις ρίζες της στο νοητό χαρακτήρα. Η πράξη αυτή συντελείται κατά τους νόμους του εμπειρικού χαρακτήρα, οι οποίοι είναι διαφορετικοί από τους νόμους του νοητού χαρακτήρα. Η ίδια πράξη τη μια φορά φαίνεται να έχει νομοτέλεια και την άλλη παρουσιάζεται ως αντίθετη από το νόμο. Στην πρώτη περίπτωση λέμε ότι «έτσι έπρεπε να γίνει» στη δεύτερη περίπτωση λέμε ότι «θα μπορούσαμε να την αποφύγουμε». Αυτό ακριβώς σημαίνει ότι είχαμε τη δυνατότητα να πράξουμε διαφορετικά. Οποσδήποτε κάθε πράξη είναι, όπως ο εμπειρικός μας χαρακτήρας. Όμως αυτός θα ήταν δυνατόν να είναι ολωσδιόλου διαφορετικός από ό,τι είναι. Αυτό σημαίνει ότι ο εμπειρικός μας χαρακτήρας είναι έργο της ελευθερίας μας και ό,τι κάνει και είναι ένα μοναδικό φαινόμενο του χαρακτήρα, τον οποίο ο καθένας έχει διαμορφώσει, σύμφωνα με τον οποίο ο καθένας σκέπτεται και πράττει ηθικά.

Αν, όμως, τονίζει ο Θεοδωρακόπουλος, ο τρόπος του ηθικώς σκέπτεσθαι και ηθικώς πράττειν, είναι ριζωμένος στον νοητό μας χαρακτήρα, τότε οι πράξεις μας είναι, κατά ανάγκη και αιτιοκρατικώς και προσδιορισμένες και ελεύθερες, και αναγκαίες και υπεύθυνες. Εφόσον οι πράξεις μας έχουν αυτή τη διπλή όψη, είμαστε υποχρεωμένοι να τις δικαιολογούμε και να τις καταδικάζουμε, αν αντιβαίνουν τον ηθικό νόμο. Μια φωνή δικαιολογεί και εξηγεί την πράξη, την οποία μια άλλη φωνή μέσα μας την καταδικάζει. Η μια φωνή είναι συνήγορος της αιτιοκρατίας, η άλλη είναι κατήγορος της πράξης, εφόσον αντιβαίνει στον η-

θικό νόμο. Η δεύτερη, αυτή φωνή, είναι η ηθική συνείδησή. Το γεγονός αυτό της ηθικής συνείδησης, μαρτυρεί, κατά τον Καντ τον νοητό μας χαρακτήρα, γιατί κατάγεται κατευθείαν από αυτόν και είναι η απόδειξη της ελευθερίας μας από την αναγκαιότητα και την χρονική ακολουθία.

Αν οι πράξεις μας ήταν υποταγμένες μόνον στην φυσική αιτιοκρατία και ακολουθία του χρόνου, τότε δεν θα ήταν δυνατόν καμιά από αυτές να ήταν διαφορετική από ό,τι είναι και θα ήταν μάταιο και ανόητο να μετανιώνουμε για αυτήν, δηλαδή να αισθανόμαστε ηθικές τύψεις. Εξάλλου αποτελεί απαράδεκτη ασυνέπεια να παραδέχεται κανείς τον απόλυτο μηχανισμό της βούλησης και συνάμα να υποστηρίζει και την ελευθερία της βούλησης.

Την ανάμειξη αυτήν της έννοιας της αιτιοκρατίας και της ελευθερίας της βούλησης ο Καντ την ονομάζει συγκρητισμό και την καταδικάζει. Οι ανθρώπινες πράξεις, τονίζει ο Καντ δεν είναι εν μέρει αναγκαίες και εν μέρει ελεύθερες, όπως διδάσκει ο εννοιολογικός συγκρητισμός, αλλά είναι εξ ολοκλήρου αναγκαίες και όμως ελεύθερες. Οι πράξεις μας είναι αναγκαίες ως αποτέλεσμα του εμπειρικού μας χαρακτήρα και ελεύθερες ως αποτέλεσμα του νοητού μας χαρακτήρα του οποίου φαινόμενο είναι ο εμπειρικός μας κόσμος.

Είναι γεγονός ότι τις πράξεις του ανθρώπου τις εξηγούμε από το φρόνημά του και τις θεωρούμε αναγκαία αποτελέσματα του φρονήματός του. Επίσης είναι γεγονός ότι μπορούμε να προβλέψουμε τις πράξεις ενός ανθρώπου. Και τα δύο αυτά γεγονότα θα ήταν αδύνατα και αδιανόητα, αν δεν θεωρούσαμε το φρόνημα του ανθρώπου ως τον σταθερό του χαρακτήρα, ως τον πυρήνα της ηθικής του υποστάσεως. Επίσης, είναι γεγονός ότι αποδίδουμε, καταλογίζουμε το φρόνημα τούτο στον άνθρωπο και τον θεωρούμε υπεύθυνο για αυτό. Αυτό, όμως θα ήταν αδύνατο, εάν δεν θεωρούσαμε το φρόνημα ως έργο της ελευθερίας. Εκείνο που προσδιορίζει εξ ολοκλήρου τις πράξεις του ανθρώπου είναι το φρόνημά του, το οποίο παρά την αλλαγή των περιστάσεων παραμένει το ίδιο. Όλες οι πράξεις του ανθρώπου με ηθικό περιεχόμενο είναι κατά τον Καντ, αναγκαία αποτελέσματα, του σταθερού φρονήματος και του εμπειρικού μας χαρακτήρα.

Η συνένωση της ελευθερίας και της αναγκαιότητας μέσα στις πράξεις μας εξηγεί το εσωτερικό γεγονός, που ονομάζουμε ηθική συνείδηση. Η συνένωση, όμως αυτή είναι δυνατόν να νοηθεί μόνον, εφόσον ο εμπειρικός χαρακτήρας θεμελιώνεται από το νοητό. Δημιουργείται, συνεπώς το ερώτημα, σχετικά με την ελευθερία: Πώς είναι δυνατόν ο νοητός χαρακτήρας του ανθρώπου να είναι συνάμα και εμπειρικός; Πώς είναι δυνατόν το ίδιο υποκείμενο, δηλαδή ο άνθρωπος, να ανήκει συνάμα στον νοητό και στον αισθητό κόσμο. Το ίδιο ερώτημα, υπό διαφορετική σκοπιά, έθεσε και ο Πλάτων στην *Πολιτεία*. Πώς είναι δυνατόν ο νους, η νόηση να γνωρίζει το Είναι, το οποίο είναι κάτι διαφορετικό από αυτήν; Πώς είναι δυνατόν ο νους, η νόηση, να γνωρίζει το είναι, το οποίο είναι κάτι διάφορο από αυτήν; Ο Πλάτων στο βασικό αυτό ερώτημα δεν έχει να δώσει άλλη απάντηση παρά το ότι το αγα-

θόν, ο Θεός, είναι η αιτία που συνδέει τη νόηση με το Είναι. Ο Καντ δε δίνει αυτή την απάντηση, αλλά προσπαθεί να ελευθερώσει το πρόβλημα από κάθε πλάνη ή και από δογματισμό. Ανάγει τον εμπειρικό στον νοητό χαρακτήρα, δηλαδή λέει ότι ο εμπειρικός είναι στην ολότητά του ριζωμένος στον νοητό χαρακτήρα. Δεν εισάγει την έννοια του αγαθού. Η ελευθερία, κατά τον Καντ δεν είναι αντικείμενο της γνώσης. Είναι όμως νοητή. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να πούμε ότι είμαστε ελεύθεροι, αλλά ότι νοούμε τον εαυτό μας ως ελεύθερο και ότι πράττουμε με την προϋπόθεση της ιδέας της ελευθερίας.

Η ιδέα της ελευθερίας, όμως, επειδή είναι απλό νόημα, δεν είναι αρκετή για να πράξουμε, αν δεν είχαμε συγχρόνως και την ικανότητα να πράξουμε σύμφωνα με την ιδέα της ελευθερίας, αν, δηλαδή, δεν είχαμε την ικανότητα να πράξουμε ελεύθερα. Αυτό είναι μέσα μας ένα γεγονός. Όταν, όμως, έχουμε ένα γεγονός, το οποίο είναι δυνατόν να υπάρχει μόνον υπό μια προϋπόθεση, τότε η προϋπόθεση αυτή είναι η ίδια ένα γεγονός. Η μοναδική αυτή προϋπόθεση για να πράξουμε είναι ο ηθικός νόμος, ο οποίος, κατά τον Καντ, είναι η κατηγορική προσταγή. Τον ηθικό αυτόν νόμο δεν υπάρχει κανείς που να μην τον αναγνωρίζει. Αυτό πάλι σημαίνει ότι ο ηθικός νόμος είναι γεγονός του νου. Εξάλλου χωρίς την ικανότητα της ελευθερίας ο ηθικός νόμος θα ήταν κάτι το αδύνατον. Και, όπως αναγνωρίζουμε το γεγονός του ηθικού νόμου, έτσι αναγνωρίζουμε και τη μοναδική προϋπόθεση του, δηλαδή την ικανότητα της ελευθερίας.

Ο Καντ λέει ότι από όλες τις έννοιες και ιδέες του νου, η ιδέα της ελευθερίας είναι η μόνη, που η ύπαρξή της (και όχι μόνο το νόημά της) είναι αναμφισβήτητη. Η ιδέα της ελευθερίας αποτελεί αντικειμενική πραγματικότητα, επειδή έχουμε την ικανότητα να πράττουμε σύμφωνα με αυτήν. Η ελευθερία, όμως δεν είναι μια γνωστική ικανότητα του πνεύματός μας, αλλά όρος της δυνατότητας σκέψης και πράξης, δηλαδή δεν είναι θεωρητική, αλλά ρυθμιστική ιδέα του Λόγου. Με την θεωρητική ενέργεια του νου μου γνωρίζω κάτι, με την πρακτική ενέργεια φέρω στο φως κάτι που δεν υπήρχε πριν, και τούτο είναι η πράξη. Κάθε ικανότητα όμως ενεργεί, γιατί κινείται από ορισμένα αίτια. Τα αίτια τα οποία κινούν την ελευθερία είναι παραστάσεις ή συνειδητά κίνητρα. Η ικανότητα, η οποία πράττει σύμφωνα με παραστάσεις και προσπαθεί να τις πραγματοποιήσει, διαφέρει ριζικά από την τυφλή ενέργεια των μηχανικών δυνάμεων της Φύσης και ονομάζεται βούληση. Όπου υπάρχει βούληση εκεί υπάρχει και η συνείδηση.

Συνεπώς η ελευθερία είναι βούληση, δηλαδή ικανότητα, η οποία ενεργεί και πράττει σύμφωνα με συνειδητές παραστάσεις. Σύμφωνα με τον Θεοδωρακόπουλο, η έννοια της ελευθερίας είναι δυνατόν να ορισθεί ως εξής : α) η ελευθερία είναι πρακτική, δημιουργική, ενώ η γνώση είναι θεωρητική β) Η ελευθερία είναι βούληση, ενώ η Φύση αποτελείται από μηχανικές δυνάμεις, που δεν έχουν ούτε συνείδηση ούτε βούληση και γ) η ελευθερία είναι καθαρός νους και χωρίζεται από την ετερονομία των αισθήσεων. Και, όπως η *Κριτική του*

Καθαρού Λόγου χώρισε την καθαρή εποπτεία από την εμπειρική εποπτεία, έτσι και η *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* χωρίζει την καθαρή βούληση από τα εμπειρικά δεδομένα και πιο συγκεκριμένα από την επιθυμία. Επειδή η βούληση ρυθμίζεται πάντοτε από παραστάσεις για να πράξει, είναι φανερό ότι η βούληση είναι μόνον τότε καθαρή, όταν ρυθμίζεται στην πράξη αποκλειστικώς από την παράσταση του ηθικού νόμου. Όταν αυτό δεν συμβαίνει, τότε η βούληση ρυθμίζεται από εμπειρικές παραστάσεις και η βούληση μετατρέπεται σε επιθυμία. Εκτός από τον ηθικό νόμο, όλα τα άλλα κίνητρα της βούλησης είναι εμπειρικά.

Η καθαρή βούληση είναι μόνο εκείνη που ρυθμίζεται από τον ηθικό νόμο. Ο ηθικός νόμος, όμως είναι νοητός με την προϋπόθεση της ελευθερίας. Εξάλλου και η ίδια η ελευθερία είναι νοητή μόνον με την προϋπόθεση του ηθικού νόμου. Αυτό δεν είναι ένας φαύλος κύκλος, αλλά μια σχέση διαλεκτική. Διότι, αν, *Η Κριτική του καθαρού Λόγου*, έδειξε ότι ο αισθητός κόσμος δεν είναι νοητός δίχως τις καθαρές έννοιες της διανοίας. *Η Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, δείχνει ότι ο ηθικός κόσμος, ο υπεραισθητός κόσμος με τις αξίες του, δεν είναι νοητός δίχως την ελευθερία. Ο ηθικός νόμος δίνει στην ελευθερία αντικειμενική πραγματικότητα και την κάνει αντικείμενο της πρακτικής γνώσης.

Όλη η ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος, αν αποδεικνύει ένα πράγμα είναι τούτο ότι ο άνθρωπος αγωνίζεται για να αποκτήσει την ελευθερία και την αυτονομία. Η ελευθερία του ανθρώπου έγκειται στην αυτοδέσμευση και αποκτάται με αγώνα. Η ουσία του ανθρώπου είναι ότι ζει πάντοτε σε ένα καταπιεστικό διχασμό, στον διχασμό του είναι και του δέον γενέσθαι. Η ζωή, δηλαδή του ανθρώπου σε όλους τους τομείς κινείται από αυτό που είναι σε αυτό που πρέπει να είναι. Με την επιστήμη του γίνεται ελεύθερος από την άγνοια και την αμάθεια, με την τέχνη ελευθερώνεται από όλα τα άμορφα στοιχεία που τον βασανίζουν μέσα του και τα κάνει μορφή, τους δίδει κάλλος και μέτρο, με την πολιτεία ζητάει να ελευθερωθεί από την αδικία που τον απειλεί και θέτει νόμους για να προστατεύσει τη ζωή του, με την τεχνική ζητά να ξεπεράσει τα εμπόδια της Φύσης.

Χωριστή όμως από όλα αυτά είναι η ηθική προσπάθεια και ιδιαίτερο είναι το ηθικό αγώνισμα του ανθρώπου. Με τον αγώνα τον ηθικό, ο άνθρωπος ζητά να αποκτήσει ηθική ενότητα μέσα του, δηλαδή, να αποκτήσει την αυτονομία και την ελευθερία.

Η πάλη του ανθρώπου μεταξύ ετερονομίας και αυτονομίας γεννάει την ηθική αντινομία. Ο αγώνας του ανθρώπου ανάμεσα στο πάθος και στο χρέος γεννάει μέσα του μια ηθική αντινομία. Το πάθος περιλαμβάνει μέσα του τη Φύση, ό,τι γενικά είναι αντίθετο με το χρέος, γιατί είναι αφ' εαυτού του άλογο. Το χρέος, εξάλλου, σημαίνει την ηθική απαίτηση προς τον άνθρωπο να πράξει σύμφωνα με τον ηθικό νόμο που θέτει ο νους του, ώστε η αντινομία πάθους και χρέους ανάγεται στην ετερότητα πάθους και χρέους. Από την πάλη αυτών των δύο τάσεων πηγάζει η ελευθερία το ατόμου. Αν, δηλαδή, δεν υπήρχε αυτή η αντινομία, αν υποθέσουμε ότι ο άνθρωπος ήταν μόνο λογικός, τότε δεν θα υπήρχε το ενδεχόμενο να

αλλάξει κατεύθυνση. Αυτό όμως σημαίνει ότι δεν θα είχε τη δυνατότητα της ελευθερίας, η αρετή μέσα του δεν θα υπήρχε, γιατί αυτή προκύπτει από την πάλη του χρέους, που είναι λογικό, με το πάθος, που είναι άλογο. Το γνώρισμα της ηθικής ελευθερίας, έγκειται στο ότι καλούμαστε πάντοτε να υπερνικήσουμε μέσα μας την αντινομία μεταξύ του πάθους και του χρέους, όχι όμως άπαξ και δια παντός. Το ηθικό πρόβλημα της ζωής δεν μπορεί να λυθεί με ένα και μόνον ηθικό επίτευγμα.

Η ελευθερία και η ανελευθερία του ανθρώπου είναι μεγέθη μειούμενα και αυξανόμενα. Ο άνθρωπος προχωρεί από το ένα σημείο της ελευθερίας στο άλλο, χωρίς όμως να αποκλείεται το ενδεχόμενο της πλάνης. Το σημείο της ελευθερίας, κατά τον Θεοδωρακόπουλο,⁷⁸ δεν είναι ποτέ στατικό, γιατί μόλις ο άνθρωπος υπερνικήσει την αντινομία πάθους και χρέους σε μια συγκεκριμένη στιγμή, αμέσως παρουσιάζεται η ίδια αντινομία με καινούργιο τρόπο και απαιτεί νέα προσπάθεια. Επομένως ο τελικός ηθικός σκοπός του ανθρώπου δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί με ένα μοναδικό ηθικό επίτευγμα, γιατί η ελευθερία είναι κίνηση από το μη είναι στο είναι, κατά πλατωνική έκφραση.

Όσο τέλεια και αν είναι η πρακτική μου απόκριση στο ερώτημα: «Τι και πώς πρέπει να πράξω τώρα», θα ξαναγεννηθεί το ίδιο ερώτημα. Ο άνθρωπος, βέβαια, μπορεί να γίνεται περισσότερο ελεύθερος, εφόσον αγωνίζεται, αλλά τελικά απόλυτα ελεύθερος δεν γίνεται ποτέ. Αυτό το οποίο αξιολογούμε στην ηθική πάλη είναι το πάθος. Δεν είναι το πάθος ο κατηγορούμενος της ηθικής, αλλά απλώς ο αντίθετος όρος του χρέους. Είναι αυτό που κρατάει και το χρέος σε εγρήγορση. Χωρίς το πάθος και την ενεργό προβολή του δεν είναι δυνατόν να αρχίσει ο σχηματισμός της ηθικής προσωπικότητας. Ο άνθρωπος μαραίνεται, αν δεν παλεύει με το πάθος, αλλά ζητά απλά να το εξοντώσει. Παράδειγμα ηθικής προσωπικότητας που μάχεται για την ελευθερία της ζωής είναι ο πλατωνικός Σωκράτης που λέει ότι ο άνθρωπος πρέπει να τα αντέχει όλα, όπως ένα φρουρός τοποθετημένος από το θεό.

Κατά τον Θεοδωρακόπουλο, ηθικώς η ζωή νοείται μόνον ως σύνθεση αντινομιών. Κάθε αντινομία έχει πάντοτε δύο όρους, δύο σκέλη και το ένα εναντιώνεται στο άλλο και έτσι επιδιώκει να το περιορίσει. Δεν είναι δυνατόν να αποκοπεί ο ένας όρος από τον άλλο και να γίνει κυρίαρχος. Έτσι το μίσος δεν μπορεί να κυριαρχήσει ποτέ, γιατί το περιορίζει η αγάπη, τον πόλεμο τον περιορίζει η ειρήνη, η πραγματικότητα περιορίζει τη φαντασία. Επίσης η ζωή περιορίζει το θάνατο, ο σκοπός περιορίζει την τύχη και η τύχη τον σκοπό, η ελευθερία περιορίζει την αναγκαιότητα και η αναγκαιότητα την ελευθερία, το άτομο περιορίζεται από την κοινωνία και ένας λαός από τους άλλους. Παντού μέσα στη ζωή και στον κόσμο υπάρχει η διαλεκτική αντίθεση.

---

⁷⁸ I. Θεοδωρακόπουλος, στο ίδιο, σ. 265.

Μια άλλη ηθική αντινομία είναι η αντινομία σκοπού και τύχης. Κάθε άνθρωπος που μάχεται για τον σκοπό της ζωής του, την αυτοκαταξίωση και την ελευθερία του, περιορίζεται από την τύχη, συναντάει εναντίον του την τύχη, είτε είναι αυτή φυσική είτε κοινωνική αναγκαιότητα. Για παράδειγμα ο αγώνας μου για να μορφωθώ, όσο και αν εξαρτάται από τη δική μου προσπάθεια, συνάμα εξαρτάται από ορισμένα πράγματα που συντρέχουν ή και αντιμάχονται την μόρφωσή μου π.χ. η υλική μου ανέχεια, η έλλειψη οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος από την πολιτεία κ.α. Η μάχη αυτή του ανθρώπου με την τύχη και τη μοίρα είναι συνεχής και υπάρχει τόσο στους μεγάλους σκοπούς όσο και στους μικρούς. Η μοίρα γίνεται σκληρότερη και αδυσώπητη, όσο ο άνθρωπος ωριμάζει, όσο παλεύει με αυτήν. Και αν ακόμα ο άνθρωπος υποκύψει στη δύναμη της μοίρας, εφόσον ο σκοπός του ήταν εξαρχής ηθικός, διατηρεί όλο το ηθικό του μεγαλείο, γιατί μπορεί να μην καταφέρνει να αναιρέσει την τύχη και την μοίρα, ωστόσο δεν γίνονται κυρίαρχοι της ζωής του. Αυτό το γεγονός δηλώνει ότι ο άνθρωπος βρίσκεται, κινείται πάντοτε μέσα σε όρια.

Σημαντική αντινομία στον ηθικό αγώνα του ανθρώπου είναι η αντινομία ζωής και θανάτου που είναι συγχρόνως και βιολογική αντινομία. Ο άνθρωπος, όπως προσπαθεί με το Λόγο να διασπάσει το πάθος, έτσι επιδιώκει να διασπάσει το θάνατο με τη ζωή. Ο θάνατος είτε ηθικός είτε βιολογικός είναι ο ακαταπρόσητος αρνητής της. Αυτό, όμως το αρνητικό στοιχείο της ζωής έχει και μια τεράστια δύναμη μέσα του, όχι τόσο γιατί σβήνει τη ζωή, βιολογική ηθική, πνευματική, όσο γιατί με την άρνησή της προκαλεί το έντονο φανέρωμά της. Ο φυσικός π.χ. θάνατος ενός ανθρώπου δείχνει, ότι το γένος είναι ισχυρότερο από το άτομο. Το γένος δεν παρουσιάζεται παρά μόνο με τα άτομα.

Επιπλέον, η αντινομία ζωής και θανάτου είναι ένα εσώτατο βίωμα του ανθρώπου και εκτός από τη βιολογική της σημασία προσλαμβάνει μεταφυσική και ηθική διάσταση. Η γνωριμία του ανθρώπου με το θάνατο είναι ενδόμυχη και μυστική και συνεπώς λογικά ανέκφραστη. Τον γνωρίζει ο καθένας από τον εαυτό του και με τη συνείδηση που έχει για το γεγονός αυτό δοκιμάζει μέσα του μια απέραντη μόνωση. Μέσα από τη μόνωση αυτή γίνονται φανερά δύο πράγματα: Η θνητότητα της ζωής και η αθανασία του πνεύματος. Ο άνθρωπος γίνεται τώρα πνευματική μονάδα, χωριστή από τη φυσική. Γίνεται πνευματική υπόσταση. Η δοκιμασία του θανάτου βεβαιώνει τον άνθρωπο για το αναντικατάστατο και το μοναδικό της προσωπικής του παρουσίας. Η αντινομία ζωής και θανάτου προβάλλει μέσα του τη συνείδηση της πνευματικής οντότητας και συνάμα την ηθική του προσωπικότητα. Το αυτοσυναίσθημα της ζωής εντείνεται. Η ζωή λαμβάνει αξία, τώρα θέλει κανείς να ζει όσο γίνεται πιο έντονα και αυτό σημαίνει ότι θα δημιουργεί όσο γίνεται και περισσότερο και έτσι θα νικάει το θάνατο. Η ζωή λαμβάνει απόλυτη σημασία, χάνει τη σχετική σημασία που είχε, όταν ήταν απλώς φυσική.

Κατά τον Θεοδωρακόπουλο,⁷⁹ τρία πράγματα γίνονται φανερά στην ηθική πάλη του ανθρώπου: α) η ελευθερία και η αυτοσυνειδησία της προσωπικότητας αποτελούν το κεντρικό πρόβλημα της Ηθικής. β) η ηθική πάλη του ανθρώπου για να αποκτήσει την ελευθερία του και την αυτοσυνειδησία διαδραματίζεται μέσα σε αντινομίες και γ) οι αντινομίες αυτές συνοδεύουν τη συνείδηση και τη ζωή του ανθρώπου. Όμως, η ελευθερία, το χρέος, οι αντινομίες και όλα τα σχετίζονται με την ηθική πάλη προϋποθέτουν το πρωταρχικό γεγονός της συνείδησης. Τι είναι συνείδηση, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί τόσο οριστικά και θετικά, όπως προσδιορίζουμε τους τρόπους με τους οποίους υπάρχει κι εκφράζεται η συνείδηση, γιατί η συνείδηση κρύβεται πίσω από τους τρόπους, τις μορφές που έχει για να εκφράζεται. Δεν μπορούμε άμεσα να αντικειμενικοποιήσουμε τη συνείδηση, να φέρουμε λογικώς απέναντι μας το συνειδέναι και να κάνουμε λόγο για αυτό, γιατί εκείνο ακριβώς που κάνει λόγο είναι η ίδια η συνείδηση. Για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για την συνείδηση θα έπρεπε να χωρίζεται ο εαυτός μας και να υπάρχει συνάμα ως αντικείμενο και υποκείμενο, ενώ στην πραγματικότητα ο εαυτός μας μένει πάντοτε υποκείμενο.

Η συνείδηση ή το πνεύμα είναι κάτι το άπειρο, δηλαδή απροσπέλαστο λογικώς. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι πρέπει να παραιτηθώ από τη λογική προσπάθεια να το περιχαρακώσω λογικώς. Όμως το *είναι και το γίνεσθαι*, εκείνο που ονομάζεται συνείδηση θα μείνει πάντοτε κατά ουσίαν έξω από τους λογικούς μου προσδιορισμούς, γιατί είναι λογικώς αδύνατον να αντικειμενικοποιήσω ότι ονομάζω συνείδηση. Θα αντικειμενικοποιώ πάντοτε μια συγκεκριμένη μορφή της συνείδησης, ένα ορισμένο τρόπο της παρουσίας της, ποτέ όμως την ίδια την συνείδηση, το ίδιο το πνεύμα. Η συνείδηση έχει κατεύθυνση προς το παρελθόν και προς το μέλλον, ανοίγει μέσα της την προοπτική του χρόνου και συνάμα έχει την ικανότητα να συνθέτει την ενέργειά της. Επιπλέον, η συνείδηση έχει την ικανότητα να προχωρεί από τη μια σύνθεση σε άλλη ανώτερη, όπου συνθέτει τις αντιθέσεις. Καμιά όμως σύνθεση μέσα της δεν είναι τελειωτική, αλλά έχει σχετική μόνο διάρκεια.

Η ικανότητα της συνείδησης να συνθέτει τα βήματα της πορείας της, έγκειται σε μια βασική προϋπόθεση της ελευθερίας της. Επειδή η συνείδηση κατορθώνει να συνενώνει στη νόησή της όλη τη διαδρομή, την εσωτερική διαδικασία της ζωής της, και τότε να αποφασίζει, τι πρέπει να πράξει, είναι ακριβώς τόσο ελεύθερη, όση αυτοσυνειδησία κατορθώνει να αποκτήσει με την αυτοεπιστροφή της στην ίδια την ενέργεια. Η ελευθερία, δηλαδή του συνειδέναι δεν είναι ένα πράγμα, μια κατάσταση έτοιμη, αλλά αποκτάται με εσωτερικό και συνεχή αγώνα. Για αυτό ο άνθρωπος δεν είναι, αλλά είναι δυνατόν πάντοτε να γίνει ελεύθερος, και γίνεται τόσο ελεύθερος όση εγρήγορση κατορθώνει να έχει με την αυτοεπιστροφή του νου του στον εαυτό του.

---

⁷⁹ Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, τομ. Γ : *Γνωσιολογία, ηθική φιλοσοφία, αισθητική*, Αθήναι: 1975, σ. 330.

Και το σημαντικό είναι, ότι πρέπει ο ίδιος να γνωρίζει, τι είναι χρέος του και τι δεν είναι. Για αυτό και η πραγματοποίηση της ελευθερίας είναι διαφορετική στον καθένα, είναι εσωτερική υπόθεση του καθενός. Ο άνθρωπος ως ηθική προσωπικότητα δημιουργείται έπειτα από αγώνα εσωτερικό με τον εαυτό του κυρίως και πολύ λιγότερο με τους άλλους. Η ελευθερία ορίζεται συνήθως ως ανεξαρτησία από κάτι. Αν όμως νοήσω την ανεξαρτησία ως αποδέσμευση από τα πάντα, τότε καταλήγω στην απραξία και την φυγομαχία. Ο ανεξάρτητος από τα πάντα απομονώνεται τελείως από κάθε πρόβλημα, αποκόβεται από κάθε σχέση με τη ζωή και από τους σκοπούς της και από ελεύθερος που φαίνεται να είναι, στην πραγματικότητα είναι δούλος της απραξίας και της φυγής. Ο πραγματικά ελεύθερος δεν αποφεύγει τη σχέση με τους σκοπούς και τα προβλήματα της ζωής, ούτε τη σχέση του με τους άλλους συνανθρώπους.

Κάθε όμως ο βαθμός της ελευθερίας και της αυτοσυνειδησίας είναι σχετικός. Για τον άνθρωπο που αγωνίζεται για την ελευθερία του κάθε πεπερασμένο είναι σχετικό και καθόλου ανάξιο. Ακόμη και τα ήθη μιας κοινωνίας έχουν, αν όχι όλα, πάντως τα περισσότερα μια σχετική ηθική αξία. Ο ελεύθερος άνθρωπος δεν εκμηδενίζει τις παρούσες ηθικές αξίες, αλλά παλεύει να δημιουργήσει με τη ζωή του και την παρουσία του ηθικές αξίες, οι οποίες εκτοπίζουν με τον καιρό ό,τι δεν έχει καμία ηθική αξία και όμως διατηρείται μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Η ηθική όμως αξία του πράττειν δεν εξαρτάται μόνον από το περιεχόμενό της, δηλαδή από το τι πράττω, αλλά και από το πώς το πράττω, δηλαδή από τη συνείδηση και το φρόνημα που συνοδεύει ό,τι πράττω. Το κεντρικό, βέβαια, ερώτημα που εγείρεται, είναι, ποιο είναι το κριτήριο που χωρίζει το αγαθό από το κακό φρόνημα. Ποιο είναι το κριτήριο για να χωρίσουμε την αγαθή από την κακή βούληση. Ο Καντ τονίζει ότι το ουσιώδες κάθε ηθικής αξίας των πράξεων εξαρτάται από το αν ο ηθικός νόμος προσδιορίζει άμεσα τη βούληση ή ηθικό είναι μόνο ό,τι κάνουμε από σεβασμό προς τον ηθικό νόμο ή τέλος αυτό που πράττουμε δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον άλλο ως μέσο, αλλά τον βλέπει ως αυτοσκοπό, δηλαδή, αν σεβόμαστε την αξιοπρέπεια του άλλου: «Η ηθικότητα είναι ο απαραίτητος όρος, κάτω από τον οποίο ένα έλλογο ον μπορεί να είναι αυτοσκοπός· γιατί μόνο με την ηθικότητα είναι δυνατόν να υπάρξει ως νομοθέτης ένα μέλος μέσα στο κράτος των σκοπών. Άρα η ηθικότητα και η ηθική ανθρωπότητα είναι οι μόνες που έχουν αξιοπρέπεια».⁸⁰

Κατ' ουσίαν μόνο εκείνος που εκτελεί μια πράξη γνωρίζει τον χαρακτήρα του φρονήματός του. Η συμφωνία της πράξεως με τον ηθικό νόμο δεν είναι αρκετή για να μας πείσει για την αγαθή βούληση, γιατί μπορεί να πράττει σύμφωνα με τον ηθικό νόμο από φόβο, από υπολογισμό από ιδιοτέλεια, από εγωισμό. Ως δεδομένο για να κρίνομε την πράξη του άλ-

⁸⁰ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 435 (ελλην. μετάφρ. σ. 89-90).

λου, εκτός από την ίδια την πράξη, έχουμε μόνον τον λόγο του άλλου, τη βεβαίωση του, ότι πράγματι έπραξε, όπως έπραξε, δηλαδή σύμφωνα με τον ηθικό νόμο από σεβασμό προς τον ηθικό νόμο.

Εφόσον, όμως η ηθική αξία των πράξεων του ανθρώπου εξαρτάται κατ' εξοχήν από την αγαθή βούληση και εφόσον η αγαθή βούληση είναι σχεδόν ανεξερεύνητη από τους άλλους, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος, πού στηρίζεται η πολιτεία, όταν καταδικάζει και τιμωρεί όσους αντιτάσσονται σε ό,τι αυτή ορίζει και προστατεύει ως δίκαιο; Το ερώτημα αυτό, κατά τον Θεοδωρακόπουλο, γεννιέται από τη σύγχυση που γίνεται μεταξύ ηθικής και δικαίου. Άλλο είναι η Ηθική και άλλο το Δίκαιο. Η Ηθική στηρίζεται στον ηθικό νόμο, ο οποίος καλεί τον άνθρωπο να ελευθερωθεί εσωτερικά και διδάσκει ότι το αγαθό φρόνημα πρέπει να συνοδεύει τη πράξη του ανθρώπου, που είναι σύμφωνη με τον ηθικό νόμο, τον οποίο ο νους συλλαμβάνει ως αίτημα.

Αντίθετα το δίκαιο, το θετικό δίκαιο είναι ένα σύστημα νόμων και κανόνων, τους οποίους θεσπίζει η πολιτεία, δηλαδή το σύνολο των πολιτών, και οι οποίοι προστατεύουν την ζωή, τιμή και την περιουσία των πολιτών. Το δικαίωμα, συνεπώς, που έχει η πολιτεία να τιμωρεί όσους προσβάλλουν το σύστημα των νόμων της, το αντλεί από το ίδιο το δίκαιο που έχει θεσπίσει και που δεν νοείται δίχως τον εξαναγκασμό.

Το δίκαιο το συνοδεύει ο εξαναγκασμός, δηλαδή η βία που έχει η πολιτεία να το επιβάλλει. Αντίθετα στην ηθική δεν υπάρχει εξαναγκασμός, αλλά μόνον αυταναγκασμός. Η ηθική δεν επιβάλλεται ποτέ με τον νόμο, αλλά είναι κατόρθωμα της εσωτερικής ελευθερίας του ανθρώπου, ο οποίος αυτοδεσμεύεται με τον ηθικό νόμο. Η τιμωρία που επιβάλλει η πολιτεία σε όσους αντιμάχονται σε ό,τι αυτή ορίζει ως δίκαιο, είναι το δικαίωμα προστασίας των νόμων που έχει η πολιτεία. Ο δικαστής, όταν επιβάλλει την τιμωρία δεν ασχολείται με το φρόνημα, τη βούληση του ατόμου, που αντιμάχεται με τις πράξεις του το δίκαιο. Ο δικαστής έχει ενώπιον του μόνο τα πραγματικά γεγονότα και κρίνει, αν αυτά, δηλαδή οι πράξεις του κατηγορουμένου, προσβάλλουν το νόμο.

Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Guyer,⁸¹ ο Καντ δηλώνει ότι η καθολική αρχή δικαίου είναι αδιάφορη, όσον αφορά τα κίνητρα του καθένα. Η αρχή του δικαίου απαιτεί ότι οι πράξεις μας δεν περιορίζουν την ελευθερία δράσης των άλλων και δεν αφορά τα κίνητρα που χρησιμοποιούμε για να συμμορφωνόμαστε με αυτήν την απαίτηση. Αξιώνει ότι υπάρχει κάποια συνθήκη κάτω από την οποία οι αξιώσεις δικαίου – οι αξιώσεις του καθένα για μια εξάσκηση εξωτερικής ελευθερίας, κανονικά συμβατή με μια όμοια εξάσκηση από όλους – μπορούν να πραγματοποιηθούν. Αυτή η συνθήκη είναι γενικώς η έξοδος από τη φυσική αναγκαιότητα, η εξουσία του νόμου, η παραχώρηση του δικαιώματος να αποφασίζεις στην

---

⁸¹ Paul Guyer, *Kant's System of Nature and Freedom. Selected Essays*, Oxford: Clarendon Press 2005, σ. 127.

περίπτωσή σου σε δημόσια εξουσία. Ιδιαίτερα αφορά την οριοθέτηση των συνόρων μεταξύ του δικού σου και του δικού μου. Ο Καντ ξεχωρίζει τις αξιώσεις δικαίου από τις γενικές αξιώσεις περί ηθικού δικαιώματος και ηθικού καθήκοντος. Το σίγουρο είναι ότι η συμμόρφωση με τις αξιώσεις δικαίου μπορεί και πρέπει να γίνει με εξαναγκασμό, αλλά τα ηθικά καθήκοντα δε μπορούν και δεν πρέπει να γίνουν αντικείμενο εξαναγκασμού. Ο εξαναγκασμός κάποιου να υιοθετήσει έναν ηθικά αναγκαίο σκοπό οδηγεί στην αδυναμία του εξαναγκασμένου να αντιμετωπίσει τον εαυτό του ως σκοπό, αντίθετα ο εξαναγκασμός σχετικά με τις αξιώσεις δικαίου δεν συνιστά έλλειψη σεβασμού.

Η *Μεταφυσική των Ηθών*, κάνει σαφές ότι οι αξιώσεις δικαίου είναι κατά κάποιον τρόπο ένα υποσύνολο των ηθικών μας υποχρεώσεων προς τους άλλους, γεγονός που οδήγησε πολλούς σχολιαστές να κατανοήσουν τις αξιώσεις δικαίου ως μια εφαρμογή της ανώτερης ηθικής αρχής, της κατηγορικής προσταγής ή υπαγορευμένες από τα αιτήματα της γενικής ηθικής θεωρίας του Καντ.

Η Katrin Flikschuh στο βιβλίο της *Kant and Modern Political Philosophy*,⁸² υποστηρίζει ότι ο χαρακτηρισμός του Καντ για την ελευθερία ως ιδέα της Λόγου, αποτελεί την πιο θεμελιώδη άποψη της ηθικής του θεωρίας. Παρά το γεγονός ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ αρνητικής(ανεξαρτησία του λογικού όντος από την αιτιότητα της Φύσης – υπερβατική ιδέα της ελευθερίας) και θετικής (ικανότητα του έλλογου όντος να ενεργεί βάσει κάποιων αρχών που είναι που είναι αδύνατον να είναι έγκυρες για όλους) δεν παύουν να είναι συνδεδεμένες. Παρόλο που δεν μπορούμε να έχουμε γνώσεις για την υπερβατική ελευθερία, πρέπει για πρακτικούς λόγους να υποθέσουμε ότι είναι πραγματική. Οπότε, η δυνατότητα της πρακτικής ελευθερίας βασίζεται στην ιδέα της υπερβατικής ελευθερίας.

Η συμφιλίωση μεταξύ της ιδέας της ελευθερίας ως υπέρτατης αρχής του πρακτικού Λόγου και της αρχής της αιτιότητας ως υπέρτατης θεωρητικής αρχής, επιτυγχάνεται από τον Καντ με την επίλυση της διαμάχης μεταξύ της ελευθερίας και Φύσης, λύσης που προϋποθέτει το δόγμα του υπερβατικού ιδεαλισμού και αυτό, γιατί ο Καντ αρνείται κάθε εμπειρική γνώση για την πραγματικότητα της ελευθερίας. Αν και ως έλλογα όντα είμαστε προορισμένοι να σκεφτόμαστε ότι είμαστε ελεύθεροι, δεν έχουμε γνώση της βάσης της ελευθερίας.

Ο Καντ αναγνωρίζει την αναγκαιότητα για μία υπερβατική προοπτική, αλλά αρνείται ότι μπορούμε να επιβεβαιώσουμε οτιδήποτε θετικό γι' αυτήν. Η λειτουργεί ως αρνητική ιδέα ή σαν περιοριστική αρχή. Η θεωρία περί ελευθερίας βρίσκεται στο μέσο των δύο αντιτιθέμενων θέσεων των οποίων ο Allen Wood προσφέρει μία ξεκάθαρη οριοθέτηση: Οι οπαδοί της συμβατοκρατίας πιστεύουν ότι οι πράξεις μας καθορίζονται από φυσικά αίτια, αλλά ότι επηρεάζονται και από την ηθική και την υπευθυνότητα. Οι πολέμιοι της συμβατοκρατίας

---

⁸² Katrin Flikschuh, *Kant and Modern Political Philosophy*, Cambridge: University Press, University of Essex 2000. σ. 52.

πιστεύουν ότι, αν οι πράξεις μας καθορίζονται μόνο από φυσικά αίτια, τότε οι ελεύθερες ενέργειες και η ηθική ευθύνη αποτελούν ψευδαίσθηση. Αν ο ντετερμινισμός αποτελεί αλήθεια, τότε δεν υπάρχει ελευθερία.

Ο Καντ πρεσβεύει μία ενδιάμεση θέση: πιστεύει στον ντετερμινισμό παραδεχόμενος την αιτιότητα των φυσικών γεγονότων, αλλά αποκλείει τις ανθρώπινες πράξεις από την κατηγορία των φυσικών γεγονότων. Αυτό του επιτρέπει να υποστηρίξει ότι σε αντίθεση με τα φυσικά γεγονότα, οι ανθρώπινες πράξεις είναι ελεύθερα καθορισμένες. Το αντίτιμο για αυτόν τον συμβατισμό είναι ένας καταφανέστατος δυϊσμός. Ωστόσο, ο συμβατισμός αυτός δεν καθιστά τον Καντ συμβατοκράτη, διότι η διακριτή ανάγκη για συμφιλίωση υπονοεί ότι υπάρχει ένταση μεταξύ ελευθερίας και αιτιότητας, που οι οπαδοί της συμβατοκρατίας έντονα αρνούνται. Για τους οπαδούς της συμβατοκρατίας η διάκριση μεταξύ ελεύθερης πράξης και γεγονότων αιτιότητας είναι ψυχολογική και όχι μεταφυσική. Κάθε αντιληπτή ένταση είναι απατηλή και όχι αληθινή.

Σύμφωνα με την συμβατοκρατία του Hume, για παράδειγμα, αυτό που εννοούμε με τον όρο ελευθερία είναι εντελώς κατανοητό, όταν είναι ορισμένο σωστά, και δεν χρειάζεται κανένα μεταφυσικό συλλογισμό. Μία πράξη είναι ελεύθερη, όταν δεν επεμβαίνει κανένα εξωτερικό εμπόδιο στην πραγματοποίησή της και, όταν γίνεται σύμφωνα με τις επιθυμίες του ενεργούντος και όχι σύμφωνα με τις επιθυμίες των άλλων που τους επιβάλλονται. Η απουσία εξωτερικών εμποδίων και η ικανότητα για επιλογή βάσει επιθυμιών είναι τα δύο στοιχεία, που ορίζουν την ελεύθερη πράξη των οπαδών της συμβατοκρατίας. Ωστόσο, για τον Καντ, οι επιθυμίες κάποιου αποτελούν μέρος της φαινομενικής του Φύσης και οι πράξεις που καθορίζονται από την αιτιότητα της επιθυμίας ισοδυναμούν μόνο με «σχετική ελευθερία».

Η τρίτη εναλλακτική που προτείνει ο Καντ, ανοίγει μία νέα οπτική στην αρχή της αιτιότητας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Hume, δεν υπάρχει δικαιολογία για να συνδέουμε την ιδέα της ανάγκης με την αρχή της αιτιότητας. Στη Φύση δεν παρατηρούμε αναγκαστικές σχέσεις που συνδέουν διαδοχικά αντικείμενα και γεγονότα. Γι' αυτό, το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε βάσει συνεχόμενης παρατήρησης τέτοιων διαδοχικών γεγονότων είναι μία σχέση σταθερής συνύπαρξης των στοιχείων αυτών. Αν, βέβαια, έχουμε μία τάση να συνάγουμε την ύπαρξη μιας αναγκαστικής αρχής, παρατηρώντας μία σταθερή συνύπαρξη στοιχείων, αυτό λέει περισσότερο για εμάς από ότι για την ίδια τη Φύση. Έχουμε μία ψυχολογική κλίση να αποδίδουμε αναγκαιότητα εκεί, όπου υπάρχει ομαλή διαδοχή. Η αναγκαστική διασύνδεση στη Φύση δεν είναι κάτι που το ανθρώπινο μυαλό μπορεί να παρατηρήσει, μόνον να τη διαβάσει μπορεί.

Ο Καντ, συμφωνεί με τον Hume σε ένα σημαντικό σημείο: στο ότι ο Hume επιθυμεί να φέρουμε την ιδέα της αιτιότητας στη Φύση και όχι να την αντλούμε από τη Φύση. Όμως σε

αντίθεση με τον Hume, ο Καντ επιμένει ότι υπάρχει λογική βάση στο να συνάπτουμε την ιδέα της αναγκαιότητας στην αρχή της αιτιότητας. Για τον Καντ, η αρχή της αιτιότητας δεν αναφέρεται σε μία ψυχολογική κλίση, αλλά είναι μία κατηγορία της γνώσης, που παρέχεται στη Φύση μέσω της ανθρώπινης γνώσης. Η απάντηση του Καντ στον Hume είναι μία μικρή αλλά σημαντική διόρθωση. Εκεί, όπου ο Hume υποστηρίζει ότι εφαρμόζουμε την αρχή της αιτιότητας στην εμπειρία, ο Καντ λέει ότι είναι αναγκαία προϋπόθεση της εμπειρίας. Χωρίς την ιδέα της αιτιότητας δεν θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε ένα γεγονός (αντικειμενική διαδοχή) από ένα τυχαίο γεγονός (υποκειμενική διαδοχή). Έτσι, ενώ για τον Hume η αιτιότητα είναι μία μεταγενέστερη κατάσταση, για τον Καντ είναι κάτι που προηγείται.

Ο Hume πιστεύει ότι αποδίδουμε μία σχέση αναγκαστικής σύνδεσης μεταξύ αντικειμένων και γεγονότων βάσει συνεχόμενης παρατήρησης των διαδοχικών εμφανίσεών τους. Αντίθετα, ο Καντ πιστεύει ότι η ικανότητά μας να διακρίνουμε τη διαφορά μεταξύ ενός γεγονότος και τυχαίων διαδοχικών γεγονότων προϋποθέτει την εφαρμογή της αρχής της αιτιότητας στην εμπειρία.

Σύμφωνα με τον Καντ, ο Hume χρησιμοποιεί την αρχή της αιτιότητας, παρόλο που την απορρίπτει ως λογικά αθέμιτη. Αν δεν μπορεί ο Hume να υποθέσει μία αναγκαστική σχέση σε παρατηρούμενα διαδοχικά γεγονότα, δεν θα μπορεί να αναφέρει τη διαδοχική εμφάνισή τους σαν γεγονότα. Ο Καντ και ο Hume, παρατηρεί η Katrin Flikschuh, συμφωνούν ότι η αρχή της αιτιότητας παρέχεται στη Φύση από το ανθρώπινο μυαλό, αλλά σε αντίθεση με τον Hume, ο Καντ της επισυνάπτει επιστημολογική αναγκαιότητα. Με τα λόγια του Korner, η αρχή της αιτιότητας αποτελεί μία θεωρητική ανώτατη αρχή του Καντ σχετικά με το πώς τα γνωστικά υποκείμενα συνθέτουν το βίωμα της εμπειρικής πραγματικότητας, καθώς το ζουν. Η εμπειρία, δηλαδή, δίνοντας μας υποθετικές γνώσεις διαδοχικών φυσικών γεγονότων μας δημιουργεί ερωτήματα για τις απόλυτες βάσεις των γνώσεων αυτών, μεταφέροντάς μας έτσι πέρα από την εμπειρία σε μία απόλυτα αόριστη κατάσταση. Επομένως, καταλήγει η Katrin Flikschuh ο σκοπός του Καντ δεν είναι να ερευνά διαρκή μεταφυσικά προβλήματα, αλλά χρησιμοποιεί τις αντινομίες της λογικής για να υπερασπίσει το φιλοσοφικό δόγμα του υπερβατικού ιδεαλισμού και εν προκειμένω την ιδέα της ελευθερίας σαν την μόνη λύση σε αυτές τις ανυπότακτες διαμάχες της λογικής.

Σύμφωνα με την O' Neill,⁸³ ο Καντ στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* κάνει μία στροφή από μία Μεταφυσική της ηθικής σε μία κριτική του καθαρού πρακτικού Λόγου. Η στροφή αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Καντ αντιλήφθηκε ότι μία Μεταφυσική της ηθικής, μπορεί να παρουσιάζει ελλείψεις όσον αφορά την εφαρμογή της στα ανθρώπινα όντα. Εξάλλου, ο ίδιος ο Καντ πιστεύει ότι μία πλήρης κριτική ενός πρακτικού Λόγου

---

⁸³ Onora O' Neill, *Constructions of Reason. Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge: University Press 1989, σ. 51-77.

πρέπει να αποδεικνύει την ίδια στιγμή την ενότητα του πρακτικού και θεωρητικού Λόγου σε μία κοινή αρχή, που θα είναι ένας και ο αυτός Λόγος. Η παραπάνω θέση δείχνει ότι μία επιτυχημένη κριτική στον πρακτικό Λόγο θα πρέπει προφανώς να δείχνει ότι υπάρχει μία υπέρτατη αρχή και για τον πρακτικό και τον θεωρητικό Λόγο. Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, η ανώτατη αρχή του πρακτικού Λόγου είναι η κατηγορική προσταγή. Ωστόσο, μπορεί η κατηγορική προσταγή να είναι η ανώτατη του Λόγου;

Κατά την Ο' Neill, ο ισχυρισμός ότι η κατηγορική προσταγή είναι η ανώτατη αρχή όλων των λόγων προσφέρει μια συνοπτική οπτική στο μεγαλύτερο εγχείρημα του Καντ και ρίχνει φως στο ότι η ελευθερία και η αυτονομία είναι όχι μόνο στην καρδιά της ηθικότητας, αλλά και όλων των αιτιοτήτων. Αν και η επιχειρηματολογία του Καντ, στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών* δεν είναι πάντα σαφής και επαρκής για την απόδειξη μιας τέτοιας θέσης. Πιο συγκεκριμένα η ανάλυση της ελευθερίας στην αρχή του τρίτου κεφαλαίου των *Θεμελίων* παραμένει σε ορισμένους μόνο ισχυρισμούς. Η ελευθερία είναι αρχικά καθορισμένη αρνητικά ως το αγαθό το οποίο είναι ικανό να ενεργήσει ανεξάρτητα από τους προσδιορισμούς (ντετερμινισμός) ξένου Λόγου. Η διάκριση μεταξύ φυσικής αναγκαιότητας και ελευθερίας διαγράφεται ξεκάθαρα· αλλά πρώτα πρέπει να καταλάβουμε τι είναι «ξένος Λόγος», καθώς τα κριτήρια για τη εφαρμογή του δεν είναι ξεκάθαρα. Κατά την Ο' Neill, ο Καντ δεν προσφέρει επιχειρήματα για να δείξει ότι τα ανθρώπινα όντα ή άλλα υποτιθέμενα λογικά όντα έχουν επιθυμίες, που μπορούν να λειτουργήσουν ανεξάρτητα από ξένες αιτίες.

Επιπλέον στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται σύνδεση ενός αρνητικού και ενός θετικού σχεδίου της ελευθερίας. Η θετική ελευθερία είναι κάτι παραπάνω από ανεξαρτησία από τις ξένες αιτίες. Μπορεί να είναι απύσχα σε άνομες ή άσκοπες αλλαγές, ωστόσο, αυτή είναι αρνητική ελευθερία από τη στιγμή που δεν εξαρτάται από ξένες αιτίες. Αλλά, σύμφωνα με την Ο' Neill, εφόσον, η βούληση είναι μία κατάσταση αιτιότητας, δεν μπορεί να είναι μερικά *αρνητική ελευθερία*, αν είναι ελευθερία και έτσι πρέπει να λειτουργήσει με μη ξένη αιτιότητα. Η ελεύθερη βούληση, όταν αυτή απαντάται, πρέπει να είναι ικανή να ζησει ελεύθερη τόσο *θετικά* όσο και *αρνητικά*. Πρέπει να είναι μία *δυναμική* για αυτοπροσδιορισμό ή για αυτονομία. Η παραπάνω θέση δεν έχει θεμελιωθεί επαρκώς από τα επιχειρήματα του κεφαλαίου, που αναλύει ο Καντ.

Μια άλλη θέση του Καντ είναι η συμφωνία της αυτονομίας με την κατηγορική προσταγή. Η σκέψη του Καντ καταγράφεται περίπου ως εξής: Αν υπάρχουν όντα που μπορούν να επιλέξουν ελεύθερα, η λογική που επιλέγουν είναι με βάση το νόμο, ακόμα και αν δεν καθορίζεται από ξένες αιτίες. Τα έλλογα όντα πρέπει να είναι ικανά να επιβάλλουν την αποδοχή των κανόνων στις πράξεις τους, γεγονός που αναγνωρίζει ρητά καθολικούς πρακτικούς νόμους. Ωστόσο, κατά την Ο' Neill, οι συγκρουσιακές συνδέσεις μεταξύ ορθολογι-

σμού και αυτονομίας δεν δίνονται με σαφήνεια. Ο Καντ προϋποθέτει ένα υπόβαθρο κατανόησης στο οποίο η υπέρτατη αρχή του πρακτικού Λόγου συνδέει την ανάγκη της αυτονομίας με την ικανότητα να επιλέγει κάποιος καθολικούς γνώμονες. Οι γνώμονες της αυτόνομης δράσης πρέπει να κρατούν εξίσου όλους τους λογικούς παράγοντες, όποια και αν είναι τα τυχαία και ασταθή χαρακτηριστικά τους και έτσι γίνονται καθολικοί.

Ωστόσο, από τα παραπάνω μπορούμε να βγάλουμε μόνο καθολικά συμπεράσματα για τον Λόγο: αν ο Λόγος έχει κάποια αυθεντία, αυτή διατηρείται μη διαφοροποιημένη για όλα τα λογικά όντα. Δε μαθαίνουμε ποιες είναι οι αρχές του Λόγου, ούτε γιατί διαθέτει αυθεντία. Εξίσου συμβατικό συμπέρασμα μπορούμε να βγάλουμε για τον ανθρώπινο ορθολογισμό και την ελευθερία: Αν εμείς είμαστε λογικοί με την απαιτούμενη έννοια, τότε είμαστε επίσης ελεύθεροι και επομένως, ικανοί να είμαστε αυτόνομοι και αποφασισμένοι να είμαστε ηθικοί. Εάν δεν είμαστε ορθολογιστές με την απαιτούμενη έννοια, αλλά με κάποια άλλη π.χ. την καθαρή λειτουργική έννοια, τότε θα υπάρχει ένα χάσμα μεταξύ του ορθολογισμού και της ελευθερίας μας, και το σχήμα του Καντ για την αυτονομία θα είναι άσχετο με μας.

Ο Καντ ήξερε καλά ότι το χάσμα μεταξύ ορθολογισμού και ελευθερίας δεν είχε κλείσει. Πρέπει να αποδειχθεί ότι η ελευθερία είναι επίσης συστατικό στοιχείο της βούλησης όλων των έλλογων όντων. Αλλά για τον Καντ η ελευθερία δεν αποδεικνύεται, δεν μπορούμε να συλλάβουμε την απόλυτη, ιδανική ιδέα, αλλά μπορούμε να κρατήσουμε μια κριτική οπτική από την αρχική ιδέα ή θέση. Η κριτική βασίζεται στην ικανότητα μας να στρέφουμε τις αρχικές θέσεις και έτσι να κερδίζουμε κάποια απόσταση και ανεξαρτησία από μία δεδομένη αρχική ιδέα.

Από την αρχή ο Καντ κάνει σαφές ότι η Κριτική του Λόγου πρέπει να είναι μια αναστοχαστική διαδικασία. Σε ένα μετά – κοπερνίκειο κόσμο, χωρίς απόλυτο πάνω ή κάτω δεν μπορούμε να έχουμε μία στατική εξήγηση των βάσεων του Λόγου (οποιοσδήποτε και αν είναι αυτό). Μια κριτική τοποθέτηση του Λόγου λειτουργεί με το να δείχνουμε τι χρειάζεται για να προσανατολίζουμε τη σκέψη και τη δράση με αρχές που δεν αποτυγχάνουν, ακόμα και αν χρησιμοποιηθούν καθολικά και ανταντακλαστικά. Ωστόσο, αυτή η πειθαρχία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως εξωτερικά εμπνευσμένη, είτε είναι μία αυτό – πειθαρχία είτε μία αυτονομία στη σκέψη. Η πειθαρχία στο λόγο δεν μπορεί να είναι ξένη, πρέπει να είναι αυτόνομη.

Σύμφωνα με την Ο' Neill, το χάσμα μεταξύ Λόγου και αυτονομίας κλείνει με μία αντιστροφή επιχειρηματολογία: Ο Καντ επιχειρηματολογεί όχι από τον λόγο στην αυτονομία αλλά από την αυτονομία στο λόγο. Μόνο τα αυτόνομα, αυτοπειθαρχημένα όντα μπορούν να δράσουν με αρχές που επαφίονται στις λεγόμενες αρχές του Λόγου. Ο Λόγος δεν έχει υπερβατική αυτονομία, μπορεί μόνο να διεκδικεί με κριτική και η κριτική η ίδια δεν είναι τίποτα περισσότερο από ότι η πρακτική της αυτονομίας στη σκέψη. Η αυτονομία δεν προ-

υποθέτει αλλά συνθέτει τις αρχές του Λόγου και της αυθεντίας του, επειδή, κατά την Ο' Neill, η αυθεντία του Λόγου μπορεί να εγκαθιδρυθεί από αυτόνομους, αυτοπειθαρχημένους, στη σκέψη και στη δράση ανθρώπους.

Ο Καντ έκρινε ότι το ορθολογιστικό σχήμα του Λόγου ως μαθηματική μέθοδος είναι λάθος, διότι η Φιλοσοφία δεν μπορεί να γίνει περισσότερο γεωμετρική, αναλυτική ή μαθηματική. Ο μόνος τρόπος, αν πρέπει να διακρίνουμε αρχές που έχουν αυθεντία, είτε στη σκέψη είτε στη δράση, είναι μία πειθαρχία, που απορρίπτει ως ψευδό – ορθολογικές αρχές που κάνουν τη σκέψη λογικά ατεκμηρίωτη. Η μόνη φυσική αρχή, κατά την Ο' Neill, που έχει αυθεντία είναι αυτή που επικαλείται την πειθαρχημένη αυτονομία στη σκέψη. Μία τέτοια αρχή δεν έχει καμία υπερβατική αυθεντία· καταξιώνουμε ως προσωρινή αυθεντία και βασιζόμαστε σε αυτήν, γιατί επιβιώνει αυτοκριτικά και δεν εξαρτάται από τίποτα ξένο. Η αυθεντία του Λόγου διαφέρει από τις πολιτικές ή άλλες δυνάμεις των οποίων ο Λόγος είναι ανταγωνιστικός και καταστρεπτικός.

Ο Καντ θεμελιώνει τη λειτουργική στρατηγική της αυτονομίας στη σκέψη, ξεκινώντας με τον ισχυρισμό ότι δεν υπάρχει ξένη και υπερβατική αυθεντία στη σκέψη. Η επιλογή είναι μεταξύ αυθεντίας και ανομίας, του Λόγου και της τρέλας. Η ελευθερία στη σκέψη σημαίνει υποταγή στο Λόγο, στον νόμο που δίνει ο ίδιος ο Λόγος. Επομένως, κατά την Ο' Neill, η κατηγορική προσταγή είναι η ανώτατη αρχή της ηθικότητας, όχι επειδή είναι ένας αλγόριθμος είτε στη σκέψη είτε στην πράξη, αλλά επειδή είναι θεμελιακή στρατηγική για να πειθαρχήσει η σκέψη και η δράση με τρόπους που δεν είναι τυχαίοι σε πολλές και ποικίλες περιστάσεις.⁸⁴

Η σύνδεση μεταξύ κριτικής, αυτονομίας και Λόγου, από τον Καντ δίνει μία νέα διάσταση στην ηθική του σκέψη: αποφεύγει τόσο τον εμπειρικό ιδεαλισμό, όσο και τον υπερβατικό ρεαλισμό και μιλάει περισσότερο για τις δύο σκοπιές από τις οποίες ένα λογικό ον μπορεί να αυτοθεωρηθεί· πρώτον, όσο ανήκει στον αισθητό κόσμο -το να είναι κάτω από φυσικούς νόμους (ετερονομία) και δεύτερον, όσο ανήκει στον νοητό κόσμο – το να είναι κάτω από νόμους, οι οποίοι είναι ανεξάρτητοι από τη Φύση, δεν είναι εμπειρικοί αλλά βασίζονται μόνο στο Λόγο.

Κατά τον Καντ καμιά σκοπιά δεν εξοβελίζεται. Η σκοπιά του νοητού κόσμου είναι πραγματικά απαραίτητη για να συλλάβουμε αυτή του αισθητού κόσμου. Επιμένει ότι παρά την φανερή αντίφαση, οι δύο σκοπιές είναι συμβατές: Η Φύση και η ελευθερία είναι εξίσου απαραίτητες και πρέπει να κατανοήσουμε την αναγκαιότητα του συνδυασμού στο ίδιο αντικείμενο. Στην πραγματικότητα ο Καντ, κατά την Ο' Neill, επιχειρηματολογεί για τρία σημεία. Ισχυρίζεται ότι οι δύο σκοπιές είναι απαραίτητες· η θεωρητική σκοπιά και η γνώση

---

⁸⁴ Onora O' Neill, ό.π., σ. 56.

από τη Φύση που αυτή επιτρέπει δεν είναι διαθέσιμη χωρίς την πρακτική, και τελικά τα δύο αυτά είναι συμβατά.

Συνεπώς, κατά την Ο' Neill, πρέπει να περιμένουμε δύο εξηγήσεις της δράσης. Η πρώτη, η θεωρητική εξήγηση λαμβάνει υπόψη τις δράσεις ως φυσικά γεγονότα και οφείλει να στοχεύει στο να εξηγήσει την εμφάνισή τους θα έβλεπε τη δράση ως πραγματικά ετερόνομη. Η δεύτερη, πρακτική εξήγηση θα λάβει υπόψη της, τις πράξεις ως εκφρασμένα είδη της αποφασιστικότητας της θέλησης· θα έβλεπε τη δράση ως αυτόνομη. Σε πολλές περιπτώσεις αυτός ο δυϊσμός είναι καταστροφικός. Ο Thomas Hill περιγράφει τον κίνδυνο της διαστρέβλωσης της σκέψης του Καντ με την ακόλουθη εικόνα: «Είμαστε παράξενα υβρίδια καμιά φορά κυβερνούμενα από ελεύθερα αναγνωρισμένες λογικές αρχές και μερικές φορές κρατούμενοι από τις φυσικές δυνάμεις πίσω από το λογικό έλεγχο: και το τι μας στρέφει από τη μία κατάσταση στην άλλη είναι ανεξήγητο. Δεν πρέπει να είναι μία ελεύθερη επιλογή, γιατί η δυνατότητα για την ελεύθερη επιλογή είναι το να είσαι στη μία κατάσταση περισσότερο από ότι στην άλλη».⁸⁵

Σε τέτοιες ερμηνείες (που απορρίπτει ο Hill) η εικόνα των «δύο κόσμων» αποτυγχάνει να συνδέσει τον αισθητό με το λογικό κόσμο ή το να εξηγήσει τι πως οι παράγοντες κινούνται μεταξύ τους. Κατά την Ο' Neill, ο Καντ έκανε διάκριση μεταξύ της ελεύθερης επιλογής και της άσκησης της ελεύθερης επιλογής και της άσκησης που είναι σύμφωνη με τον πρακτικό νόμο, διότι μόνο η δράση που στηρίζεται στον πρακτικό νόμο είναι πλήρως ηθική και μόνο αυτή είναι αυτόνομη.

Οι δύο αυτές οπτικές πρέπει να εκληφθούν όχι ως οντολογικά ευδιάκριτες περιοχές, μεταξύ των οποίων οι ανθρώπινοι παράγοντες πρέπει να κινούνται, αλλά ως διάκριση απαραίτητη, διότι στην πρώτη *Κριτική* του ο Καντ επανειλημμένα τονίζει, ότι από την εμπειρική σκοπιά η ανθρώπινη δράση πρέπει να λαμβάνεται ως μέρος του φυσικού κόσμου και ως αντικείμενο της φυσικής αιτιότητας. Σκοπός της επισήμανσης αυτής είναι να τονισθεί ότι όλες οι νατουραλιστικές εξηγήσεις – ακόμα και οι πιο εντυπωσιακές κάποιων νευροεπιστημόνων – είναι περιορισμένες εξηγήσεις των φαινομένων της ανθρώπινης βούλησης. Όσες εξηγήσεις προσφέρονται με όρους ενός γεγονότος και των επιδράσεών του είναι ατελείς, γιατί προϋποθέτουν μία εξήγηση του τύπου των βέβαιων αρχών. Πιο συγκεκριμένα στην ορολογία του Καντ οι εμπειρικές σχέσεις προϋποθέτουν νοητές σχέσεις.

Ο νοητός κόσμος δεν είναι ένας υπερβατικός κόσμος πέρα του πραγματικού αλλά το σύστημα των πραγματικών συνθηκών που προϋποθέτει η κατανόησή μας για τον εμπειρικό κόσμο. Αντίθετα, από την κατανόησή μας για τα φυσικά υποκείμενα, που περιορίζονται στις εμπειρικές του εκδοχές, το σχέδιο για τον εαυτό μας πρέπει να έχει ένα διττό χαρακτή-

---

⁸⁵ Onora O'Neill, ό.π., σ. 67.

ρα. Δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε τους εαυτούς μας ως μέρη της Φύσης με μία ατελή γνώση εμπειρικού χαρακτήρα. Πρέπει επίσης να βλέπουμε αυτόν τον εμπειρικό χαρακτήρα ως προϋπόθεση ενός άλλου, άγνωστου αλλά νοητού χαρακτήρα, σύμφωνα με τον Καντ.

Όταν βλέπουμε τους εαυτούς μας από τη σκοπιά του νοητού κόσμου, βλέπουμε τη δράση μας όχι ως γεγονότα που προκαλούνται από προηγούμενα γεγονότα κατευθυνόμενα από φυσικούς νόμους. Αντιθέτως, βλέπουμε τις πράξεις μας εκτελεσμένες ως φορείς του Λόγου, που έχουν προσδιορισμένη και νοητή φόρμα, παρά ως επιδράσεις από προγενέστερες ντετερμινιστικές αρχές. Η νόηση δεν είναι ευεξήγητη. Το να προσπαθήσεις να εξηγήσεις τη νόηση είναι ένα είδος κατηγορικού λάθους. Για να εξηγήσεις γιατί στις δεδομένες περιστάσεις, ο νοητός χαρακτήρας πρέπει να δώσει μόνο αυτά τα φαινόμενα και αυτόν τον εμπειρικό χαρακτήρα, υπερβαίνει όλες τις δυνάμεις του Λόγου μας, μάλιστα όλα είναι θέμα ερωτημάτων σαν να ετοιμαζόμασταν να ρωτήσουμε, γιατί το υπερβατικό υποκείμενο της εξωτερικής μας ευαίσθητης διαίσθησης δίνει διαίσθηση μόνο στο χώρο και όχι σε κάποιο άλλο μοντέλο διαίσθησης.

Ο Καντ ποτέ δεν ισχυρίστηκε ότι θα αποδείξει την ελευθερία ή ότι θα ταυτοποιήσει κάποιες αποτελεσματικές αιτίες του νοητού χαρακτήρα. Αντιθέτως η ανάλυση του Καντ για τη σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας και ντετερμινισμού αποσκοπεί στο να δούμε ότι το σύνολο των φυσικών γεγονότων, είναι προσδιορισμένο από δραστικές αιτίες και ότι η τυπική προϋπόθεση της ελεύθερης δράσης (συμπεριλαμβανομένων δραστηριοτήτων αιτιακής εξήγησης), προσδιορίζεται από νοητές αιτίες. Καντ ξεκάθαρα παρεκκλίνει από μία χομπεσιανή φυσικαλιστική εικόνα της εξατομικευμένης δράσης που προτείνει ότι «η ζωή είναι κίνηση ενός άκρου». Ο Καντ προχωρά παρακάτω και αξιώνει περισσότερα από τη δράση, καθώς υπεισέρχεται σε περιγραφές που είναι επίκαιρες και κατανοητές σε ένα δεδομένο περιβάλλον. Η εξήγηση του Καντ για τη νόηση της δράσης ξεκινά από το ισχυρισμό ότι οι δράσεις πρέπει να έχουν γνώμονες ή υποκείμενες πρακτικές αρχές. Αυτές ως υποκείμενες αρχές προσδιορίζουν τη βούληση με τον τρόπο που οι αποτελεσματικές αιτίες προσδιορίζουν οτιδήποτε.

Η καθαρά ηθική Φιλοσοφία δεν μπορεί να παραχθεί από την ανθρώπινη περίπτωση από τα «φαινόμενα της βούλησης του ανθρώπου», αλλά να μόνο να εφαρμοστεί. Δεν μπορεί να δανειστεί το ελάχιστο από την εμπειρία. Παρόλο που η ηθική Φιλοσοφία μπορεί να πάρει στοιχεία από την ανθρωπολογία δεν μπορεί να πάρει από μια πεπερασμένη κατάσταση.

Η θέληση του μη πεπερασμένου έλλογου όντος δεν μπορεί να εκτεθεί σε αντικειμενικές οριοθετήσεις και φραγμούς. «Μία τέτοια θέληση τίποτα δεν μπορεί να μετρήσει ως υπο-

χρέωση, γιατί τότε η ηθικότητα θα ήταν περιττή». ⁸⁶ Ο Καντ πάντα τοποθετεί την περίπτωση του ανθρώπινου παράγοντα στο πλαίσιο ενός μεγάλου φάσματος πιθανών τύπων, όπως ζώα ή μη λογικούς παράγοντες, πεπερασμένες λογικές βουλήσεις μεταξύ των οποίων η ανθρώπινη βούληση είναι η οικεία περίπτωση. Υπάρχουν, δηλαδή, μη λογικά όντα που δεν είναι ελεύθερα και δεν μπορούν να δράσουν ανεξάρτητα από ξένες αιτίες. Η δράση τέτοιων όντων μπορεί να εξηγηθεί θεωρητικά (από αυτούς που είναι ελεύθερα όντα) ως αποτέλεσμα βέβαιων επιθυμιών, παρορμήσεων, τάσεων, και γούστου. Οι πράξεις τους δεν είναι καταλογισμες και η πρακτική αιτιολόγηση είναι άσχετη με λογικές αρχές. Δεν καταλογίζουμε ούτε εμπειρικό ούτε νοητικό χαρακτήρα σε τέτοια μη λογικά όντα. Το ζώωδες δεν μπορεί να κατανοήσει τον εαυτό του από δύο σκοπιές.

Σύμφωνα με τον Καντ, τα πεπερασμένα έλλογα όντα κατατάσσονται ως ελεύθεροι παράγοντες. Είναι σαν τα ζώα ως προς το να δοκιμάζουν επιθυμίες, διαθέσεις, τάσεις, αλλά διαφορετικά από τα ζώα στον τρόπο με το οποίο επιλέγεται η δράση τους. Τα πεπερασμένα λογικά όντα, επειδή διαθέτουν *arbitrium liberum*, μπορούν να δράσουν ανεξάρτητα από ξένες αιτίες. Αν τέτοια όντα ικανοποιούν τις επιθυμίες τους αυτό συμβαίνει, επειδή επιλέγουν να το κάνουν. Η αυτονομία είναι το αγαθό κάθε έλλογου όντος. Η ικανότητα της αυτονομίας πηγάζει από την ικανότητα του να ενεργεί με αρχές ακόμα, και όταν οι γνώμονες της δράσης δεν ταιριάζουν με τις επιθυμίες του.

Η αυτονομία του Καντ δεν είναι υπαρξιακά ακραία ελευθερία, δεν είναι καν μία εξασθενημένη εκδοχή της υπαρξιακής ελευθερίας. Στην οπτική του Καντ δεν υπάρχει καμία πιθανότητα ελεύθερης επιλογής για αυτούς που δεν έχουν τη δυνατότητα για πρακτικό λόγο, δηλαδή για αυτονομία. Σύμφωνα με τον Καντ για να είσαι ελεύθερος από ξένες αιτίες δεν πρέπει να παραδοθείς στην αυθαιρεσία και στο ακατάληπτο, αλλά να παραχωρήσεις έδαφος δράσης σε κάτι που δεν είναι ξένο. Αυτό το πρότυπο, κατά την Ο' Neill, δεν μπορεί να επιτευχθεί με την προσκόλληση σε μία μόνο κουλτούρα και τις παραδόσεις της. Αν ο νοητός χαρακτήρας μιας δράσης δεν έχει βάση, τότε η δράση αυτή θα παρουσιάσει έλλειψη αυτονομίας. Αν, αντιθέτως, η αποκήρυξη ξένων αυθεντιών δεν αποσκοπεί στην ακατάληπτη δράση, τότε το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας οδηγεί στην αυτοπειθαρχημένη δράση.

Η εξήγηση του Καντ για την αυτονομία στη σκέψη ή στη δράση είναι θέμα του να υποκύπτεις μόνο σε αυτά τα πρότυπα που απαιτούνται. Από εκεί και πέρα οι θεμελιώδης γνώμονας της αυτονομίας, όπως και της ηθικότητας, είναι να ενεργεί κάποιος μόνο βάσει τέτοιων γνωμόνων μέσω των οποίων είναι δυνατόν να καθορισθεί ένας γνώμονας ως παγκόσμιος νόμος. Αυτή η πενιχρή αρχή δεν είναι μία υποχρέωση για να οριοθετήσει το άτομο

---

⁸⁶ Onora O' Neill, *Constructions of Reason. Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge: University Press 1989, σ. 71.

τη δράση, αλλά για να περιορίσει τη νόηση της δράσης του. Σύμφωνα με τον Καντ, αν η ανθρώπινη επιλογή δεν περιορίζεται δραστικά από αισθησιακές διαθέσεις, τότε πρέπει να καθορίζεται νοητά από αρχές της δράσης. Αν αυτές οι αρχές αυτές μπορούν να αποδώσουν τη δράση νοητά, πρέπει να κάνουν περισσότερα από το να την ευθυγραμμίζουν με τις κατηγορίες κάποιων δεδομένων κοινωνικών τάξεων. Η δύναμη της επιλογής πρέπει να συμπεριλαμβάνει τη δύναμη του αυτό - προσδιορισμού, που αρνείται την εξάρτηση από οτιδήποτε τυχαίο, εξωτερικό και μη προσδιορισμένο. Ο πλήρης αυτοπροσδιορισμός, μόνον τότε μπορεί να δράσει στον νόμο, όταν δεν θα αναφέρεται σε τίποτα τυχαίο, αλλά σε μία αρχή που μπορεί να δράσει σε οποιοδήποτε λογικό ον, οποιαδήποτε και αν είναι τα ιδιαίτερα εμπειρικά χαρακτηριστικά του όντος αυτού. Ο προσδιορισμός, τονίζει η Ο' Neill, είναι θέμα όχι ακραίας ελευθερίας αλλά της δυνατότητας να εφαρμόζεις την κατηγορική προσταγή. Αυτή είναι «η δύναμη του καθαρού Λόγου το ότι είναι πρακτικές για τον εαυτό του· από τη στιγμή που οι γνώμονες του ανθρώπου βασίζονται σε αντικειμενικό έδαφος, δεν συμφωνούν με την υποκειμενική βάση, και ο καθαρός πρακτικός Λόγος μπορεί να θεσπίσει αυτό το νόμο μόνο ως επιταγή».⁸⁷

Η Ο' Neill υποστηρίζει την άποψη ότι το άλλο πρόσωπο της καντιανής αυτονομίας είναι η ηθική και όχι η ανεξαρτησία από την ηθική· ούτε η αυτονομία ούτε η ηθική πραγματοποιούνται πλήρως στη ζωή των πεπερασμένων όντων, ούτε και γνωρίζουμε πότε και πόσο καλά θα επιτευχθούν. Το φαινομενικό εμπειρικό πρόσωπο του ανθρώπινου χαρακτήρα είναι μόνο μία ένδειξη του υποκειμένου νοητού χαρακτήρα. Γι' αυτό το λόγο η ανθρώπινη δράση θα είναι νοητή μόνο σχετικά με βέβαιες προϋποθέσεις για τις επιθυμίες και τις τάσεις, τους τύπους ζωής και τις παραδόσεις.

Αναμφίβολα ο Καντ αναλογίζεται ότι δεν ξέρουμε, αν δοκιμάστηκαν ποτέ πλήρως ηθικές ή αυτόνομες λογικές πράξεις. Η γνώση ωστόσο, δεν είναι ο στόχος του πρακτικού Λόγου. Επιζητώντας να κάνουμε τις πράξεις μας νοητές δεν χρειαζόμαστε απόδειξη της ευτυχίας. Κατά την Ο' Neill, χρειάζεται μόνο να ευθυγραμμίσουμε τη δράση μας με αυτό που θα γινόταν από κάποιον του οποίου οι γνώμονες είναι πλήρως αυτόνομοι. Όταν ο εμπειρικός χαρακτήρας μίας πράξης είναι τέτοιος, ώστε να μπορεί να παρουσιάσει ένα πλήρως αυτόνομο νοητό χαρακτήρα, η πράξη αυτή του πεπερασμένου λογικού όντος είναι αυτόνομη. Όσοι πιστεύουν ότι η αυτονομία είναι δικαιολογημένα αναπόσπαστη από την ηθική, σύμφωνα με την Ο' Neill, δεν μπορούν να υιοθετήσουν μονομερώς την εμπειρική εξήγηση του κόσμου.

Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης σχετικά με την αρχή της αυτονομίας και της θέσης της στο ηθικώς πράττειν, κινείται και η ανάλυση της Σταυρούλας Τσινόρεμα στο άρθρο της «Η βιοηθική

---

⁸⁷ Onora O' Neill, ό.π., σ. 77.

και η σύγχρονη κριτική της πράξης». ⁸⁸ Καθώς η εμπειρική πραγματικότητα εξετάζεται πλέον υπό το φως των αλματωδών προόδων της επιστήμης και της τεχνολογίας. Όπως η ίδια αναφέρει «η διαμεσολάβηση Φύσης και τέχνης, αυτοφυσούς και κατασκευασμένου, είναι μία ιστορική «καθολικότητα», και η σημερινή συγκυρία αποτελεί μέρος και συνέχισή της». ⁸⁹ Η ιστορική αυτή συγκυρία απαιτεί μία ανανεωμένη και ιστορικά ευαίσθητη κατανόηση της διαμεσολάβησης του φυσικού και του τεχνικού ή με άλλα λόγια του «δεδομένου» ως οργανική μας Φύση και του «τεχνικού» ως προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Κατά την Τσινόρεμα είναι σφάλμα να εξομοιώνεται το *γνωσιακό σθένος* της επιστήμης με την ηθική αξιολόγηση και νομιμοποίηση της. Μία τέτοια θέση είναι επιστημολογικά διαβλητή και ηθικο-κοινωνικά επισφαλής και αυτό, γιατί οι δύο χώροι χρησιμοποιούν διαφορετικούς τύπους γλώσσας. Η επιστήμη αξιοποιεί τον περιγραφικό-εξηγητικό λόγο, ενώ η ηθική τον κανονιστικό λόγο. Και μεταξύ των δύο δεν μπορούν να υπάρξουν σχέσεις λογικής συνεπαγωγής. Οι ηθικές αποφάσεις δεν μπορούν να συναχθούν με αλγοριθμικό τρόπο από επιστημονικά γεγονότα. Μια πρόσθετη έρευνα λ.χ. στην ιατρική δεν μπορεί να απαντήσει στα ιατρικά ηθικά προβλήματα.

Η ηθική θεωρία, κατά την Τσινόρεμα, επιδιώκει να αξιολογήσει κριτικά και να δικαιολογήσει πως θεμελιώνονται οι αξίες και οι κανόνες της ανθρώπινης δράσης, ενώ η επιστημονική εξήγηση ανακαλύπτει τις αιτίες που προκαλούν αυτή την δράση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα επιστημονικά δεδομένα είναι άσχετα από τα ηθικά ζητήματα. Τα επιστημονικά δεδομένα βοηθούν αναμφίβολα στη διαλεύκανση των ηθικών διλημμάτων, αλλά όπως η ίδια τονίζει: «Αλλά, όση επιστημονική γνώση και αν έχουμε κατακτήσει, δεν μπορούμε να πραγματευθούμε κανονιστικά θέματα χωρίς να τα συσχετίσουμε με κανονιστικές θέσεις». ⁹⁰

Ο εγγενής αυτός κανονιστικός χαρακτήρας της ηθικής, που είναι καταρχάς *πρακτικός*, δηλαδή συλλογισμός με τον οποίο καθοδηγούμε τη δραστηριότητά μας, θεμελιώνει την αυτονομία της ηθικής. Οι δρώντες ενεργούν υπεύθυνα και μπορούν να καταστρώνουν σχέδια, να δικαιολογούν τις πράξεις τους, να προβαίνουν σε επιλογές, ώστε να αυξάνουν τις πιθανότητες να επιτυγχάνουν τους στόχους τους. Ορισμένες πράξεις απαιτούνται μόνον υποθετικά υπό την προϋπόθεση ότι οι δρώντες επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν μέσω αυτών συγκεκριμένες επιθυμίες. Η λογική που καθορίζει αυτές τις πράξεις προϋποθέτει ένα στοχασμό γύρω από τα μέσα που είναι κατάλληλα προκειμένου να επιτευχθεί ένας δεδομένος σκοπός. Εάν αυτός ο στοχασμός διατυπώνεται με τη μορφή μιας αιτιακής ακολουθί-

⁸⁸ Σταυρούλα Τσινόρεμα, «Η βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης», *Δευκαλίων* 24/2 (2006), σ. 213-250.

⁸⁹ Σταυρούλα Τσινόρεμα, στο ίδιο, σ. 220.

⁹⁰ Σταυρούλα Τσινόρεμα, στο ίδιο, σ. 221.

ας συμβάντων (λ.χ. «εάν θέλεις το χ, τότε πράξε ψ»), τότε αποτελεί μια υποθετική προστακτική.

Η δραστηριότητα που ακολουθεί τέτοιους υποθετικούς πρακτικούς κανόνες συγκροτεί σχέσεις οι οποίες αναφέρονται στην επιδεξιότητα του δράντος κατά την επιλογή των μέσων, για την μεγιστοποίηση του ιδιαίτερου οφέλους του κάθε ενός. Οι κανόνες αυτοί της φρόνησης προσανατολίζονται κυρίως προς την προσωπική ευημερία του συγκεκριμένου υποκειμένου που ενεργεί, η οποία τίθεται ως σκοπός του πράττειν και αφορά και άλλες επιμέρους σκοποθεσίες. Συνεπώς, οι υποκειμενικοί αυτοί κανόνες της φρόνησης έχουν πραγματιστικό χαρακτήρα.

Ο πραγματιστικός αυτός χαρακτήρας της φρόνησης δεν αποτελεί εγγύηση ότι η συγκεκριμένη πράξη είναι και ηθική. Διότι υπάρχουν ηθικά καλοί και κακοί λόγοι για την δράση, όπως υπάρχουν ηθικά καλοί και κακοί σκοποί. Ο πραγματιστικός υποθετικός συλλογισμός ενεργοποιεί και προτρέπει τη δράση, όπως και ο ηθικός συλλογισμός, αλλά δεν μπορεί να δείξει ότι οι σκοποί της δράσης δεν είναι αυθαίρετοι. Με άλλα λόγια δεν μπορεί να αποδείξει ότι οι σκοποί είναι έλλογοι. Η υποθετική φρονησιακή σκέψη προϋποθέτει, βέβαια, ότι οι στόχοι και οι σκοποί είναι λογικά συνεπείς μεταξύ τους, ότι δηλαδή εναρμονίζονται και συντονίζονται προς έναν σκοπό, ωστόσο ο περιορισμός αυτός δεν αποδεικνύει ότι οι λόγοι και οι σκοποί της συγκεκριμένης δράσης είναι ορθοί, κάτι που είναι απαραίτητο στην ηθική.

Η αυτονομία της ηθικής, σύμφωνα με την Τσινόμερα, δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη φρονησιακή-πραγματιστική σκέψη που οδηγεί σε μία υποθετική προσταγή της μορφής «εάν-τότε» (Ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας, για παράδειγμα, αποτελεί δείγμα πραγματιστικής σκέψης δεν συγκαταλέγεται όμως στους ηθικούς κανόνες). Η αυτονομία της ηθικής μετασχηματίζει το υποκειμενικό πράττειν σε ηθικό πράττειν. Η αυτονομία προϋποθέτει τη δυνατότητα να πράττουμε διαφορετικά από τις επιταγές της φρόνησης, προϋποθέτει την ελευθερία. Και η ελευθερία ως δομικό στοιχείο των έλλογων όντων, συνιστά μία διαδικασία επιλογής της δράσης με γνώμονα όχι το ατομικό όφελος αλλά το συλλογικό. Η ελεύθερη πράξη ανάγει το ατομικό σε καθολικό.

Σύμφωνα με την Τσινόμερα, ο πρακτικός συλλογισμός της ηθικής επιτάσσει την αρχή της καθολίκευσης, η οποία και προσδιορίζει την «αυτο-κατανόηση της νεώτερης ηθικής συνείδησης από την εποχή του Καντ».⁹¹ Με άλλα λόγια η ηθική κρίση ενεργοποιεί την πράξη με τρόπο, ώστε οι επιταγές της να υπάγονται στην αρχή της καθολίκευσης. Ένας ηθικός πρακτικός Λόγος δεν μπορεί να είναι Λόγος μόνο για ένα συγκεκριμένο άτομο. Εάν, δηλαδή, κάποιος χρησιμοποιεί μια πρακτική κρίση που υπαγορεύεται από Λόγους, που δεν

---

⁹¹ Σταυρούλα Τσινόμερα, στο ίδιο, σ. 230.

είναι απλώς υποκειμενικοί, αλλά διεκδικούν κάποιου είδους αντικειμενική ισχύ, τότε αυτός είναι λογικά δεσμευμένος να αποδεχθεί ότι οι λόγοι, που υπαγορεύουν την εξυπηρέτηση συμφέροντος των άλλων ανθρώπων, είναι εξίσου αντικειμενικοί. Οι πρακτικές ηθικές αρχές προϋποθέτουν ότι αυτοί που τις παρέχουν, πρέπει να γνωρίζουν ότι οι αποδέκτες τους θα μπορούσαν να υιοθετήσουν εκούσια αυτές τις αρχές.

Η αρχή της καθολίκευσης, σύμφωνα με την κ. Τσινόρεμα δεν σημαίνει ότι μπορούμε να δίνουμε στους άλλους Λόγους για την υιοθέτηση αρχών τους οποίους οι άλλοι δεν μπορούν να ακολουθήσουν. Η ίδια δίνει μία σαφή εξήγηση της θέσης της: «Η μεθοδολογική αξίωση της καθολίκευσης δεν σημαίνει να βρούμε αρχές που καθένας να μπορεί να εφαρμόζει σε όλες τις δυνατές περιπτώσεις και όλες τις περιοχές δράσης, δηλαδή απόλυτες αρχές. Σημαίνει αντιθέτως, να προσδιορίσουμε αρχές που να μπορούν να υιοθετηθούν από όλους όσοι θα μπορούσαν να βρίσκονται στην ηθικά συναφή θέση. Αυτό σημαίνει η καντιανή ρήση, κάθε δρών να μπορεί να θέλει να ισχύσει η υποκειμενική αρχή της πράξης του ως «αρχή μίας καθολικής νομοθεσίας» ή «ως καθολικός νόμος».⁹² Ο Καθολικεύσιμος πυρήνας της ηθικής εκφράζει αυτό που πρέπει να γίνει (το οποίο εμείς θα επιθυμούσαμε ως καθολικό τρόπο πράξης), το ηθικό «δέον», το οποίο στηρίζεται στη βάση της αμοιβαιότητας, που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις και που δεν μπορούμε να απορρίψουμε, διότι μας προκαλεί αισθήματα ενοχής (κοινωνική περιφρόνηση-αυτοπεριφρόνηση).

Επιπλέον, αναφέρει η Τσινόρεμα ότι η θεμελίωση της ηθικής είναι *αναστοχαστική*, πράγμα που σημαίνει ότι μόνον με το μέσο του Λόγου μπορεί να νομιμοποιεί τις βασικές κανονιστικές αρχές της «εκ των έσω». Η ηθική δεσμευτικότητα προκύπτει αναστοχαστικά, όταν, δηλαδή, απορριφθούν οι εξωτερικές πηγές αυθεντίας και η ηθική σκέψη στραφεί από την μεταφυσική αναζήτηση ισχυρών θεμελίων στην ιδέα του *έλλογου αυτενεργού* υποκειμένου, που ενεργεί στην βάση της κοινωνικής αμοιβαιότητας, με τα άλλα υποκείμενα.

Η αναστοχαστική διαδικασία με τη σειρά της προϋποθέτει αλλά παράλληλα θεμελιώνει την αυτονομία της ηθικής πράξης. Το αυτόνομο άτομο ενεργώντας αναστοχαστικά αποδεσμεύεται από εξωτερικές πιέσεις ή καθορισμούς, οι αποφάσεις και οι πράξεις του είναι ανεξάρτητες. Ωστόσο, παρατηρεί η Τσινόρεμα, μία ανεξάρτητη ατομική πράξη δε μπορεί να είναι ηθική ή ανήθική, εγωιστική ή αλτρουιστική ηθικά αποδεκτή ή απαράδεκτη. Απεναντίας μία ανεξάρτητη πράξη πρέπει να φέρει αξιακά χαρακτηριστικά θετικά ή αρνητικά. Η αυτονομία που θεμελιώνει την ηθική κρίση δεν μπορεί να είναι μία ατομιστική αρχή.

Η αυτονομία, που θεμελιώνει την ηθική κρίση έχει ένα δεσμευτικό ρόλο, κατά την διαδικασία της καθολικής νομοθεσίας. Ο ηθικά δηλαδή δρών είναι αυτόνομος βάσει της ικανότητας του να νομοθετεί αλλά παράλληλα να δεσμεύεται ο ίδιος από τον καθολικό νόμο.

---

⁹² Σταυρούλα Τσινόρεμα, στο ίδιο, σ. 231.

Είμαστε αυτόνομοι, όταν οι αρχές της αυτόνομης πράξης μπορούν να ισχύσουν καθολικά για όλους τους ανθρώπους. Συνεπώς, κατά την Τσινόρεμα, η έννοια της αυτονομίας είναι συνυφασμένη με την ηθική υποχρέωση και όχι με την ατομική αυτο-έκφραση. Η αυτόνομη βούληση συμμορφώνεται με συγκεκριμένες ηθικο-πρακτικές αρχές. Με άλλα λόγια το αξίωμα της αυτονομίας αποτελεί δέσμευση ως προς τις αρχές που μπορούν να γίνουν καθολικά αποδεχτές από όλους. Το αξίωμα της αυτονομίας, σύμφωνα με την Τσινόρεμα, ουσιαστικά εκφράζει ένα αίτημα συντονισμού της πράξης μεταξύ δρώντων, που έχουν τη δύναμη να θέτουν και να πραγματώνουν σκοπούς (ακόμα και αν κινούνται από διαφορετικούς σκοπούς). Συνεπώς η έννοια της αυτονομίας η οποία συναρτάται με την ηθικότητα είναι όρος της πράξης και όχι εμπειρικός προσδιορισμός ή αποτέλεσμα της. Συνιστά μια δέσμευση ως προς το ποιοι κανόνες της πράξης μπορούν να επιλεγούν από όλους, δηλαδή ποιοι κανόνες είναι καθολικεύσιμοι. Με καντιανούς όρους η αυτονομία είναι το ενέργημα της αφαίρεσης από συγκυριακούς ή ηθικά αυθαίρετους καθορισμούς και η δέσμευση, σύμφωνα με αρχές που έχουν τη μορφή *καθολικού νόμου*. Δημιουργείται, κατά συνέπεια, ένας νέος τύπος ζωής, όπου υπάρχει αναγνώριση και σεβασμός απέναντι στους άλλους και στα δικαιώματά τους.

Η αρχή της αυτονομίας, κατά την Τσινόρεμα, δεν διασφαλίζει μόνο τον σεβασμό της ανθρώπινης υπόστασης των δρώντων, αλλά και τον σεβασμό της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας και ατομικότητάς τους. Με άλλα λόγια, όταν αντιμετωπίζουμε τους άλλους ως πρόσωπα σημαίνει να τους αντιμετωπίζουμε έτσι *ώστε να μπορούν να είναι αυτόνομοι*. Οι αρχές, δηλαδή, που θέτουμε να δείχνουν ευαισθησία απέναντι στους προσανατολισμούς και στους σκοπούς των δρώντων προσώπων, ώστε να διευκολύνεται το αίτημα του αυτοπροσδιορισμού και να επιτυγχάνεται η υπεύθυνη στάση. Και αυτό απαιτείται, επειδή στην ηθική έχουμε να κάνουμε με συγκεκριμένους άλλους και όχι με αφηρημένα όντα που δυνητικά θα μπορούσαν να υιοθετήσουν κάποιες αρχές.

Η εφαρμογή του ηθικού αξιώματος της αυτονομίας, σημαίνει ότι αντιμετωπίζουμε τους άλλους ως πρόσωπα, που μπορούν να είναι αυτόνομα. Με άλλα λόγια η αρχή της αυτονομίας απαιτεί να αντιμετωπίζουμε τα ανθρώπινα όντα ως *πρόσωπα*, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει όχι μόνο να μη τους χρησιμοποιούμε αλλά και να λαμβάνουμε υπόψη μας τις ιδιαίτερες ικανότητές τους για αυτονομία, μέσα σε ένα κόσμο αναμφίβολα πολύπλοκο και στον οποίο υπάρχει η ενδεχομενικότητα. Αποτελεί μέρος του αιτήματος του σεβασμού της αυτονομίας να αντιμετωπίζουμε τους άλλους ως πρόσωπα με τους δικούς τους στόχους. Ο σεβασμός της αυτονομίας δεν συνεπάγεται ηθική απολυταρχία.

Ο εξαναγκασμός και η εξαπάτηση δεν συνυφαίνονται με τον σεβασμό της αυτονομίας. Αντιθέτως η αρχή της αυτονομίας αποτελεί, κατά την συγγραφέα, «θεμελιακή έννοια για την απόρριψη του εξαναγκασμού και της εξαπάτησης».⁹³

Εκείνος που αξιώνει μία αρχή εξαναγκασμού ως «καθολικό νόμο» πρέπει επίσης να αξιώνει ότι και κάθε άλλος μπορεί να ασκεί βία ή εκφοβισμό. Συνήθως, όμως τονίζει η Τσινόρεμα αυτός που εξαναγκάζει δεν μπορεί να θέλει να ισχύει ο εξαναγκασμός ως καθολική αρχή, διότι μία καθολική δέσμευση υπέρ του εξαναγκασμού συγκρούεται με τις προϋποθέσεις της. Κατά ανάλογο τρόπο η εξαπάτηση ως ηθική αρχή της πράξης αποκλείεται, γιατί έρχεται σε αντίφαση με την αρχή της καθολικότητας, που υπαγορεύει το αξίωμα της αυτονομίας. Εάν, όλοι εξαπατούσαν τους άλλους διαρκώς, η εξαπάτηση θα ήταν καθολικό γεγονός και κανείς δεν θα πίστευε σε υποσχέσεις, ακόμα και στις πιο ειλικρινείς. Επιπλέον ο εξαπατών θα επιδίωκε από τη μια να εξαπατά και από την άλλη να απαγορεύει την εξαπάτηση ως καθολικό νόμο, επιδίωξη άκρως αντιφατική. Στην πράξη, όποιος εξαπατά, απλώς κάνει εξαίρεση για τον εαυτό του.

Η απόρριψη του εξαναγκασμού και της εξαπάτησης από το δεσμευτικό πλαίσιο της αυτόνομης ηθικής πράξης αφήνει το περιθώριο της δημιουργίας ενός κανονιστικού πλαισίου, εντός του οποίου αναπτύσσονται άλλες ουσιαστικές ηθικές αρχές, που έχουν ιδιαίτερη σημαντική θέση, τόσο στην επιστημονική δραστηριότητα, όσο και στην κοινωνική πρακτική εν γένει, και σχετίζονται με τον σεβασμό της προσωπικότητας του ατόμου. Οι αρχές αυτές εξειδικεύονται σε υποχρεώσεις και δικαιώματα ελευθερίας, ιδιωτικότητας, εμπιστοσύνης, ενήμερης συγκατάθεσης.

Η υπεράσπιση των «επιμέρους» ηθικών αρχών προϋποθέτει, σύμφωνα με την Τσινόρεμα την υπεράσπιση άλλων ηθικών αρχών, που αποτελούν τους όρους τους. Για παράδειγμα στην περίπτωση της *ενήμερης συγκατάθεσης* (λ.χ. η συγκατάθεση για τη διενέργεια μίας γενετικής εξέτασης), η ελεύθερη πληροφόρηση προϋποθέτει την αξία της ελευθερίας του Λόγου, του σεβασμού της ελεύθερης και αβίαστης επικοινωνίας και της δημοσιότητας. Οι ηθικές αρχές, συνεπώς, έχουν *δεοντική* δομή, συνδέονται δηλαδή με συστηματικές σχέσεις μεταξύ τους.

Ωστόσο, τονίζει η συγγραφέας, ότι συχνά στον χώρο της «εφαρμοσμένης ηθικής» παραβλέπεται αυτή η δεοντική σύνδεση των ηθικών αρχών. Συχνά (π.χ. σε περιπτώσεις ιατρικής θεραπείας) το ατομικό δικαίωμα της επιλογής εξομοιώνεται με το ηθικό αξίωμα της αυτονομίας. Η προσωπική επιλογή συχνά αποκτά εσφαλμένα ηθικό κύρος όπως η ίδια αναφέρει: «Από το ατομικό αυτό δικαίωμα συνάγουν την υποχρέωση των θεραπόντων να πράττουν σύμφωνα με την προτίμηση του ασθενούς. Όμως αυτή η ατομιστικά συρρικνω-

---

⁹³ Σταυρούλα Τσινόρεμα, στο ίδιο, σ. 231.

μένη εκδοχή της αυτονομίας, ως ατομική συγκατάθεση, και εν τέλει προτίμηση, αδυνατίζει ανεπίτρεπτα το σύνθετο κανονιστικό φορτίο της έννοιας ως κριτηρίου ηθικής δικαιολόγησης. Αποκομμένη από το ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης και δικαιολόγησής της χάνει τη συνοχή της, και μπορεί να βρεθεί σε απροσπέλαστες αντινομίες, με άλλες αρχές (όπως εκείνης της ισότητας, της μη βλάβης ή της αγαθοπραξίας κ.τ.λ.).⁹⁴

Οι ατομικές επιλογές δεν μπορούν να διεκδικήσουν χώρο στην ηθική αξιολόγηση, οι οποίες συχνά οδηγούν σε ηθικά αμφιλεγόμενες μορφές ατομισμού. Ο κίνδυνος που διαφαίνεται από μία ενδεχόμενη αναγωγή της *ατομιστικής αυτονομίας* σε κανονιστική αρχή της αυτονομίας, αναμφίβολα θα απειλήσει θεμελιώδεις όρους της κοινωνικής ζωής και θα οδηγήσει σε λογικές αντινομίες το θεωρητικό υπόβαθρο του ηθικοκοινωνικού πράττειν. Η ατομική συγκατάθεση και οι ατομικές ελευθερίες, καταλήγει η αρθρογράφος, προκειμένου να διαδραματίσουν ένα αξιακό ρόλο στην καθοδήγηση της πράξης, απαιτείται να αναπτυχθούν δεσμευτικά και να δικαιολογηθούν. Στην ηθική σκέψη του Locke και του Καντ κατοχυρώνονται από ένα κανονιστικό πλαίσιο που υπαγορεύει η ιδέα της ελευθερίας και της ισότητας των δρώντων. Εάν τα ατομικά δικαιώματα και οι ατομικές ελευθερίες αποκοπούν από τη γενέτειρα θέση τους, αδυνατίζει η ισχύς της εκφοράς του και καταλήγουν σε κατασκευαστική αυθαιρεσία.

Η έννοια της αυτονομίας, που είναι συναφής με την ηθική αξιολόγηση συναρτάται με τους όρους που προστατεύει (ελευθερία-ισότητα). Η αυτονομία, κατά τη συγγραφέα, δεν έχει αξία, επειδή οδηγεί στο προσδοκώμενο αποτέλεσμα, αλλά, επειδή είναι όροι για κάθε υποκειμενική επιλογή και πράξη. Και, εφόσον οι ηθικές πράξεις εντοπίζονται σε κοινωνικές μορφές ζωής, είναι εύλογο μία καταπιεστική μορφή κοινωνικοποίησης να υπονομεύσει την αυτονομία των προσώπων, με την σύνθλιψη εκείνων των ικανοτήτων που είναι ουσιαστικές για την αυτονομία. Ο περιορισμός της αυτονομίας, σύμφωνα με την Τσινόμερα, προκύπτει από την ένταση του υποκειμένου με τους κοινωνικούς «μηχανισμούς», μέσω των εξουσιαστικών σχέσεων, τη χειραγώγηση και την αναπαραγωγή κοινωνικών διακρίσεων, τις πατερναλιστικές σχέσεις και τον ευτελισμό των ανίσχυρων. Συνεπώς, η εγκαθίδρυση και ενεργοποίηση πρακτικών, που θα εξασφαλίζουν και θα συντηρούν τις βασικές ικανότητες για ελεύθερη σκέψη και αυτοκαθορισμό, αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της ύπαρξης και της εφαρμογής της αυτονομίας ως βεβαιωτικής αρχής του ηθικού κοινωνικού-πολιτικού πράττειν.

Παρότι η έννοια της αυτονομίας, όπως επισημαίνει η Ο □□ Neill στο βιβλίο της, *''Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική''* υπάρχει ήδη από την αρχαιότητα, η σύλληψη

---

⁹⁴ Σταυρούλα Τσινόμερα, στο ίδιο, σ. 232.

της ατομικής αυτονομίας,⁹⁵ δεν είναι τόσο παλιά. Ο όρος αυτονομία απέκτησε μια καινούρια πολιτική χρήση στην πρόμη νεωτερικότητα και ο αντίκτυπός της στη σύγχρονη φιλοσοφική και πολιτική σκέψη οφείλεται, κατά πολλούς, στον κεντρικό ρόλο που της απέδωσε ο Καντ στην ηθική του Φιλοσοφία. Ενώ, δηλαδή, ο Καντ θεωρούσε, όπως είναι γνωστό, ότι η αυτονομία είναι θεμελιώδης για την ηθικότητα, Ο John Stuart Mill, διαπιστώνει ότι στις σύγχρονες εργασίες, η αυτονομία θεωρείται θεμελιώδης για τους ατομικούς δρώντες και όχι για την ηθικότητα. Η ιδέα πως η αυτονομία είναι θεμελιώδης για την ηθικότητα εισάγεται σε δεύτερο επίπεδο, με βάση τη σημασία της προστασίας, του σεβασμού και της ενίσχυσης της ατομικής αυτονομίας. Η ατομική αυτονομία παρουσιάζεται σε γενικές γραμμές σαν μια ικανότητα ή ένα γνώρισμα, το οποίο χαρακτηρίζει τα υποκείμενα σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, και το οποίο θα εκδηλώσουν ενεργώντας ανεξάρτητα, με τον ορθό και κατάλληλο τρόπο.

Η κεντρική δυσκολία της ερμηνείας της ατομικής αυτονομίας, κατά την Ο' Neill, είναι ότι οι εκφραστές της έχουν εν γένει μια φυσιοκρατική απτική για την ανθρώπινη δράση. Ο John Stuart Mill ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να ενσωματώσει μια θεώρηση της ατομικής αυτονομίας σε ένα φυσιοκρατικό πλαίσιο. Σε πολλά κείμενά του ειδικά στο *Περί Ελευθερίας*,⁹⁶ επιχειρεί την πρώτη και πιο διάσημη απόπειρα να θέσει μια σύλληψη της ατομικής αυτονομίας μέσα σε ένα φυσιοκρατικό πλαίσιο. Το ενδιαφέρον, που στις μέρες μας αποδίδεται στην ατομική ή προσωπική αυτονομία, οφείλεται, κατά την Ο' Neill περισσότερο στον Mill παρά στον Καντ, παρότι πολλοί από τους οπαδούς της επικαλούνται ή επιζητούν τη στήριξη του Καντ.

Οι φυσιοκράτες εξετάζουν τις ανθρώπινες δράσεις, όπως αυτές προκαλούνται από τις φυσικές καταστάσεις και τα γεγονότα και συγκεκριμένα από τις επιθυμίες και τις πεποιθήσεις. Αν, όμως επιδιώκουν να εντάξουν μια σύλληψη της αυτονομίας εντός του φυσιοκρατικού πεδίου δράσης, τότε, κατά την Ο' Neill, □□⁹⁷ πρέπει να δείξουν τι τύπου γεγονότα επιτρέπουν σε μια πράξη να θεωρείται ανεξάρτητη και εν ολίγοις ποια είδη εξάρτησης καθιστούν μια πράξη αυτόνομη. Αν γίνει αποδεκτή μια φυσιοκρατική ερμηνεία της ανθρώπινης δράσης, τότε καθίσταται προβληματική η άποψη σύμφωνα με την οποία οι επιλογές ή η δράση είναι ανεξάρτητες κατά ένα ηθικά σημαίνοντα τρόπο, απλά και μόνο επειδή έχουν κάποια ιδιαίτερη προέλευση ή αιτία. Με άλλα λόγια, για ποιο λόγο δικαιούται ο φυσιοκράτης να πιστεύει ότι η πράξη που είναι αποτέλεσμα της μιας και όχι της άλλης αιτιακής

⁹⁵ Onora O' Neill, *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*, μετάφρ.. Θεωδωρής Δρίτσας, επιμ. Αντώνης Χατζημουσής, Αθήνα: Αρσενίδα 2011, σελ. 46.

⁹⁶ John Stuart Mill, *On Liberty* (1863), στο *Utilitarianism, On Liberty and Other Essays*, επιμ. Marry Warnock, London: Fontana 1962.

⁹⁷ Onora O' Neill, *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*, μετάφρ. Θεωδωρής Δρίτσας, επιμ. Αντώνης Χατζημουσής, Αθήνα: Αρσενίδα 2011, σελ. 47.

αλυσίδα, καθίσταται περισσότερο ανεξάρτητη από μία πράξη που έχει προκύψει ως αποτέλεσμα μιας άλλης αιτιακής αλυσίδα;

Ο John Stuart Mill στο έργο του *Περί Ελευθερίας*,⁹⁸ είναι ο πρώτος που επιχειρεί να ενσωματώσει μια θεώρηση της ατομικής αυτονομίας σε ένα φυσιοκρατικό πλαίσιο, προσπάθεια που απορρίπτει εμφαντικά τη μη φυσιοκρατική θεώρηση περί ελευθερίας και περί Λόγου του Καντ. Ο Mill υποστηρίζει πως η «Πολιτική ή Κοινωνική Ελευθερία»,⁹⁹ είναι ο μόνος τρόπος εξασφάλισης της ανάπτυξης και της καλλιέργειας «προσώπων με ατομικότητα και Χαρακτήρα», δηλαδή προσώπων με προσωπική ή ατομική ελευθερία. Αυτά τα άτομα μπορούν να αναπτυχθούν, όταν απολαμβάνουν όχι μόνο την προστασία ενάντια στην «τυραννία των αρχόντων», αλλά και όταν είναι προστατευμένα από τη λιγότερη φανερή «τυραννία της πλειοψηφίας» και την «τυραννία της κοινωνίας».¹⁰⁰ Ο Mill εναντιώνεται: «Στην τάση της κοινωνίας να επιβάλλει τις ιδέες και τις πρακτικές της σαν κανόνες συμπεριφοράς σε όσους συμφωνούν με αυτές, με άλλες μεθόδους και όχι μέσω ποινών· να εμποδίζει, και όποτε μπορεί να αποτρέπει τη δημιουργία ατομικοτήτων που δεν εναρμονίζονται με τις εφαρμογές της».¹⁰¹

Για τον Mill η αυτονομία εντός του φυσιοκρατικού πλαισίου δεν περιορίζεται στην επιλογή να ακολουθήσουν τα άτομα κάποιες επιθυμίες που έχουν σε μια δεδομένη στιγμή, αλλά συνίσταται στο ότι αναλαμβάνουν τον έλεγχο αυτών των επιθυμιών, στο ότι αναστοχάζονται και στο ότι επιλέγουν ανάμεσα στις επιθυμίες με ξεχωριστούς τρόπους. Επισημαίνει: «Λέμε ότι ένα άτομο με δικές του επιθυμίες και ορμές □ οι οποίες αποτελούν έκφραση της Φύσης του □ έχει χαρακτήρα. Όποιος δεν έχει δικές του επιθυμίες και ορμές, δεν έχει και χαρακτήρα, κατά τον ίδιο τρόπο που μια ατμομηχανή δεν έχει χαρακτήρα».¹⁰² Η απλή, δηλαδή, επιλογή ή η απλή δράση σύμφωνα με τις επιθυμίες που τυχαίνει να έχει κάποιος σε μια δεδομένη στιγμή δεν αποτελεί εκδήλωση χαρακτήρα ή ατομικότητας. Ο χαρακτήρας και η ατομικότητα προϋποθέτουν ότι τα άτομα «κατέχουν» ή ταυτίζονται με ορισμένες επιθυμίες, ότι καλλιεργούν ορισμένα συναισθήματα και ορμές εις βάρος των άλλων, και ότι κατά αυτόν τον τρόπο γίνονται ανεπτυγμένα ανθρώπινα όντα».¹⁰³ Ο Mill θεωρεί τον χαρακτήρα ως βάση σημαντικών κανονιστικών αξιώσεων. Πρόσωπα με ξεχωριστό χαρακτήρα ή ατομικότητα συνεισφέρουν τα μέγιστα στην ευημερία της ανθρωπότητας, και καθιστά «την ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας ... Ένα από τα απαραίτητα

⁹⁸ John Stuart Mill, *On Liberty* (1863), στο *Utilitarianism, On Liberty and Other Essays*, επιμ. Marry Warnock, London: Fontana 1962.

⁹⁹ Mill, *On Liberty*, σ. 126.

¹⁰⁰ Mill, *On Liberty*, σ. 129-30.

¹⁰¹ Mill, *On Liberty*, σ. 130.

¹⁰² Mill, *On Liberty*, σ. 189.

¹⁰³ Mill, *On Liberty*, σ. 193.

στοιχεία της ευημερίας»,¹⁰⁴ η οποία εν γένει «σχετίζεται με τα πάγια συμφέροντα του ανθρώπου εννοούμενου ως όντος που προοδεύει».¹⁰⁵ Με την υιοθέτηση αυτής της ιδιαίτερης άποψης για την πηγή της ωφέλειας ή της ευημερίας. Τονίζει η Ο. Neill,⁴⁹ ο Mill μπορεί εύλογα να υποστηρίξει πως η ατομικότητα και η ελευθερία που την προστατεύει είναι απαραίτητες για την ωφελιμότητα· και πιο συγκεκριμένα, μπορεί να υποστηρίξει πως η ελευθερία είναι απαραίτητη στον καθένα για την ανάπτυξη της ατομικότητας και του χαρακτήρα του, και συμβάλλει κατά αυτόν τον τρόπο στην ατομική αλλά και στην κοινωνική ευημερία. Από αυτό συνάγεται και η σταθερή πεποίθηση του Mill πως «υπάρχει ένα όριο στην νόμιμη παρέμβαση της συλλογικής γνώμης στην ατομική ανεξαρτησία, και πως η ελευθερία είναι « η μόνη ανεξάντλητη και σταθερή πηγή βελτίωσης».¹⁰⁶ Συμπερασματικά θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι συλλογισμοί του Ωφελιμισμού θα καταδείξουν την ηθική αναγκαιότητα για ένα εκτεταμένο σεβασμό της ατομικής ελευθερίας, και ότι «ο μόνος σκοπός, για τον οποίο η ανθρωπότητα δικαιολογείται, ατομικά ή συλλογικά, να παρεμβαίνει στην ελευθερία δράσης των άλλων, είναι η αυτοπροστασία».¹⁰⁷

Ωστόσο, οι λόγοι για τους οποίους ο Mill αξιώνει εκτεταμένη ελευθερία για τα άτομα είναι πολύ ισχυρότεροι από τους Λόγους που θα επικαλούνταν ένας απλός ωφελμιστής, ο οποίος αποδίδει αξία στην ικανοποίηση όλων των ατόμων και των επιθυμιών τους, ο οποίος απλώς ελπίζει ότι σε τελική ανάλυση κάποιες από τις ειδεχθείς επιθυμίες θα υποσκελιστούν και ο οποίος οφείλει να αποδεχθεί ότι η αξία της ελευθερίας εξαρτάται από τη σύνθεση των επιθυμιών που επιτυγχάνεται στην πραγματικότητα. Ένας ωφελμιστής είναι υποχρεωμένος να παραδεχτεί ότι η ικανοποίηση σαδιστικών ή εγωιστικών έχει σημαντική βαρύτητα για την ευημερία, ενώ είναι υποχρεωμένος να υποβαθμίσει τη σημασία των επιθυμιών που είτε αμβλύνονται από τις κακές περιστάσεις είτε προσαρμόζονται σε αυτές. Ένας απλούστερος ωφελμιστής μπορεί κάλλιστα να υποστηρίξει έναν εκτεταμένο πατερναλισμό, τέτοιον που να περιλαμβάνει πολύ ισχυρούς και νομικούς ελέγχους, και μπορεί μάλιστα να λαμβάνει σοβαρά υπόψη του τη διαδεδομένη επιθυμία απαγόρευσης της έκφρασης μη δημοφιλών απόψεων ή δράσης σύμφωνα με αυτές. Αν οι απλούστεροι ωφελμιστές, τονίζει η Ο. Neill,¹⁰⁸ δεν υποστηρίζουν με μια πιο ισχυρή επιχειρηματολογία την εκδοχή της άποψης ότι οι αλτρουιστικές ή κοινωνικές επιθυμίες υποσκελίζουν πάντοτε τις εχθρικές ή ανταγωνιστικές επιθυμίες, τότε, αν και φαινομενικά οδηγούνται από ένα διαφορετικό δρόμο στα συμπεράσματα του Mill, καταλήγουν σε μια χλιαρή άποψη για την

¹⁰⁴ Mill, On Liberty, σ. 193.

¹⁰⁵ Mill, On Liberty, σ. 136.

¹⁰⁶ Mill, On Liberty, σ. 200.

¹⁰⁷ Mill, On Liberty, σ. 135.

¹⁰⁸ Onora O' Neill, *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*, μετάφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, επιμ. Αντώνης Χατζημωυσής, Αθήνα: Αρσενίδα 2011, σ. 50.

αξία της ελευθερίας. Αν και τα κανονιστικά επιχειρήματα του Mill είναι εντυπωσιακά, είναι εύκολο να παραβλέψουμε ότι για να καταλήξει σε αυτά οφείλει να δείξει με ποιο τρόπο η εικόνα της αυτοκυριαρχίας και της ανάπτυξης του χαρακτήρα και της ατομικότητας εντάσσεται στη φυσιοκρατική περιγραφή της ανθρώπινης δράσης. Υπάρχουν κάποιοι που πιστεύουν ότι επιτυγχάνει αυτόν το στόχο. ότι είναι δηλαδή σε θέση «να διατηρήσει τη βαθιά φιλελεύθερη εκτίμηση πως η ελευθερία έγκειται στην έλλογη αυτονομία, χωρίς όμως να κάνει παραδεκτό τον καντιανό υπερβατολογισμό».¹⁰⁹ Πολλοί συγγραφείς, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν προτείνει ή υιοθετήσει αντίστοιχες θεωρήσεις της έννοιας της προσωπικής ή ατομικής αυτονομίας. Πιστεύουν, όπως ο Mill, ότι είναι δυνατόν να υπάρξει μια φυσιοκρατική περιγραφή της ανθρώπινης δράσης, και συγκεκριμένα ισχυρίζονται ότι κάθε δράση οφείλεται, ανάμεσα στα άλλα, σε πεποιθήσεις και επιθυμίες.

Πιστεύουν, ωστόσο, ότι μια δράση είναι αυτόνομη, όταν προκύπτει από επιθυμίες ενός συγκεκριμένου είδους. Οι σύγχρονες αναφορές στην ατομική αυτονομία είναι ποικίλες, σύνθετες και πολύ ενδιαφέρουσες. Πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι αυτόνομες επιλογές είναι αποτέλεσμα επιθυμιών που το δρών υποκείμενο έλεγξε, ή μετρίασε, ή επικύρωσε με βάση άλλες επιθυμίες ή πεποιθήσεις. Οι αυτόνομες επιλογές διακρίνονται από τις απλές επιλογές με βάση το αν προκύπτουν ή αντανακλούν μεγαλύτερο βαθμό αυτογνωσίας, ή αυτοελέγχου, ή ικανότητα ελέγχου, επανεξέτασης και αποδοχής άλλων επιθυμιών. Ορισμένες σημαντικές θεωρίες, τονίζει η Ο Neill,¹¹⁰ ταυτίζουν την ατομική αυτονομία με μια τυπική ιεράρχηση των επιθυμιών: Η επιλογή είναι αυτόνομη, όταν οι επιθυμίες πρώτης τάξης τις οποίες ικανοποιεί, υποστηρίζονται από επιθυμίες δεύτερης τάξης. Άλλες θεωρίες επικαλούνται την ιδέα των επιθυμιών που απομένουν μετά από μια αναστοχαστική εξέταση τους ή των επιθυμιών εκείνων, που έχουν πλήρως ταυτιστεί και ενσωματωθεί στο χαρακτήρα του δρώντος προσώπου. Συνεπώς, μέσα σε ένα φυσιοκρατικό πλαίσιο, καθεμιά από αυτές της νεομιλλιανές διαδικασίες επικύρωσης δεύτερης τάξης ή αναστοχαστικής εξέτασης, ή συνταύτισης της επιλογής με την αυθεντική έκφραση του εαυτού ή της ατομικότητας ενός προσώπου, πρέπει να θεωρείται ότι προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας φυσικής διαδικασίας. Δεν είναι, ωστόσο καθόλου αυτόνομο, γιατί αυτές οι σύνθετες αιτιακές διαδικασίες εξασφαλίζουν κάποια μορφή ανεξαρτησίας, που δεν μπορεί να εξασφαλιστεί από την απλώς αυθόρμητη, μη αναστοχαστική επιλογή. Ούτε επίσης είναι φανερό γιατί οι επιλογές στις οποίες οδηγούμαστε με βάση αυτές που θα πρέπει να έχουν πάντοτε περισσότερη αξία.

---

¹⁰⁹ John Skorupski, *John Stuart Mill*, Λονδίνο: Routledge, 1989.

¹¹⁰ Onora O'Neill, *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*, μετάφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, επιμ. Αντώνης Χατζημωυσής, Αθήνα: Αρσενίδα 2011, σ. 52.

4. Η αρχή της αυτονομίας ως αρχή της ηθικότητας.

Ο Καντ στην γνωσιολογική του θεωρία, συνδυάζει τον ορθολογισμό με τον εμπειρισμό. Επηρεασμένος από τη θεωρία του ορθολογισμού αποδέχεται την ύπαρξη των κατηγοριών, οι οποίες δεν συνιστούν γνώση, αλλά είναι απόλυτα κενές. Προϋπάρχουν της εμπειρίας, αλλά λειτουργούν με βάση το υλικό της εμπειρίας. Το υποκείμενο δηλαδή, που διαθέτει τις κατηγορίες συνιστά την υπερβατολογική μας συνείδηση και οργανώνει το ανοργάνωτο υλικό των αισθητηριακών παραστάσεων που προσλαμβάνει με τις αισθήσεις. Από την άλ-

λη βέβαια, ο Καντ επηρεασμένος από τη θεωρία του εμπειρισμού περιορίζει τη δυνατότητα του ανθρώπου να οδηγηθεί στη γνώση στα όρια της εμπειρίας.

Αναφέρει στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*: «Το ότι υπάρχουν εν γένει κάπου θεμελιώδεις αρχές, αυτό πρέπει να οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στον καθαρό νου, ο οποίος δεν είναι μόνο η ικανότητα για κανόνες εν σχέσει προς ό,τι συμβαίνει αλλά ακόμα και η πηγή των θεμελιωδών αρχών σύμφωνα προς την οποία καθετί (που είναι δυνατόν να μας παρουσιαστεί ως αντικείμενο) υπόκειται κατά αναγκαιότητα σε κανόνες, γιατί χωρίς αυτούς τα φαινόμενα δεν θα πρόσφεραν ποτέ γνώση ενός αντικειμένου που να ανταποκρίνεται σε αυτά: Ακόμα και φυσικοί νόμοι, όταν θεωρούνται ως θεμελιώδεις νόμοι της εμπειρικής χρήσεως του νου, εμπειρικλείουν συγχρόνως ένα χαρακτήρα αναγκαιότητας, συνεπώς τουλάχιστον την υπόθεση ότι καθορίζονται από αρχές, που είναι a priori και ισχύουν πριν από κάθε εμπειρία. Αλλά οι νόμοι της φύσεως χωρίς διάκριση υπόκεινται σε ανώτερες θεμελιώδεις αρχές του νου, αφού αυτές εφαρμόζουν τους νόμους μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις του φαινομένου. Άρα μόνο αυτές [οι αρχές] δίνουν την έννοια, η οποία περιέχει τον όρο και τον εκθέτει για ένα κανόνα εν γένει, ενώ η εμπειρία δίνει την περίπτωση η οποία υπόκειται στον κανόνα.¹¹¹

Το υπερβατολογικό υποκείμενο για τον Καντ, δεν περιορίζεται μόνο στη γνώση των φαινομένων. Με τις a priori έννοιες, τις κατηγορίες ξεπερνά τα όρια της εμπειρίας και αναζητά να βρει την ουσία των πραγμάτων, η οποία βρίσκεται πίσω από τις αισθητές ιδιότητες τους. Αυτή η ουσία των πραγμάτων είναι το πράγμα καθ' εαυτό. «Για κάθε εμπειρία και για τη δυνατότητα της, απαραίτητη προϋπόθεση είναι ο νους και το πρώτο στο οποίο συμβάλλει αυτός δεν είναι ότι καθιστά σαφή την παράσταση ενός αντικειμένου εν γένει».¹¹²

Πρόκειται για το φυσικό αντικείμενο το οποίο δεν τοποθετείται μέσα στο χώρο της εμπειρίας και για αυτό δεν μπορούμε να το γνωρίσουμε ποτέ. Υπάρχει, όμως, γιατί διαφορετικά δε θα μπορούσαμε να γνωρίσουμε τα φαινόμενα. Μπορεί ο άνθρωπος με τον καθαρό Λόγο να το συλλάβει ως νοούμενο. Το λογικό του είναι κατασκευασμένο με τέτοιο τρόπο, ώστε μπορεί να το εννοήσει, αλλά δεν μπορεί να οδηγηθεί στη γνώση του. Στη σύλληψη του πράγματος καθεαυτό ως νοούμενου – οντότητας που είναι πέρα από κάθε δυνατότητα αισθητηριακής γνώσης – στηρίζεται η κριτική θεωρία του Καντ. Το αντικείμενο του καθαρού Λόγου, που υπερβαίνει τα όρια της εμπειρίας, συνιστά την εξέταση του κόσμου ως κλειστού και ολοκληρωμένου συστήματος πραγμάτων, ως ολότητα.

Αν εφαρμόσουμε την ίδια διάκριση (αισθητού – νοητού κόσμου) στον εαυτό μας, τότε υποθέτουμε ότι πίσω από τις αισθήσεις και τα αισθήματά μας υπάρχει ένα εγώ που αυτοδιαμορφώνεται. Αυτό μας κάνει να σκεφτούμε ότι ανήκουμε μεταφορικά σε δύο κόσμους τον

¹¹¹ I. Καντ, *ΚΚΑ*, A1 58/B 197 (ελλην. μετάφρ. σ. 181).

¹¹² I. Καντ, *ΚΚΑ*, A 200/B 245 (ελλην. μετάφρ. σ. 229-30).

αισθητό και τον νοητό. Με τη βοήθεια του Λόγου με τον οποίο είμαστε προικισμένοι μπορούμε να διακρίνουμε αυτούς τους δύο κόσμους και να κατανοήσουμε τι σημαίνει η συμμετοχή μας στον καθένα από αυτούς.

Η συμμετοχή μας στον αισθητό κόσμο μας δείχνει ότι υποκείμεθα στους νόμους της Φύσης. Ωστόσο, η συμμετοχή μας στον νοητό κόσμο δεν μας επιτρέπει να σκεφτούμε με διαφορετικό τρόπο τη λειτουργία της βούλησης μας παρά μόνο υπό την αιγίδα της ιδέας της ελευθερίας. Η ιδέα της ελευθερίας μας παρέχει τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσουμε ότι η βούλησή μας καθορίζεται από τους ιδιαίτερους μη φυσικούς νόμους του νοητού κόσμου, να γνωρίσουμε, δηλαδή την αυτονομία και συγχρόνως τη συνέπειά της, δηλαδή την ηθικότητα.

Κατά τον Καντ, η έννοια της ελευθερίας συνεπάγεται και την αυτονομία. Εάν η βούληση είναι ελεύθερη, είναι και αυτόνομη, μπορεί δηλαδή να δεσμεύεται αφ' αυτής από τον ηθικό νόμο, νομοθετώντας για το εαυτό της και για κάθε έλλογο ον. Εάν συμβαίνει αυτό, τότε η βούληση, που αυτενεργεί με βάση το αξίωμα να μπορείς να θέλεις ο γνώμονάς σου να καταστεί καθολικός νόμος για όλα τα έλλογα όντα είναι η αγαθή βούληση. Στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, ο Καντ ορίζει το αξίωμα της αυτονομίας ως εξής: «να μην εκλέγω άλλους γνώμονες, από εκείνους οι οποίοι μπορούν ταυτόχρονα να ισχύουν μέσα στη θέλησή μου ως καθολικός νόμος. Ότι αυτός ο πρακτικός κανόνας είναι μία προστακτική, δηλαδή ότι η θέληση κάθε έλλογου όντος συνδέεται αναγκαία με αυτόν τον κανόνα ως απαραίτητο όρο της, δεν μπορεί να αποδειχθεί απλώς με την ανάλυση των εννοιών που περιέρχονται μέσα στη θέληση, γιατί αυτός ο κανόνας είναι μία συνθετική πρόταση· για να αποδειχθεί, θα έπρεπε να βγούμε έξω από τη γνώση των αντικειμένων και να αναχθούμε σε μία κριτική του υποκειμένου, δηλαδή της καθαρής πρακτικής λογικής· γιατί αυτή η συνθετική πρόταση που προστάζει με τρόπο αποδεικτικό, πρέπει να μπορεί να γνωρίζεται εντελώς a priori».¹¹³

Ο Καντ δηλαδή, συνδέει τη βούληση με την έννοια της ελευθερίας, που δεν είναι καθορισμένη σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους, και συνεπώς δεν μπορεί να αποδειχθεί μέσω της εμπειρικής εποπτείας. Ο ίδιος διαβεβαιώνει στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* του: «ότι όσο και αν αναλυθεί η έννοια της θέλησης δεν πρόκειται να αποδειχθεί η κατηγορική προστακτική, μια και συνδέει τη θέληση με κάτι εντελώς καινούργιο».¹¹⁴

Στην *Κριτική του καθαρού Λόγου* ο Καντ γράφει: «Ας υποθεθεί τώρα ότι η Ηθική προϋποθέτει αναγκαία την ελευθερία (στην αυστηρή της έννοια) ως ιδιότητα της βουλήσεώς μας, αφού η ίδια επάγεται a priori ως δεδομένα του Λόγου πρωταρχικά πρακτικά αξιώματα ριζωμένα στο λόγο τον ίδιο, που θα ήσαν απολύτως αδύνατα χωρίς την προϋπόθεση της ε-

¹¹³ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 441 (ελλην. μετάφρ. σ. 97).

¹¹⁴ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 441 (ελλην. μετάφρ. σ. 98, υποσ. 128).

λευθερίας· ας υποτεθεί ακόμα ότι ο καθαρά θεωρητικός Λόγος έχει αποδείξει ότι η ελευθερία αυτή δεν μπορεί καθόλου να νοηθεί. Τότε πρέπει η πρώτη εκείνη προϋπόθεση, δηλαδή η ηθική, να υποχωρήσει αναγκαία μπροστά σε εκείνη που το αντίθετό της περιέχει αντίφαση προφανή, άρα η ελευθερία και η ηθικότητα (που το αντίθετό τους δεν έχει αντίφαση, όταν δεν προϋποθέτει κανένα ήδη την ελευθερία) πρέπει να παραχωρήσουν τη θέση τους στο μηχανισμό της φύσεως. Αφού, όμως στην ηθική δε χρειάζομαι τίποτε άλλο παρά μόνο να μην έρχεται η ελευθερία σε αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της και αφού αυτή [η ελευθερία] μπορεί τουλάχιστον να νοηθεί, χωρίς να χρειάζεται και να κατανοηθεί βαθύτερα· αφού λοιπόν δεν παρεμβάλλει προσκόμματα στο φυσικό μηχανισμό μας και της αυτής πράξεως (νοούμενη από διαφορετική άποψη κάθε φορά), τότε και η θεωρία της ηθικότητας διατηρεί τη θέση της και η φυσική θεωρία τη δική της». ¹¹⁵

Με την ιδέα της ελευθερίας, η αυτονομία της βούλησης καθίσταται μία πραγματικότητα, η οποία αποτελεί το θεμέλιο των ηθικών πράξεων όλων των έλλογων όντων. Στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, ο Καντ διασαφηνίζει τη λειτουργία της αυτονομίας αναφέροντας: «Η αυτονομία της θέλησης, είναι η μοναδική αρχή όλων των ηθικών νόμων και των σύμφωνα μ' αυτούς καθηκόντων· αντιθέτως κάθε ετερονομία της προαίρεσης όχι μόνο δεν θεμελιώνει καμία δέσμευση, αλλά αντιθέτως αντίκειται στην αρχή της και στην ηθικότητα της θέλησης. Η μοναδική αρχή της ηθικότητας συνίσταται πράγματι στην ανεξαρτησία από κάθε ύλη του νόμου (δηλαδή από κάθε επιθυμητό αντικείμενο) και εν τούτοις συγχρόνως στον καθορισμό της προαίρεσης μέσω μόνης της καθολικής νομοθετικής μορφής για την οποία πρέπει να είναι ικανός ένας γνώμονας». ¹¹⁶

Εάν, κατά τον Καντ, ήμασταν μόνο μέλη του νοητού κόσμου θα ενεργούσαμε πάντοτε βάσει του ηθικού νόμου. Εάν ήμασταν μέλη μόνο του αισθητού κόσμου, θα ήμασταν ετερονομοί, και επομένως δεν θα ενεργούσαμε ποτέ με βάση τον ηθικό νόμο, αλλά με άξονα τα αξιώματα της ετερονομίας. Η ετερονομία ορίζεται ως εξής: «Όταν η θέληση αναζητά τον νόμο της κάπου αλλού και όχι στην ικανότητα του υποκειμενικού της γνώμονα να θεμελιώνει αυτόνομα μία καθολική νομοθεσία, όταν δηλαδή η θέληση ζητά το νόμο έξω από τον εαυτό της μέσα στην υφή των αντικειμένων, προκύπτει πάντα ετερονομία». ¹¹⁷

Τα αξιώματα της ετερονομίας διακρίνονται, σύμφωνα με τον Καντ, σε εμπειρικά και ορθολογικά. Τα πρώτα πηγάζουν από το αξίωμα της ευτυχίας και στηρίζονται στο φυσικό συναίσθημα ή στο ηθικό αίσθημα, τα δεύτερα πηγάζουν από το αξίωμα της τελειότητας και στηρίζονται είτε στην ορθολογική έννοια της ηθικής τελειότητας ως ενδεχομένου αποτελέ-

¹¹⁵ I. Καντ, *ΚΚΑ*, Β XXIX (ελλην. μετάφρ. σ. 55,56).

¹¹⁶ I. Καντ, *ΚΠΑ*, V 34 (ελλην. μετάφρ. σ. 56).

¹¹⁷ I. Καντ, *ΘΜΗ*, IV 441 (ελλην. μετάφρ. σ. 98).

σματος είτε στην έννοια μίας αυθύπαρκτης τελειότητας (στη θέληση του θεού) ως προσδιοριστική αιτία της θέλησής μας.

Τα εμπειρικά αξιώματα δεν θεμελιώνουν ηθικούς νόμους, διότι η καθολικότητα που απαιτείται για τον ηθικό νόμο αντλείται από την ιδιόμορφη σύσταση της ανθρώπινης Φύσης ή από τυχαία περιστατικά της ζωής. Ιδιαίτερα το αξίωμα της ατομικής ευτυχίας είναι απορριπτό από κάθε άποψη, διότι στην περίπτωση αυτή η ηθικότητα στηρίζεται σε κινητικά (μεταβαλλόμενα–συμφεροντολογικά) αίτια που υποσκάπτουν το μεγαλείο της ηθικότητας. Απεναντίας, το ηθικό αίσθημα βρίσκεται πιο κοντά στην αξιοπρέπεια της ηθικότητας, αν και δεν μπορεί ορθολογικά να τη θεμελιώσει.

Η βούλησή μας, συνεπώς, ενεργεί βάσει των εμπειρικών ή των ορθολογικών αξιωμάτων. Επηρεασμένη από τον αισθητό κόσμο, η βούληση συμπλέκεται με τη βούληση που ανήκει στο νοητό κόσμο, και καθώς, ο νοητός κόσμος αποτελεί το θεμέλιο του αισθητού κόσμου, αναγνωρίζουμε την ανώτατη νομοθετική εξουσία της δεύτερης επί της πρώτης. Η αποδοχή αυτή στηρίζεται στο γεγονός, ότι ακόμα και ακραία ανήθικοι άνθρωποι, θα επιθυμούσαν να ζουν σύμφωνα με το ιδεώδες της ηθικής παρόλο που η εξάρτησή τους από τα πάθη και τις ροπές δεν τους επιτρέπει. Για τον Καντ, ο άνθρωπος είναι ένα ον που ετεροπροπροσδιορίζεται ως προς τα πάντα, εκτός από τη δυνατότητα του να ενεργεί με έλλογα κίνητρα ανεξάρτητα από αισθητηριακές παρορμήσεις, καθώς και σύμφωνα με τους ειδικούς κόσμους του νοητού κόσμου.

Η βούληση είναι ένα είδος αιτιότητας των έλλογων όντων, όπως ακριβώς η φυσική αιτιότητα όλων των έλλογων όντων. Μέσα σε κάθε έλλογο ον εκδηλώνεται μία διαλεκτική ένταση ανάμεσα σε μία βούληση αυτόνομη και σε μία πράξη ετερόνομη.

Η βούληση είναι ο καθορισμός του εαυτού της. Η πράξη εκτελείται μέσα στην αναγκαιότητα της Φύσης.

Τι γίνεται όμως, μία αυτόνομη βούληση ή μία ελεύθερη αιτιότητα, όταν η πράξη αποτελεί μέρος της φυσικής αναγκαιότητας; Ο Καντ αποφεύγει τη δυσκολία. Ο άνθρωπος ως μέλος του νοητού κόσμου δεν μπορεί να κάνει τίποτα περισσότερο από το να σκέφτεται την ιδέα της ελευθερίας. Μπορούμε να την αντιληφθούμε αρνητικά, δηλαδή ως ανεξαρτησία από εξωτερικές αιτίες, όπως τα πάθη, τις αδυναμίες ή τις επιδράσεις του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Μπορούμε, ακόμα, να τη σκεφτούμε θετικά, αλλά μόνο ως ικανότητα να προσαρμόζουμε τους γνώμονες μας στον ηθικό βίο. Εκείνο που δεν μπορούμε να πούμε, είναι το πώς η ελευθερία είναι δυνατή ή να προβούμε σε κάποια εξήγηση της. Ο Λόγος αδυνατεί να κατανοήσει τους ειδικούς και αμετάβλητους νόμους του νοητού κόσμου που διέπουν τη λειτουργία της αυτόνομης βούλησης στον αισθητό κόσμο. Πρόκειται για ένα αντικείμενο που δεν έχει κάτι αντίστοιχο στην εμπειρία, όπου κυριαρχούν οι νόμοι της Φύσης.

Η ελευθερία είναι η αιτία της ύπαρξης, που συνιστά την ηθικότητα, ενώ ο ηθικός νόμος είναι η γνωστική αιτία που μας αποκαλύπτει την ελευθερία, η οποία δεν μπορεί να αντληθεί από τις εμπειρικές γνώσεις. Ως φυσικό ον ο άνθρωπος διακαθορίζεται από το χώρο και το χρόνο και τις κατηγορίες και, εφόσον είναι έτσι, δεν υπάρχει για αυτόν ελευθερία. Δεν υπάρχει λοιπόν, στον άνθρωπο κάποιος τομέας, που ξεφεύγει από τη Φύση ή την εμπειρία. Αναμφισβήτητα, υπάρχει μία ελεύθερη αιτιότητα, αφού η βούληση υπόκειται στον ηθικό νόμο.

Γράφει ο Καντ: «Εάν θέλουμε συνεπώς να αποδώσουμε ελευθερία σε ένα όν, η ύπαρξη του οποίου καθορίζεται στον χρόνο, τότε δεν μπορούμε, τουλάχιστον από την άποψη τούτη, να το εξαιρέσουμε από το νόμο της φυσικής αναγκαιότητας όλων των συμβάντων της ύπαρξής του, άρα και των πράξεων του· διότι τούτο θα ισοδυναμούσε με το να το παραδώσουμε στην τυφλή τύχη. Αλλά, αφού ο νόμος αυτός αφορά σε κάθε αιτιότητα των πραγμάτων, εφ' όσον είναι η ύπαρξή τους καθορίσιμη στον χρόνο, για τούτο, εάν αυτός ήταν ο τρόπος κατά τον οποίο θα έπρεπε επίσης να παραστήσουμε την ύπαρξη των πραγμάτων αυτών καθ' εαυτά, τότε θα έπρεπε να απορριφθεί η ελευθερία ως μία ανυπόστατη και αδύνατη έννοια. Επομένως, εάν θέλουμε ακόμα να τη σώσουμε, δεν απομένει άλλος τρόπος από το να αποδώσουμε την ύπαρξη ενός πράγματος, εφ' όσον είναι καθορίσιμο στον χρόνο, επομένως και την αιτιότητα κατά τον νόμο της φυσικής αναγκαιότητας, απλώς στο φαινόμενο, ενώ την ελευθερία στο ίδιο ακριβώς ον ως πράγμα καθ'εαυτό».¹¹⁸

Αντίθετα με την έννοια της ελευθερίας, ο ηθικός νόμος παρουσιάζεται πρώτος σε εμάς, έχουμε δηλαδή άμεση συνείδηση του ηθικού νόμου, στο βαθμό που ο Λόγος, ως καθοριστικό στοιχείο, είναι ανεξάρτητος από κάθε αισθητή συνθήκη και δεν υποσκελίζεται από αυτήν. Η συνείδηση του ηθικού νόμου μας οδηγεί απευθείας στην έννοια της ελευθερίας. Αλλά ενώ επιστημολογικά ο ηθικός νόμος προηγείται της ελευθερίας, οντολογικά η ελευθερία αποτελεί την αιτία ύπαρξης του ηθικού νόμου· χωρίς την ελευθερία του ηθικού νόμου θα ήταν για εμάς αδιανόητη.

Η θετική ιδέα της ελευθερίας είναι ένα αίτημα του καθαρού πρακτικού Λόγου, να δημιουργήσει μία θεμελιώδη υπόθεση που λαμβάνεται ως δεδομένη και θεωρείται αναγκαία συνθήκη του a priori πρακτικού νόμου. Χωρίς να μπορεί να αποδειχθεί η αλήθεια της. Εφόσον μπορούμε να συμμορφωνόμαστε αυτόβουλα με τον εσωτερικό ηθικό νόμο, είναι αναγκαίο να είμαστε ελεύθεροι.

Το ερώτημα «πώς είναι δυνατή η κατηγορική προσταγή;» απαντάται ως εξής: Είναι δυνατή μέσω της ισχύος του καθαρού πρακτικού Λόγου, ο οποίος μπορεί να μας κάνει (χωρίς

---

¹¹⁸ I. Καντ, *KPIA*, V 95 (ελλην. μετάφρ. σ. 141).

να το καταφέρνει πάντα) να την κατανοούμε και να ενεργούμε με βάση τις επιταγές του και μόνο με αυτές.

Η ελευθερία και η αυτονομία αποτελούν αναγκαίες αλλά μη αποδείξιμες προϋποθέσεις της νομοθετικής λειτουργίας του Λόγου. Οι θέσεις αυτές αναδεικνύονται σαφέστερα από το παρακάτω χωρίο: «Εν τούτοις, αφού οι πράξεις, αφ' ενός μεν, υπάγονται σε ένα νόμο που δεν είναι φυσικός, αλλά είναι νόμος της ελευθερίας, συνεπώς υπάγονται στη συμπεριφορική νοητών όντων, αφ' ετέρου όμως, βέβαια, ως συμβάντα του αισθητού κόσμου, υπάγονται επίσης στα φαινόμενα, για τούτο οι καθορισμοί του πρακτικού Λόγου θα μπορούν να συμβαίνουν μόνο σε σχέση με τον αισθητό κόσμο, και επομένως σύμφωνα με τις κατηγορίες της διάνοιας, αλλά όχι με πρόθεση τη θεωρητική χρήση της, για να υπάγομε a priori το πολλαπλό της (κατ' αίσθηση) εποπτείας σε μία συνείδηση, παρά μόνο για να υποτάσσουμε a priori το πολλαπλό των επιθυμιών στην ενότητα της συνείδησης ενός πρακτικού Λόγου που επιτάσσει με τον ηθικό νόμο ή [στην ενότητα] μίας καθαρής θέλησης».¹¹⁹

Στο βιβλίο του ο Paul Guyer, *Kant's System of Nature and Freedom*,¹²⁰ τίθενται μία σειρά ερωτημάτων που εγείρονται σχετικά με την θεωρία και την πρακτική της αυτονομίας: Πρώτον, πώς η αυτονομία, όπως την αντιλαμβάνεται ο Καντ σχετίζεται με τις πιο γνώριμες έννοιες της ελευθερίας; Δεύτερον, γιατί ο Καντ νομίζει ότι έχουμε υποχρέωση χωρίς προϋποθέσεις να αποκτήσουμε αυτονομία διαμέσου ενός νόμου, που δίνεται στον εαυτό μας; Και τρίτον, πώς νομίζει ο Καντ ότι οι άνθρωποι μπορούν να έχουν στη πραγματικότητα αυτονομία, στις εμπειρικές συνθήκες της ανθρώπινης ζωής; («*Kant of Theory and Practice of Autonomy*», (σελ. 116-117).

Ο Guyer, παρατηρεί ότι ο Καντ, στις «Διαλέξεις»,¹²¹ του περί ηθικής το 1785 προτείνει μία διμερή εκδοχή της ελευθερίας. Από τη μια, η ελευθερία συνίσταται στην ικανότητα του προσώπου να προσδιορίζει τους σκοπούς του ανεξάρτητα από την κυριαρχία των δικών του προδιαθέσεων και επιθυμιών, από την άλλη η ελευθερία συνίσταται στην ικανότητα του προσώπου να επιλέγει και να επιδιώκει τους δικούς του σκοπούς ανεξάρτητα από την κυριαρχία των άλλων προσώπων. Μάλιστα στις «Διαλέξεις» του, λέγεται ότι ο Καντ δήλωσε ότι ένα πρόσωπο αποδεικνύει την ελευθερία με το «να χρησιμοποιεί τη δύναμη που έχει για να κυβερνήσει τις δυνατές προϋποθέσεις του». Από την άλλη, παρατηρεί ο Guyer, ότι ο Καντ δηλώνει επίσης ότι «η ελευθερία συνίσταται στην ανεξαρτησία ενός προσώπου

¹¹⁹ I. Καντ, *KPA*, V 96 (ελλην. μετάφρ. σ. 142).

¹²⁰ Paul Guyer, «Kant on the Theory and Practice of Autonomy». *Kant's System of Nature and Freedom. Selected Essays*, Oxford: Clarendon Press 2005, σ. 115-145.

¹²¹ «Morality According to Professor Kant: «Lectures on Baumgarten's Practical Philosophy, 3 January 1785, ed. C. C. Mrongovius, 29:617», κατά: Paul Guyer, *Kant's System of Nature and Freedom. Selected Essays*, Oxford: Clarendon Press 2005, υποσ. σ. 117.

από την κυριαρχία του άλλου». Τα ερωτήματα, λοιπόν που εγείρονται είναι ποία είναι η σχέση αυτών των εννοιών της ελευθερίας, καθώς και ποια είναι η σχέση της καθεμιάς με την αυτονομία.

Επίσης στις «Διαλέξεις» του ο Καντ, πριν τον ορισμό της ελευθερίας ως ανεξαρτησία από τα ερεθίσματα και τις προδιαθέσεις, είχε πει ότι κάθε ιδιαίτερη πράξη έχει ανάγκη από ένα ιδιαίτερο σκοπό, ώστε ο ηθικός νόμος, ως μορφή και ως κίνητρο της ηθικά αξιέπαινης πράξης, πρέπει να εφαρμοστεί σε ιδιαίτερους σκοπούς. Άρα είναι προφανής η άποψη του Καντ ότι οι προδιαθέσεις πρέπει να ρυθμιστούν και όχι να καταργηθούν. Η πορεία της σκέψης του Καντ θα πρέπει να ήταν κάπως έτσι: «Αφού οι ολοκληρωμένες πράξεις πρέπει να επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν κάποιο σκοπό, οποιαδήποτε ρύθμιση των σκοπών των πράξεων μας, μπορεί να θεωρηθεί ως υπόταξη μερικών προδιαθέσεων σε μία ή σε περισσότερες άλλες προδιαθέσεις. Αν ένα πρόσωπο ρυθμίζει τις πράξεις του απλώς με την υπόταξη όλων των άλλων προδιαθέσεων στην επιδίωξη μίας ή περισσότερων προδιαθέσεων, αυτό απλώς θα σήμαινε την κυριαρχία του από αυτές. Η μόνη διέξοδος αυτού του διλήμματος θα ήταν να υποτάξει την ικανοποίηση των προδιαθέσεων του σε μία αμερόληπτη αρχή, η οποία δεν πριμοδοτεί καμία άλλη προδιάθεσή του, που θα επιβάλλονταν στην προδιάθεση ενός άλλου προσώπου.

Η συλλογιστική αυτή, συνδέει τις δύο μορφές της ελευθερίας του Καντ, με το να αποκαλύπτει ότι η αποφυγή της κυριαρχίας από τις προδιαθέσεις μας και η αποφυγή της κυριαρχίας από τα άλλα πρόσωπα δεν είναι τελικά δύο ανεξάρτητοι σκοποί. Φυσικά σε μία κατάσταση στην οποία κανείς δεν κυριαρχείται ούτε από τις δικές του προδιαθέσεις ούτε από αυτές κάποιου άλλου προσώπου, δεν είναι μία κατάσταση στην οποία κανείς δεν ενεργεί για να ικανοποιήσει καμία από τις δικές του προδιαθέσεις ή καμία από αυτές των άλλων ατόμων. Μάλλον είναι μία κατάσταση στην οποία, κάτω από ορισμένες συνθήκες, κάθε άτομο ικανοποιεί με τις πράξεις του μερικές από τις δικές του προδιαθέσεις και μερικές των άλλων, υποκείμενη στην αμερόληπτη αρχή της ενδοπροσωπικής και διαπροσωπικής σταθερότητας και συμβατότητας μεταξύ προδιαθέσεων. Αλλά μία τέτοια κατάσταση είναι ακριβώς μία κατάσταση στην οποία κανείς δεν κυριαρχείται από τις προδιαθέσεις κανενός, ούτε καν από τις δικές του. Αντίθετα είναι μία κατάσταση στην οποία η επιδίωξη της ικανοποίησης όλων των προδιαθέσεων είναι ρυθμισμένη από την αρχή της αυτονομίας.

Επομένως, η ελευθερία με την πρακτική σημασία, δηλαδή, η ικανότητα να επιλέγει κάποιος ανεξάρτητα από τις ωθήσεις της αισθητικότητας θεμελιώνεται στην υπερβατολογική ιδέα της ελευθερίας. Ο Καντ, σίγουρα εννοεί ότι η υπερβατολογική ελευθερία είναι μία αναγκαία συνθήκη για πρακτική ελευθερία, ότι η ικανότητα να ελευθερωθείς από την κυριαρχία των αισθητηριακών σου ωθήσεων, προϋποθέτει να ξεκινάς μία νέα σειρά πράξεων,

ανεξάρτητες από τους φυσικούς νόμους, αφού υποθέτει ότι τέτοιοι νόμοι θα παρείχαν στις αισθητηριακές ωθήσεις μία αδυσώπητη εξουσία στη συμπεριφορά μας.

Η υπερβατολογική ελευθερία του Καντ είναι πράγματι μία ικανή συνθήκη για πρακτική ελευθερία και πάνω σε αυτό θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι αισθητηριακές ωθήσεις είναι όλες ζήτημα φαινομενικότητας και άρα ότι μία πράξη επιλογής που γίνεται έξω από την τάξη της απλής φαινομενικότητας, πρέπει να είναι αναγκαστικά ελεύθερη από την κυριαρχία των αισθητηριακών ωθήσεων. Ίσως αυτό να εννοούσε ο Καντ, με τον ισχυρισμό ότι κάθε πράξη ασχέτως της χρονικής σχέσεως που έχει με άλλα φαινόμενα είναι το άμεσο αποτέλεσμα του νοητού χαρακτήρα του καθαρού Λόγου. Η *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, θεμελιώνει την έννοια της υπερβατολογικής ελευθερίας με την υπόθεση ότι, όπως ακριβώς ο φαινομενικός κόσμος κυβερνιέται εντελώς με φυσικούς νόμους, έτσι και ο νοητός κόσμος του πραγματικού εαυτού, όπου εξασκείται η ελευθερία της βούλησης, πρέπει να κυβερνιέται εντελώς με νόμους, που δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά νόμοι του καθαρού πρακτικού Λόγου. Άρα μία ελεύθερη βούληση δεν μπορεί παρά να επιλέγει σε συμφωνία με την θεμελιακή αρχή του καθαρού πρακτικού Λόγου, επομένως η ελευθερία της βούλησης δεν είναι μόνο μία αναγκαία αλλά και ικανή συνθήκη για την επίτευξη της αυτονομίας, νοούμενη ως πρακτική ελευθερία από τη κυριαρχία των δικών του αισθητηριακών ωθήσεων και για αυτό ως ελευθερία από την κυριαρχία των άλλων ατόμων ομοίως.

Ωστόσο, παρατηρεί ο Guyer, η θέση του Καντ στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* είναι προβληματική, διότι απλώς επικαλείται γενικούς επιστημολογικούς στοχασμούς για τη διάκριση του φαινομενικού και του νοούμενου, προϋποθέτοντας την εγκυρότητα των επιχειρημάτων του υπέρ του υπερβατολογικού ιδεαλισμού στην πρώτη *Κριτική*. Αλλά αυτό που είναι το πιο προβληματικό είναι ότι η υπόθεση του Καντ, ότι η ελευθερία της βούλησης είναι όχι μόνο αναγκαία συνθήκη αλλά και ικανή για αυτονομία, θα υπονόμει την κοινή πίστη μας, ότι μπορούμε να καταλογίσουμε υπευθυνότητα σε άτομα για ανήθικες πράξεις.

Αν δηλαδή, η απλή πράξη της ελευθερίας της βούλησης συνεπάγονταν την ύπαρξη της αυτονομίας, τότε, με τη λογική αρχή της αντίθεσης, η απόδοση οποιασδήποτε ετερονομικής πράξης, ως ένα λάθος της αυτονομίας, θα μπορούσε να συνεπάγεται μόνον την παντελή απουσία της ελευθερίας της βούλησης. Αλλά, αν η αναγνώριση της υπευθυνότητας προϋποθέτει την ελευθερία της βούλησης (δηλαδή την ικανότητα να επιλέγουμε διαφορετικά από ότι πραγματικά διαλέγουμε), τότε ο πράττων που αποτυγχάνει να είναι αυτόνομος, δηλαδή να ελευθερωθεί από την κυριαρχία των δικών του προδιαθέσεων ή των άλλων δεν μπορεί να θεωρείται υπεύθυνος για τις πράξεις του, γιατί στην πραγματικότητα δεν μπορούσε να έχει επιλέξει διαφορετικά.

Ο Καντ δεν ήταν αρχικά διατεθειμένος να αναγνωρίσει ρητά τα λάθη του. Την εποχή της Θρησκείας εντός των ορίων του Λόγου, ωστόσο ανακαλεί ξεκάθαρα τη θέση στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*: «ότι η ύπαρξη και μόνον ελευθερίας της βούλησης» είναι μία ικανή συνθήκη για την αυτονομία. Η θέση της Θρησκείας εντός των ορίων του Λόγου ορίζει την υπερβατολογική ελευθερία στην επιλογή μεταξύ δύο: Το να κάνουμε θεμελιώδη γνώμονα την προτεραιότητα του ηθικού νόμου παρά την αρχή της φιλαυτίας και το να κάνουμε θεμελιώδη γνώμονα την φιλαυτία παρά τον ηθικό νόμο.

Συχνά πολλοί άνθρωποι επιλέγουν το τελευταίο, επομένως, έχουμε ξεκάθαρα προδιάθεση για το κακό, αφού κακία είναι αντανάκλαση της δικής μας επιλογής, του θεμελιώδους μας γνώμονα. Όταν είμαστε κακοί, η κακία είναι ριζική, αλλά, αφού η επιλογή μας για την κακία είναι μία έκφραση της ίδιας ελευθερίας, την οποία επίσης θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε για να επιλέξουμε τον ηθικό νόμο, έχουμε τη δυνατότητα να είμαστε ριζικά καλοί, όπως και ριζικά κακοί και η δύναμη της μετατροπής από κακία σε καλοσύνη είναι πάντα στα χέρια μας. Δεν εξαρτάται από τη χάρη του Θεού, αλλά από τη δική μας δυνατότητα για καλοσύνη και αυτολύτρωση.

Η στροφή αυτή στην καντιανή σκέψη μας επιτρέπει να διακρίνουμε πιο ξεκάθαρα το χαρακτήρα της ελεύθερης επιλογής. Πρώτον, ο Καντ βάζει εκτός αμφιβολίας το ότι πρέπει να είμαστε ικανοί να επιλέγουμε το υποκειμενικό υπόβαθρο της εξάσκησης της ανθρώπινης ελευθερίας γενικώς, πρέπει πάντα να είναι μία πράξη ελευθερίας (γιατί δεν θα μπορούσε ούτε το κακό ούτε το καλό να ονομάζεται ηθικό). Δεύτερον, ο Καντ αντιλαμβάνεται την ελεύθερη επιλογή μεταξύ της προτεραιότητας του ηθικού νόμου και της προτεραιότητας της φιλαυτίας ακριβώς, όπως την επιλογή μεταξύ της αυτονομίας και της κυριαρχίας από προδιαθέσεις, δηλαδή της ετερονομίας.

Οι παραπάνω διευκρινήσεις μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε, πώς ακριβώς ο Καντ αντιλαμβάνεται τη σχέση μεταξύ της ελευθερίας της βούλησης και της αυτονομίας. Ο Καντ, συνεχίζει «να αντιλαμβάνεται την ελευθερία της βούλησης στη μορφή της υπερβατικής ελευθερίας, ως μία αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη της αυτονομίας». Χωρίς, δηλαδή, αυτή την ελευθερία θα ήμασταν υποταγμένοι στην κυριαρχία των δικών μας προδιαθέσεων και δε θα μπορούσαμε να έχουμε τη δυνατότητα να πραγματώνουμε την αυτονομία. Και, εφόσον η υπερβατολογική ελευθερία, δεν είναι μία ικανή συνθήκη για την εγγύηση της πραγματοποίησης της αυτονομίας, μπορούμε να επιλέξουμε ελεύθερα να δώσουμε την εξουσία στις προδιαθέσεις μας. Άρα υπερβατολογική ελευθερία και πρακτική ελευθερία, δηλαδή, ελευθερία της βούλησης και αυτονομία δεν είναι ταυτόσημες.

Η αυτονομία πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως μία συνθήκη ελέγχου των προδιαθέσεων μας στην επιλογή των σκοπών και των πράξεων και για αυτό το λόγο ακριβώς, ως μία συνθήκη που ελεύθερα μπορούμε να διατηρήσουμε, αλλά την οποία μπορούμε εξίσου ελεύθερα να

επιλέγουμε να ανατραπεί. Η αυτονομία, δεν είναι ταυτόσημη με μία νοούμενη πράξη ελευθερίας· είναι μία συνθήκη εξαρτημένη από μία *a priori* αρχή, αλλά πραγματοποιημένη στον εμπειρικό κόσμο.

Ο Guyer καταλήγει, ότι δεν πρέπει να δεχτούμε την καντιανή θεωρία της ελευθερίας της βούλησης, ως υπερβατολογική ελευθερία, για να κατανοήσουμε και να δεχτούμε το κανονιστικό ιδανικό της αυτονομίας. Διότι θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τη δυνατότητα της αυτονομίας με την απόρριψη της υπόθεσης ότι οι φυσικοί νόμοι από μόνοι τους θα παρήγαγαν πάντα κυριαρχία και να υποθέσουμε, ότι η αυτό – κυβέρνηση του Λόγου, παρά η κυριαρχία των προδιαθέσεων, είναι δυνατή μέσα στο βασίλειο της Φύσης και σε συμφωνία με τους νόμους της.

Αν λάβουμε σοβαρά αυτή την εκδοχή, θα συμπεράνουμε πιθανότατα ότι η ελευθερία, για να είμαστε αυτόνομοι, είναι κάτι που οι άνθρωποι αναπτύσσουν μόνο στη διάρκεια μιας εκτενούς διαδικασίας ωρίμασης και παιδείας και μόνο ως ένα βαθμό που μπορεί να ποικίλλει στη διάρκεια της ζωής και να ποικίλλει για διαφορετικούς ανθρώπους.

Στη συνέχεια ο Καντ θεμελιώνει την αξία της αυτονομίας με ψυχολογικά επιχειρήματα. Σε σημειώσεις που έκανε στο έργο του 1764, «Παρατηρήσεις για το συναίσθημα του ωραίου και του υψηλού»,¹²² καταγράφει τη φυσική ανθρώπινη απέχθεια για κυριαρχία από άλλους: το ανθρώπινο ον έχει τις δικές του προδιαθέσεις, και δια μέσου της ικανότητας του για επιλογή έχει ένα κλειδί από τη Φύση για να οδηγήσει τις πράξεις του σύμφωνα με αυτές. Τίποτε δεν μπορεί να είναι πιο φοβερό από το γεγονός ότι μία πράξη ενός ανθρώπου είναι υποταγμένη στη βούληση ενός άλλου. Άρα καμία απέχθεια δεν μπορεί να είναι πιο φυσική από αυτή που έχει ένα πρόσωπο εναντίον της δουλείας. Για αυτό ένα παιδί κλαίει και πικραίνεται, αν πρέπει να κάνει αυτό που θέλει άλλος, χωρίς να έχει γίνει άνδρας και να δρα σύμφωνα με τη δική του βούληση.

Όποια και αν είναι η κατάσταση του, το ανθρώπινο ον εξαρτάται από πολλά εξωτερικά πράγματα. Εξαρτάται από μερικά εξαιτίας των αναγκών του, από άλλα εξαιτίας της σεξουαλικής του επιθυμίας και επειδή είναι ο διαχειριστής αλλά όχι ο κυρίαρχος της Φύσης, πρέπει συχνά να προσαρμοστεί στον εξαναγκασμό, αφού ανακαλύπτει ότι δεν προσαρμόζεται πάντα στις ευχές του. Αλλά αυτό που είναι πιο σκληρό και αφύσικο από αυτόν τον ζυγό της αναγκαιότητας είναι η υποταγή ενός ανθρώπου κάτω από τη βούληση ενός άλλου. Καμία κακοτυχία δεν μπορεί να είναι πιο τρομερή για κάποιον συνηθισμένο στην ελευθερία, που έχει γευτεί το αγαθό της ελευθερίας, από το να παραδίνεται σε άλλο ον του ίδιου είδους και να βλέπει τον τελευταίο, να τον αναγκάζει να κάνει ότι θέλει.

---

¹²² «To Notes on the Observations on the Feeling of the Beautiful and the Sublime, Marie Rischmuller» (Kant Forschungen, vol. iii, 60). Κατά: Paul Guyer, *Kant's System of Nature and Freedom. Selected Essays*, Oxford: Clarendon Press 2005, υποσ. σ. 127.

Από τα παραπάνω συνάγεται η «ψυχολογική αξία» της αυτονομίας, στηριζόμενη στην άποψη ότι υπάρχει μία ειδική ευχαρίστηση, όταν κάνουμε τις δικές μας επιλογές ελεύθερα από την παρέμβαση των άλλων. Μία ευχαρίστηση που είναι πιο βαθιά και πιο διακριτή ακόμα και από την ευχαρίστηση οποιασδήποτε ειδικής διάθεσης.

Συνεπώς, η δυσαρέσκειά μας από την επιβολή πράξεων από τους άλλους, είναι τόσο μεγάλη που θα ξεπερνούσε κάθε χαρά, που θα μπορούσαμε να έχουμε από την ευχαρίστηση των δικών μας προδιαθέσεων. Όλοι, δηλαδή, οι άνθρωποι στις εμπειρικές συνθήκες της ύπαρξής τους, πρέπει να σκεφτούν λογικά πώς να πράττουν σύμφωνα με μία αρχή συνεργασίας, αλλά μη κυριαρχίας, η οποία είναι μέρος της αυτονομίας.

Η καντιανή άποψη για την αξία της αυτονομίας συνίσταται στο ότι η πιο περιεκτική έκφραση της ζωής και για αυτό η βαθύτερη πηγή της ικανοποίησής μας, βρίσκεται στην ελεύθερη και ανεμπόδιστη δράση. Μία τέτοια ελεύθερη δράση αποκλείει την κυριαρχία από τις διαθέσεις και, επειδή είμαστε καταρχάς παθητικοί παρά ενεργητικοί σε σχέση με την εμφάνιση των προδιαθέσεων μας και επίσης, επειδή πρακτικά οι προδιαθέσεις μας μπορούν πάντα να συγκρούονται μεταξύ τους και έτσι να εκθέτει την ελευθερία κάθε δράσης, που θα βασιζόταν σε οποιαδήποτε ειδική προδιάθεση, στον περιορισμό από κάποια άλλη προδιάθεση οποιαδήποτε στιγμή· επομένως για να διατηρούμε και για να προωθήσουμε όλη την ελευθερία δράσης, πρέπει να κυβερνήσουμε τη δράση μας και με τους νόμους του Λόγου. Οι νόμοι του Λόγου σε αντίθεση με τις ειδικές προδιαθέσεις, είναι απρόσωποι και διαπροσωπικά έγκυροι, άρα το να αυτό – κυβερνιόμαστε με το Λόγο, παρά με την προδιάθεση, είναι αναγκαίο. Πρέπει να ενεργούμε με καθολικά έγκυρους νόμους.

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι καταργούμε όλες τις προδιαθέσεις, γιατί χωρίς προδιαθέσεις ο Λόγος δεν θα είχε αντικείμενο. Έτσι αυτό που απαιτεί η πλήρης απόλαυση της ελευθερίας είναι η υποταγή των δικών μας προδιαθέσεων και των άλλων στη ρύθμιση του Λόγου. Η αξία της αυτονομίας στηρίζεται στο επιχείρημα που προτείνει εν συντομία στις «Διαλέξεις» του ο Καντ περί Ηθικής, όταν αξιώνει «τη μεγαλύτερη χρήση της ελευθερίας» με «την ανώτερη αρχή της ζωής» και μετά προτείνει ότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες «η ελευθερία μπορεί να είναι συνεπής με τον εαυτό της», είναι ακριβώς οι συνθήκες που πρέπει να ικανοποιηθούν για να πραγματοποιείται αυτή η «ανώτερη αρχή της ζωής». Το επιχείρημα αυτό γράφεται με περισσότερες λεπτομέρειες στις σημειώσεις του Καντ στην Ανθρωπολογία – «Διαλέξεις»¹²³ του 1770: «Το πρώτο βήμα στο επιχείρημα είναι η προϋπόθεση ότι η βαθύτερη ευχαρίστηση μας βρίσκεται στην προώθηση της ζωής, η οποία με τη σειρά της συνίσταται στην πλέον ανεμπόδιστη δράση όλων των δυνάμεων και ικανοτή-

---

¹²³ Paul Guyer, *Kant's System of Nature and Freedom. Selected Essays*, Oxford: Clarendon Press 2005, σ. 129.

των μας. Το αίσθημα είναι η αίσθηση της ζωής. Η πλήρης χρήση της ζωής είναι η ελευθερία. Η τυπική συνθήκη της ελευθερίας ως μία χρήσης που είναι σε πλήρη συμφωνία με τη ζωή είναι η κανονικότητα». Ο ισχυρισμός του Καντ ότι η ευχαρίστηση της ελεύθερης δράσης εξαρτάται από την υπόταξη αυτής της δράσης σε κανόνες παρά σε προδιαθέσεις γίνεται σε πολλές σημειώσεις.

Μελετώντας κανείς τα αποσπάσματα διαπιστώνει ότι ο Καντ υποθέτει, πρώτον ότι η κύρια πηγή ευχαρίστησης στη ζωή δεν είναι η ικανοποίηση ειδικών προδιαθέσεων, αλλά ότι η χρήση της ελεύθερης επιλογής είναι αναγκαία για να μεγιστοποιήσουμε αυτή την ευχαρίστηση με την επιλογή σε ένα συμβατό σύνολο προδιαθέσεων ως αντικείμενο των πράξεών μας. Κατά δεύτερον, υποθέτει ότι υπάρχει ένα ιδιαίτερο είδος ευχαρίστησης που σχετίζεται με την εξάσκηση της ελεύθερης επιλογής, μια που σχετίζεται με τη δραστηριότητα της ζωής. Αυτή η ειδική ευχαρίστηση είναι η πηγή της ελεύθερης επιλογής πάνω στις διαθέσεις μας.

Το επιχείρημα του Καντ καταλήγει στο ότι η βαθιά ικανοποίηση που βιώνουμε στη μέγιστη ελεύθερη δράση – μια ευχαρίστηση που εξισώνεται με το αίσθημα της ζωής – είναι ασύμβατη με την απλή δράση σύμφωνα με όποιες προδιαθέσεις συμβαίνει να μας παρουσιαστούν. Αυτό ισχύει, πρώτον, γιατί θεωρεί την απλή παρουσία προδιαθέσεων ως κάτι σε σχέση με το οποίο είμαστε παθητικοί παρά ενεργητικοί, και δεύτερον, επειδή υποθέτει ότι οποιαδήποτε δική μας προδιάθεση μπορεί πάντα να συγκρούεται ή με άλλες δικές μας ή με αυτές άλλων προσώπων με τέτοιο τρόπο, ώστε να περιορίζουν το πεδίο της ελεύθερης δράσης μας ή ακόμα να υπονομεύει οποιαδήποτε πιθανότητα για συνεπή δράση. Ο μόνος τρόπος να αποφευχθεί αυτή η σύγκρουση είναι να κυβερνούμε τη δράση μας και με τους νόμους του Λόγου.

Το πρόβλημα που παρουσιάζεται, με την παρατήρηση του Καντ, είναι ότι οι άνθρωποι βιώνουν μια βαθιά και διακριτή ευχαρίστηση, όταν επιλέγουν ελεύθερα ποιες προδιαθέσεις να ικανοποιήσουν, παρά, όταν ωθούνται απλά να δράσουν σύμφωνα με την πιο ισχυρή προδιάθεση κάθε στιγμή, και ότι αυτοί οι ψυχολογικοί ισχυρισμοί είναι εμπειρικοί και συνεπώς—όπως μπορούμε να ισχυριστούμε – μη αναγκαίοι. Οι προκείμενες που δημιουργούνται δεν είναι ικανές για να θεμελιώσουν αυτό που απαιτεί ο ώριμος Καντ, δηλαδή, ένα ηθικό νόμο που «ισχύει για όλα τα έλλογα όντα». Οι ισχυρισμοί αυτοί θα μπορούσαν να παράγουν μόνο αυτό που απορρίπτει, δηλαδή μία αρχή «που απορρέει από τη φυσική δομή της ανθρωπότητας» ότι δηλαδή απορρέει από ορισμένες συνθήκες και κλίσεις και ακόμα, αν είναι δυνατόν, από μια ειδική τάση που θα ήταν ιδιάζουσα στον ανθρώπινο Λόγο και δεν θα έπρεπε να είναι αναγκαστική για τη βούληση όλων των λογικών όντων.

Επιπλέον, ο Καντ θα έπρεπε να είχε λάβει κατά νου, ότι αυτοί οι εμπειρικοί ισχυρισμοί μπορεί να μην αληθεύουν και για όλους τους ανθρώπους. Πιο απλά, υπάρχουν πολλά στην

ανθρώπινη ψυχολογία και ιστορία που υποδηλώνουν ότι πολλοί άνθρωποι είναι ευτυχισμένοι να κυριαρχούνται από οποιαδήποτε προδιάθεση τυχαίνει να έχουν και συχνά είναι έτοιμοι να αφεθούν στην κυριαρχία των άλλων ανθρώπων και των προδιαθέσεων τους. Η ψυχολογική, συνεπώς, θεμελίωση της αυτονομίας, κατά τον Guyer, δεν ευσταθεί. Ωστόσο οι πρώιμες σκέψεις του Καντ για την αγάπη μας, για τις δύο μορφές ελευθερίας παραμένουν αληθείς. Ο Καντ διατηρεί την αγάπη του για την ελευθερία από την κυριαρχία των άλλων στην αρχική της μορφή ως πάθος για την εξωτερική ελευθερία, ενώ διαβεβαιώνει ότι η αγάπη για την ελευθερία από την κυριαρχία των δικών μας προδιαθέσεων είναι η βάση για το ίδιο το ηθικό συναίσθημα.

Στα έτη 1769- 70, ο Καντ θεμελιώνει την άποψη ότι η αξία της ελευθερίας είναι πηγή ισχύος, χωρίς υποθέσεις του ηθικού νόμου σε μία μεταφυσική έννοια της ουσίας και άρα τελειότητας, της βούλησης ¹²⁴: «Υπάρχει μια ελεύθερη ικανότητα επιλογής, η οποία δεν έχει την απλή ευτυχία ως στόχο του, αλλά μάλλον προϋποθέτει ένα στόχο. Η ουσιαστική τελειότητα ενός ελεύθερα δρώντος ατόμου στηρίζεται στο ότι αυτή η ελευθερία του δεν υποτάσσεται ή σε οποιαδήποτε άλλη ξένη αιτία. Ο πρωταρχικός κανόνας των εξωτερικά καλών πράξεων δεν είναι αυτός της συμφωνίας με την ευτυχία των άλλων, αλλά αυτός της συμφωνίας με την ικανότητά τους για επιλογή και ακριβώς, όπως η τελειότητα ενός υποκειμένου δεν στηρίζεται στην ευτυχία του αλλά στην υποταγή της κατάστασης του στην ελευθερία. Έτσι ομοίως, η καθολικά ισχύουσα τελειότητα στηρίζεται σε πράξεις που βρίσκονται κάτω από τους καθολικούς νόμους της ελευθερίας».

Η παραπάνω θέση δε στηρίζεται σε εμπειρικούς ισχυρισμούς, αλλά υπάρχει σε αυτήν η έννοια των θεμελίων μιας «Μεταφυσικής των ηθών», που μπορεί να παράγει ένα κατάλληλο ορισμό του ηθικού νόμου από την απλή ανάλυση της έννοιας μιας ορθολογικής βούλησης. Αν και ο Καντ στηρίζει την αξία της αυτονομίας στην ψυχολογική και Μεταφυσική ανωτερότητα της δράσης πάνω στην παθητικότητα, ωστόσο, στην ώριμη πρακτική του Φιλοσοφία το ιδανικό της «καθαρής δράσης» έχει μετασχηματιστεί στην κανονιστική προϋπόθεση, ότι δηλαδή, μόνο το προϊόν της δράσης ενός ατόμου είναι κατάλληλο για ηθική αξιολόγηση a fortiori, για εκτίμηση ή σεβασμό. Η δράση σύμφωνα με καθολικούς νόμους του Λόγου, είναι ο μόνος τρόπος να ελευθερωθεί κάποιος από τους νόμους της Φύσης και για αυτόν η νομοθεσία έχει μοναδική αξιοπρέπεια.

Από την παραπάνω θέση, παρατηρεί ο Guyer, απουσιάζει η εξήγηση της αξίας της αυτό – απελευθέρωσης από την υποταγή στους νόμους της Φύσης. Για αυτό προσθέτει, ¹²⁵: «Για ένα αντικείμενο ως αποτέλεσμα της προτεινόμενής μου δράσης μπορώ να έχω βέβαια προδιάθεση, αλλά ποτέ σεβασμό». Μόνο ότι είναι δραστηριότητα της βούλησης είναι υποψή-

¹²⁴ Paul Guyer, ό.π., σ. 132-133.

¹²⁵ Paul Guyer, ό.π., σ. 134.

φιο για σεβασμό και η μόνη μορφή της καθαρής δράσης της βούλησης είναι η επιλογή, η σύμφωνη με τον νόμο και μόνο, παρά με προδιαθέσεις. Άρα η δράση σύμφωνα με την αρχή της αυτονομίας είναι ο μόνος τρόπος να εκφράσουμε τη δραστηριότητα της βούλησης και η μοναδική υποψήφια για σεβασμό.

Ωστόσο, και μια ετερόνομη πράξη, μία κακή δηλαδή πράξη, είναι η γνήσια έκφραση μιας πράξης της βούλησης. Συνεπώς, μια επιπλέον κανονιστική προκειμένη, πρέπει να στηρίζει τον ισχυρισμό του Καντ ότι η αυτονομία είναι το κατάλληλο αντικείμενο της ηθικής αποτίμησης. Πράγματι μπορεί μεν μια κακή πράξη να είναι μια έκφραση της βούλησης, όπως και η αυτόνομη πράξη, αλλά δεν προωθεί την ελεύθερη δραστηριότητα, με την έννοια ότι διατηρεί τη δυνατότητα για άλλες ελεύθερες πράξεις από τον δρώντα της συγκεκριμένης πράξης αλλά και από άλλους δρώντες, που μπορεί να επηρεάζονται από αυτήν.

Η πράξη, δηλαδή, που είναι σύμφωνη με την αρχή της αυτονομίας είναι η μόνη μορφή ελεύθερης πράξης που διατηρεί τη δυνατότητα για άλλη απώτερη εξάσκηση της ελευθερίας. Ο καντιανός στοχασμός πάνω στο γεγονός, ότι μόνο οι αυτόνομες πράξεις διατηρούν την πιθανότητα για απώτερες ελεύθερες πράξεις, αποδεικνύει άμεσα την αυτονομία ως το αναγκαστικό αντικείμενο του σεβασμού. Η δραστηριότητα της βούλησης που αναγκαστικά αξίζει εκτίμηση παρά μομφή, πρέπει να κατανοηθεί ως η ελεύθερη επιλογή για τη διατήρηση της επιλογής στην επιδίωξη των δικών μας σκοπών και των άλλων, η οποία είναι μία μορφή ελευθερίας στον πραγματικό χρόνο, όπως λέμε, και η οποία μπορεί να επιτευχθεί και να διατηρηθεί μόνο με την προσκόλλησή της στην αρχή της αυτονομίας, αρχή που μπορεί με τη σειρά της να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί με μία πράξη της υπερβατικά ελεύθερης βούλησης. Συνεπώς η έννοια της δράσης χρειάζεται να γίνει το ίδιο πολύπλοκη με την έννοια της βούλησης προκειμένου να διατηρήσει την έννοια της αξίας της αυτονομίας.

Πώς, όμως, είναι δυνατόν να εφαρμοστεί η αυτονομία στις εμπειρικές συνθήκες της ανθρώπινης ζωής; Η άποψη του Καντ είναι: «Ότι για να είμαστε αυτόνομοι πρέπει απλώς να αποκλείουμε τις προδιαθέσεις».¹²⁶ Η ολοκληρωτική απομάκρυνση των διαθέσεων μας ως πηγών αναγκών θα αντιπροσώπευε αυτό, που ο Καντ ονομάζει στις «Διαλέξεις περί Ηθικής»¹²⁷ αυτάρκεια, την ικανότητα δηλαδή να ελέγχει κανείς απόλυτα τον εαυτό του και να τον οδηγεί στο καθήκον, απελευθερωμένο από τα πράγματα της Φύσης και από τους άλλους ανθρώπους.

Ωστόσο, ο Καντ δεν μπορεί να σκεφτόταν ότι η ολοκληρωμένη αυτάρκεια θα έπρεπε να είναι το ηθικό ιδανικό. Προφανώς ο Καντ δεν υπαινίσσεται ότι αυτή η μορφή αυτό – κυβέρνησης, μπορεί να επιτευχθεί αμέσως με μια πράξη. Αντιθέτως τη θεωρεί ξεκάθαρα ως

¹²⁶ Paul Guyer, ό.π., σ. 136.

¹²⁷ Paul Guyer, ό.π., σ. 136.

μια συνθήκη που πρέπει να επιτευχθεί και να διατηρηθεί με την καλλιέργεια και την πειθαρχία ενός αριθμού ικανοτήτων και πρακτικών κανόνων που κατευθύνονται από το ιδανικό της αυτονομίας. Ενώ είναι το ηθικό συναίσθημα που δίνει «εκτελεστική εξουσία» στον ηθικό νόμο, δηλαδή τον κάνει εμπειρικά αποτελεσματικό αυτό απαιτεί δύο πράγματα. Πρώτον, τα ανταγωνιστικά κίνητρα για δράση, που προέρχονται από την αισθητικότητα, πρέπει απλώς να αποδυναμωθούν και να νικηθούν, πρέπει πρώτα να πειθαρχήσουμε στον εαυτό μας και να ξεριζώσουμε τη σχέση του με τα αισθητά κίνητρα. Δεύτερον, ο αυτοπειθαρχούμενος συχνά πρέπει να λογοδοτεί για τις πράξεις του στον «εσωτερικό κριτή», γιατί έτσι θα δώσει δύναμη στα ηθικά κίνητρα και θα αποκτήσει με την καλλιέργεια μία αποστροφή για το κακό. Οι θέσεις αυτές, κατά τον Guyer, υπαινίσσονται ότι οι άνθρωποι έχουν μία φυσική προδιάθεση για το ηθικό αίσθημα, που μπορεί να κάνει τον ηθικό νόμο δραστικό στη ρύθμιση της συμπεριφοράς μας.

Πέρα από τα γενικά αυτά αιτήματα για την αυτοκυβέρνηση, στις «Διαλέξεις» ο Καντ, συστήνει ένα αριθμό από ιδιαίτερες τεχνικές για την πραγματοποίηση της αυτό – κυβέρνησης. Διακρίνει ένα τριμερές σύστημα αυτό – κυβέρνησης, από το οποίο αποκλείεται ο καθαρός Λόγος, αφού ο ρόλος του είναι να προσφέρει την αρχή της αυτονομίας, η εφαρμογή της οποίας πρέπει να διευκολυνθεί από τη χρήση των άλλων γνωστικών δυνάμεων, της φαντασίας, της κατανόησης και της κρίσης. Και συμβουλεύει πώς θα χρησιμοποιηθεί καλύτερα η καθεμιά από αυτές για να επιτευχθεί πρακτικά η αυτονομία της βούλησης.

Αρχικά η φαντασία, εφόσον είναι η πηγή των αισθησιακών ηδονών, που παρασύρει σε ανηθικότητες και εναντιώνεται στο καθήκον του «αυτό – σεβασμού», πρέπει να περιοριστεί αναπτύσσοντας εναλλακτικές συνήθειες της φαντασίας, κρατώντας τον εαυτό μας απασχολημένο σε ενέργειες με νόημα. Δεύτερον, με τη γνωστική δυνατότητα της κατανόησης, πρέπει όχι απλώς να συνειδητοποιούμε την παρουσία του ηθικού αισθήματος και την παρακίνηση της συνείδησης μέσα μας, αλλά μάλλον πρέπει να μάθουμε να προσέχουμε τις ιδιαίτερες τάσεις μας για δράση και να καταβάλλουμε ειδικές προσπάθειες για να πράττουμε σύμφωνα με τη γενική αρχή της αυτονομίας. Και τέλος, η αυτό – συγκράτηση, συμπεριλαμβάνει την ικανότητα να αναβάλλουμε την απόφαση για μία προτεινόμενη πορεία δράσης μέχρι να εξετάσουμε αυτό το ηθικό status ολοκληρωτικά.

Όπως, δηλαδή, η ικανότητα να ελέγχουμε και να διασκεδάζουμε τη φαντασία, και όπως η πρακτική να παρατηρούμε προσεκτικά τις πράξεις και τα κίνητρά μας για να δούμε που πρέπει να εφαρμόσουμε τη μεγαλύτερη προσπάθεια, ώστε να είμαστε συμβατοί με τις απαιτήσεις της αυτονομίας, η πρακτική του να μη προβαίνουμε σε βεβιασμένες κρίσεις είναι ξεκάθαρο ότι πρέπει να ενδυναμωθεί με το χρόνο.

Στην εφαρμογή των τεχνικών αυτών, ο Καντ παρατηρεί ότι υπάρχει μία διαφορά μεταξύ αισθημάτων και προδιαθέσεων από τη μια, και αισθημάτων και παθών από την άλλη. Το

πρώτο είναι φυσικές και αναπόφευκτες του μυαλού που μπορούν να ρυθμιστούν, ενώ τα τελευταία είναι στιγμιαίες ή πολύχρονες συνθήκες που επηρεάζουν την ορθή κλίση και τον λογισμό. Ο Καντ δεν προτρέπει να εξαλείψουμε εντελώς τα συναισθήματα και τις προδιαθέσεις μας αλλά επισημαίνει ότι πρέπει να τις προλάβουμε να μην εξελιχθούν σε συναισθήματα και πάθη. Η διαδικασία αυτή, σίγουρα, προϋποθέτει την ανάπτυξη μιας εκπαίδευσης που εκτείνεται στον χρόνο.

Ο Guyer, διαπιστώνει ότι καμία από τις συστάσεις του Καντ για την ανάπτυξη της αυτό – κυβέρνησης δεν είναι συγκεκριμένη, αλλά εκφράζουν την πίστη ότι στις πραγματικές περιστάσεις της ανθρώπινης ζωής, το ηθικό ιδανικό της αυτονομίας δεν είναι κάτι που μπορεί να επιτευχθεί με μία μοναδική πράξη της βούλησης, αλλά κάτι που μπορεί να λειτουργήσει μόνο μετά από χρόνο, μέσα από επίπονες προσπάθειες και πειθαρχία σε κάποιο βαθμό.

«Η αυτονομία είναι ο στόχος, αλλά για ένα βαθμό αυτό- συγκράτησης είναι αυτό για το οποίο μπορούμε να ελπίζουμε στην πραγματικότητα». ¹²⁸ Επεξηγεί, δηλαδή ο Καντ, ότι οι άνθρωποι οφείλουν να χρησιμοποιούν τα μέσα που τους παραχώρησε η Φύση για να επιτελούν τους σκοπούς, που το καθήκον τους επιβάλλει. Η ανάπτυξη του ελέγχου της φαντασίας, η χρήση της κατανόησης για να καταλάβουμε τις δικές μας κλίσεις, η εκπαίδευση για να αναστείλουμε την κλίση, η επεξεργασία των αισθημάτων μας για να μην εκφυλιστούν σε άλογα πάθη, δεν είναι εναλλακτικοί τρόποι σκέψης της βούλησης, αλλά μέσα με τα οποία οι άνθρωποι μπορούν να χρησιμοποιούν το ιδανικό της αυτονομίας στις εμπειρικές περιστάσεις της ανθρώπινης ζωής. Η επίτευξη της αυτό – κυβέρνησης με τέτοια μέσα δεν αποτελεί μία εφεδρεία για την γνήσια βούληση, αλλά μάλλον είναι το μέσο που διαθέτουν οι άνθρωποι για να χρησιμοποιήσουν το ιδανικό της αυτονομίας και άρα είναι εντελώς άξιο πραγματικής εκτίμησης.

---

¹²⁸ Paul Guyer, ο.π., σ. 141.

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ: Η λύση που δίνει ο Καντ στην αντινομία φυσικής αιτιότητας και ηθικής ελευθερίας είναι πράγματι μεγαλοφυής. Ωστόσο η θεωρία του δεν δίνει μια ικανοποιητική λύση του προβλήματος της ελευθερίας της βούλησης. Εκείνο που αποδεικνύει με τη θεωρία της ηθικής αυτονομίας είναι ότι αυτόνομη και επομένως ελεύθερη βούληση είναι μόνο η καθαρή βούληση, δηλαδή η συνείδηση, που καθορίζεται από τον ηθικό νόμο, που η ίδια θέτει στον εαυτό της, επομένως ο καθαρός πρακτικός Λόγος. Καθαρός Λόγος και καθαρή βούληση είναι ταυτόσημα για τον Καντ. Η ελευθερία αποδίδεται όχι στο ηθικό εγώ νοούμενο ως πραγματική προσωπικότητα, αλλά σε ένα είδος πρακτικής συνείδησης ανάλογης της θεωρητικής συνείδησης. Η αντικειμενική πραγματικότητα μιας καθαρής συνείδησης μας δίνεται a priori με τον ηθικό νόμο, ως υπερβατολογικό υποκείμενο. Συνεπώς το ηθικό εγώ σαν πραγματική προσωπικότητα, σαν πεπερασμένο άτομο με τη δική του βούληση δεν ταυτίζεται με αυτή την καθολική ηθική συνείδηση. Υποτάσσεται σε αυτό που θέτει η καθολική, ηθική βούληση, ο πρακτικός Λόγος που θέτει τον ηθικό νόμο. Το ζήτημα της ατομικής ελευθερίας και το νόμιμο της προσωπικής ευθύνης το μεταθέτει στο επίπεδο των αρχών της ηθικής βούλησης γενικά. Σε αυτή τη μετάθεση τον έσπρωξε ο ορθολογισμός του, το βασικό αίτημα της ηθικής του θεωρίας, ότι η μόνη αρχή που πρέπει να ρυθμίζει την ηθική ζωή πηγάζει από το Λόγο που λαμβάνει απόλυτη εξουσία.

Υστερόγραφο : Με το πέρας της παρούσας εργασίας κλείνει και ο κύκλος της φοίτησης μου στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα "Γνώση, Αξίες και Κοινωνία" του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, του πανεπιστημίου Κρήτης. Εκτιμώ ότι η διετής φοίτηση και παρουσία μου στο φιλοσοφικό γίγνεσθαι του τμήματος απέβη καθοριστική σε όλα τα επίπεδα της ζωής μου. Εμπλούτισε σε μεγάλο βαθμό τις φιλοσοφικές μου γνώσεις, αφύπνισε τον προβληματισμό μου και κατ' επέκταση βελτίωσε τις παιδαγωγικές μου ικανότητες. Για όλα αυτά, ευχαριστώ το σύνολο των καθηγητών που με καθοδήγησαν με την διδασκαλία τους όλο αυτό το διάστημα. Ιδιαίτερος ευχαριστώ την κ. Σταυρούλα Τσινόρεμα που ανέλαβε το πολυσύνθετο και επίπονο έργο της καθοδήγησης και της επίβλεψης της εργασίας μου. Επίσης ευχαριστώ τον κ. Κώστα Ανδρουλιδάκη και τον κ. Σ. Βιρβιδάκη για τον πολύτιμο χρόνο και τις σημαντικές πληροφορίες που μου διέθεσαν.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι παραπομπές στα έργα του Καντ γίνονται στις ακόλουθες εκδόσεις: Στα *Προλεγόμενα*, στη *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου* και στη *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, στην έκδοση των απάντων του Καντ από την Ακαδημία Επιστημών του Βερολίνου («Kants gesammelte Schriften. Hrsg.von der Königlich preußischen Akademie der Wissenschaften», Βερολίνο 1900 κ.ε.), στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* στην 2η έκδοση (1793), στην *Κριτική του καθαρού Λόγου* στην 1η έκδοση του 1781 (A) και στη 2η έκδοση 1787 (B), καθώς και στις αντίστοιχες ελληνικές μεταφράσεις.

- Ι. Καντ, *Δοκίμια*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη 1971.
- Ι. Καντ, *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των ηθών (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten)* (ελλ. έκδ: *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, εισαγ., μετάφρ., σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη 1984).
- Ι. Καντ, *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο (Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft)*, (ελλ. έκδ: Μετάφρ., σημειώσεις, επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Πόλις 2^η έκδ. 2008).
- Ι. Kant, *Κριτική της Κριτικής Δύναμης (Kritik der Urteilskraft)*, (ελλ. έκδ: Εισαγ., μετάφρ., σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Ιδεόγραμμα 2^η έκδ. 2004).
- Ι. Καντ, *Κριτική του καθαρού Λόγου (Kritik der reinen Vernunft)*, (ελλ. έκδ: Α' μέρος: Μετάφρ., σχόλια Α. Γιανναράς, Παπαζήσης, Αθήνα: 1977-79, Β' μέρος: Μετάφρ., σχόλια Μ. Φ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: 3^η έκδ. 2006).
- Ι. Καντ, *Κριτική του πρακτικού Λόγου (Kritik der praktischen Vernunft)*, (ελλ. έκδ: Μετάφρ., σημ., επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Εστία 4^η έκδ. 2010).
- Ι. Καντ, *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη (Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können)*, (ελλ. έκδ: Εισαγ., μετάφρ., σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη 1982).

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλιδάκης, Κ., *Καντιανή ηθική. Θεμελιώδη ζητήματα και προοπτικές*, Αθήνα: Ιδεόγραμμα 2010.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, τόμ. Γ': Γνωσιολογία, ηθική Φιλοσοφία, αισθητική, Αθήνα 1975.
- Καβουλάκος, Κ. (επιμ.), *Immanuel Kant, Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006.
- Παπανούτσος, Ε. Π., *Ηθική*, Δωδώνη, 5^η έκδ., Αθήνα – Γιάννινα: Δωδώνη 1995.
- Τσινόρεμα, Στ., «Η βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης», *Δευκαλίων* 24/2 (2006).
- Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και Μέθοδος*, μετάφραση Λένα Σακαλή, Αθήνα: Σμίλη 1994.
- Allison, H. E., "Kant on freedom of the will". *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, επιμ. Paul Guyer, Κέιμπριτζ: C.U.P. 2006.
- Allen W. Wood, "The Supreme Principle of Morality". *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, επιμ. Paul Guyer, Κέιμπριτζ: C.U.P. 2006.
- Encyclopedie de la Pleiade, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμ. Α': *Η καντιανή επανάσταση*, μετάφρ. Κυριάκου Σ. Κατσιμάνη, 2^η έκδ., Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1982.
- Flikschuh, K., *Kant and Modern Political Philosophy*, Κέιμπριτζ: C. U. P. 2000.
- Guyer, P., *Kant's System of Nature and Freedom. Selected Essays*, Οξφόρδη: Clarendon Press 2005.
- Guyer, P.(επιμ.), *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Κέιμπριτζ: C. U. P. 2006.
- O' Neill, O., «A Simplified Account of Kant's Ethics» στο: Steven M. Cahn (επιμ.), *Exploring Ethics. Introductory Anthology*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2008.
- O' Neill, O., *Constructions of Reason. Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Κέιμπριτζ: C. U. P. 1989.
- O' Neill, O., *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*, μετάφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, επιμ. Αντώνης Χατζημωυσής, Αθήνα: Αρσενίδα 2011.

- John Skorupski, *John Stuart Mill*, Λονδίνο: Routledge 1989.